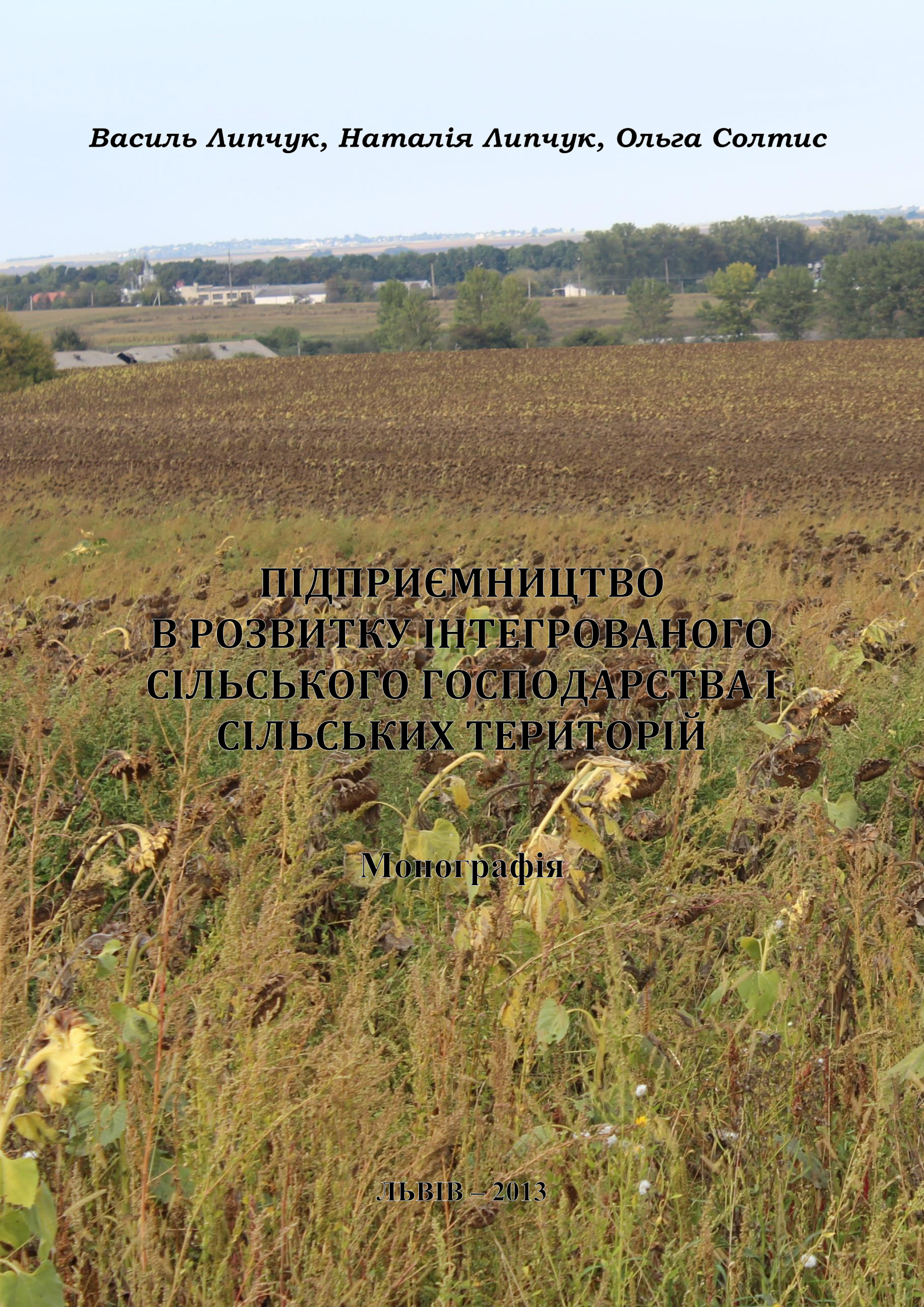

Василь Липчук, Наталія Липчук, Ольга Солтис

**ПІДПРИЄМНИЦТВО
В РОЗВИТКУ ІНТЕГРОВАНОГО
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

Монографія

ЛЬВІВ – 2013

Василь Липчук, Наталія Липчук, Ольга Солтис

**ПІДПРИЄМНИЦТВО
В РОЗВИТКУ ІНТЕГРОВАНОВОГО
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

Монографія

ЛЬВІВ – 2013

УДК 334.722:338.436

ББК 65.321.4

Липчук В. В. Підприємництво в розвитку інтегрованого сільського господарства і сільських територій / В. В. Липчук, Н. В. Липчук, О. Г. Солтис. – Львів : Сполом, 2013. - 310с.

Р е ц е н з е н т и

О. В. Виноградова, д. е. н., професор,
(Донецький національний університет економіки і торгівлі
ім. М. Туган-Барановського)

П. М. Музика, д. е. н., професор
(Львівський національний університет ветеринарної медицини та
біотехнологій імені С. З. Гжицького)

Н. М. Сіренко, д. е. н., професор
(Миколаївський національний аграрний університет)

*Рекомендовано до друку
вченою радою Львівського національного аграрного університету
Протокол № 5 від 1 березня 2013 р.*

У монографії розкрито широкий спектр проблем розвитку підприємництва в сільському господарстві і на сільських територіях. Особлива увага звертається на активізацію підприємництва з врахуванням потреби в інтегрованому розвитку сільського господарства і села. В роботі достатньо широко висвітлено європейський досвід щодо активізації підприємницької діяльності на селі в контексті нових стратегічних орієнтирів Європейського Союзу та можливостей імплементації його у вітчизняну економіку.

Книга орієнтована на широке коло науковців, студентів і викладачів навчальних закладів аграрного спрямування, працівників органів місцевого самоврядування, а також читачів, які цікавляться проблемами аграрної економіки.

ISBN 978-966-665-810-7

© Липчук В. В., Липчук Н.В., Солтис О.Г., 2013

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Теоретичні засади інтегрованого розвитку сільського господарства і села	8
1.1. Системи господарювання в сільському господарстві	8
1.2. Суть та необхідність інтегрованого розвитку сільського господарства та сільських територій	28
Розділ 2. Теоретичні та методологічні засади дослідження підприємництва в сільському господарстві	455
2.1. Підприємництво як основа соціально-економічного розвитку	455
2.2. Особливості та форми підприємництва в сільському господарстві та на селі	677
2.3. Особливості методики дослідження підприємництва в умовах інтегрованого розвитку	8080
Розділ 3. Закономірності розвитку підприємництва в сільському господарстві	877
3.1. Оцінка передумов розвитку підприємництва в сільському господарстві і на селі	877
3.2. Стан розвитку підприємництва в сільському господарстві та його ефективність	1111
3.3. Процеси концентрації сільськогосподарського виробництва	13030
Розділ 4. Основні напрями розвитку підприємництва	15151
4.1. Трансформаційні процеси і напрями розвитку підприємництва	15151
4.2. Розвиток аграрного підприємництва	1666
4.3. Напрямки розвитку несільськогосподарського підприємництва на селі	18080
4.4. Формування підприємницьких структур кооперативного типу на селі	1977
4.5. Організаційне забезпечення розвитку підприємництва на селі	22121
4.6. Підприємництво в розвитку сільських територій	2299
4.7. Державна політика розвитку підприємництва в сільському господарстві і на селі	26060
Заключення	280
Список використаних джерел	28383
Список ілюстрацій	2988
Список таблиць	30000
Додаток	3055

CONTENT

Preamble	4
Chapter 1. Theoretical fundamentals of integrated development of agriculture and countryside	8
1.1 Systems of economic management in agriculture	8
1.2 Essence and necessity of integrated development of agriculture and rural territories.....	28
Chapter 2. Theoretical and methodological fundamentals of the research of entrepreneurship in agriculture	45
2.1 Entrepreneurship as a basis of social and economic development....	45
2.2 Features and forms of entrepreneurship in agriculture and in countryside	67
2.3 Features and methods of the research of entrepreneurship under conditions of integrated development	80
Chapter 3. Patterns of entrepreneurship development in agriculture.....	87
3.1 Assessment of preconditions of entrepreneurship development in agriculture and in countryside.....	87
3.2 The state of entrepreneurship development in agriculture and its efficiency	111
3.3 Concentration processes of agriculture production	130
Chapter 4. The main directions of entrepreneurship development	151
4.1 Transformation processes and directions of entrepreneurship development	151
4.2 Development of agrarian entrepreneurship	166
4.3 Directions of non-agricultural entrepreneurship development in the countryside	180
4.4 Formation of entrepreneurial structures of cooperative type in the countryside	197
4.5 Organizational support of entrepreneurship development in the countryside	221
4.6 Entrepreneurship in the development of rural territories	229
4.7 Public policy of entrepreneurship development in agriculture and in the countryside	260
Conclusion.....	280
References	283
List of illustrations.....	298
List of tables	300
Appendixes	305

ПЕРЕДМОВА

Сільське господарство є галуззю народного господарства, яка виробляє як продукти споживання, так і засоби виробництва, оскільки частина сільськогосподарської продукції призначена для потреб промислової переробки. Сільське господарство використовує сільські території для виробництва продукції рослинництва і тваринництва, є однією з основних галузей вітчизняної економіки, займаючи при цьому особливу позицію, оскільки є єдиною великою сферою, в якій домінують приватна власність і дрібнотоварний спосіб виробництва. Головною метою його функціонування є досягнення найбільших виробничих ефектів, щоб задовольнити зростаючі потреби суспільства в продовольстві і сировинні потреби промисловості. Виробничі процеси в сільському господарстві переплітаються з біологічними процесами, тому результати сільськогосподарського виробництва формуються під впливом чинників людської праці і природи.

Сучасний розвиток сільського господарства і всього агропродовольчого комплексу характеризується наявністю конфліктів між цінностями світу природи та людиною і її діяльністю. Цей конфлікт посилюється із зростаючим прагненням до більшого розвитку сільськогосподарського бізнесу, переходу від дрібного (сімейного) виробництва до агропромислового, до агробізнесу, до діяльності, спрямованої на максимізацію прибутку. Потреба в збільшенні сум прибутку шляхом зростання обсягів виробництва і реалізації продукції і теперішня зростаюча конкуренція на ринку спричинили надмірну експлуатацію природних засобів сільським господарством і виникнення багатьох негативних наслідків як в природному, так і в сільському середовищах.

Відповідно виникає питання, чи сільське господарство так безпосередньо пов'язане з природою має трактувати її інструментально, як було традиційно, чи формувати цей світ в інтегровану виробничо-економічну систему, в якій людина виступає, швидше за все, як організатор, а не як експлуатаційна та деструктивна сила? Виникають питання щодо відношення до землі,

води, повітря, світу тварин і рослин, використання технічних засобів і хімізації, що порушують природні відтворювальні цикли, впливу людини на генні маніпуляції та пов'язане з цим зменшення біологічної різноманітності. Багато нових цінностей, особливо нематеріальних, пов'язаних з сільським господарством посилюють увагу до сільського господарства та систем його ведення.

Українське сільське господарство повинно вибрати власну стратегію розвитку, враховуючи внутрішні і зовнішні передумови, відповідно до концепції зрівноваженого розвитку. Необхідною умовою підвищення ефективності функціонування господарюючих суб'єктів, зниження собівартості, покращання якості вироблюваної продукції, підвищення конкурентоспроможності сільського господарства є його подальша реструктуризація і модернізація. Реструктуризація не може ґрунтуватися тільки на зміні структури сільського господарства як галузі в цілому, а й передбачає зміну внутрішньої структури самих господарств. Ці зміни повинні охопити передусім зв'язки і залежності виробничих чинників, виробничо-галузеву структуру, поведінку суб'єктів господарювання на ринку тощо.

Безперечно, що важливою проблемою розвитку сільського господарства і сільських територій є пошук оптимальної й ефективної моделі сільського господарства. У цьому напрямі достатньо цінними є праці зарубіжних вчених, зокрема А. Аделаїя, М. Адамовича, Б. Арчібальда, А. Воша, Я. Вілкіна, Е. Кастле, Й. Ріделя, Б. Пеплінські, М. Трейсі, М. Шаугнессі, Г. Шуха, які можуть бути основою дискусії і щодо майбутнього українського сільського господарства і села.

Тематика систем господарювання в сільському господарстві посередньо знаходить відображення в багатьох вітчизняних публікаціях. Проте пострадянські підходи практично не відрізняються від радянських, що в значній мірі обумовлено більшістю урядових документів та сформованою аграрною політикою держави. Відсутній і цілісний підхід до сутності систем господарювання та їх видів в сільському господарстві.

Проблеми розвитку сільського господарства тісно переплітаються з проблемами розвитку села. Традиційна орієнтація

сільського населення, обмежена безпосередньою зайнятістю тільки у сільському господарстві, роздрібненість виробництва, демографічна криза, низька зайнятість і високий рівень безробіття – далеко не повний перелік проблем, які характерні для сучасного українського села. Перспективність його розвитку, як свідчить світовий досвід, залежить не лише від розвитку сільського господарства, а й розвитку несільськогосподарської діяльності, підприємництва на селі.

Важливим у цьому напрямі є впровадження інтегрованої системи сільськогосподарського виробництва, що дозволяє узгодити багато складових суспільного розвитку. Однак це не відбувається лише за допомогою ринкових механізмів. Разом з тим необхідні інструменти державного регулювання (стабілізація аграрного ринку, довготривала аграрна політика, концепція формування краєвиду, територіальної організації виробництва тощо), які повинні враховувати не лише ситуацію в Україні, а й те, що відбувається в глобальному масштабі.

Питанням аграрних перетворень, формування систем виробництва, становлення й розвитку підприємництва в сільському господарстві присвячено чимало наукових праць вітчизняних економістів-аграрників, зокрема І. Ф. Баланюка, П. С. Березівського, О. В. Виноградової, Ю. Е. Губені, В. К. Збарського, В. В. Зіновчука, С. В. Коробки, Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка, В. Я. Месель-Веселяка, П. М. Музики, С. К. Реверчука, П. Т. Саблука, Н. М. Сіренко, Г. В. Черевка, В. В. Юрчишина і багатьох інших. Вони зробили суттєвий внесок у теоретичне обґрунтування і практичне вирішення багатьох проблем економічного й соціального розвитку українського села, зокрема щодо активізації підприємницької діяльності та формування тут відповідного підприємницького мікроклімату. Але з погляду врахування глобалізаційних процесів, регіональних особливостей, взаємозв'язку і взаємозалежності розвитку підприємництва з потребами інтегрованого розвитку села і сільського господарства тут ще залишається широке поле для дослідження і всебічного вивчення даного питання.

Проблема розвитку підприємства в умовах різних систем виробництва в сільському господарстві досить складна і багатогранна, оскільки охоплює сукупність різних проблем. У

світовій практиці щодо цього нагромаджений певний досвід, використання якого може мати неоціненний вклад у розвиток вітчизняної теорії і практики господарювання в аграрному секторі економіки.

Кризові явища у вітчизняному аграрному секторі зумовлені відсутністю чіткої стратегії його розвитку, замкнутості на внутрішньому досвіді та надбаннях радянської економічної науки. Разом з тим потреба в подальшій реструктуризації сільського господарства, євроінтеграційні наміри та адаптація до сформованих в Європейському Союзі засад функціонування сільського господарства і села потребують більш детального вивчення даної проблеми, що має важливе соціально-економічне значення в прискоренні процесів інтеграції України у європейське співтовариство.

В пропонованій монографії автори ставили за мету обґрунтувати науково-методичні засади та практичні рекомендації щодо активізації підприємницької діяльності у сільському господарстві та на селі в умовах їх інтегрованого розвитку у контексті євроінтеграційних намірів України. Безперечно, що окремі розглянуті положення є дискусійними і вимагають подальшого теоретико-методологічного та практичного обґрунтування. Автори свідомі того, що проблема розвитку підприємництва достатньо обширна, особливо в контексті різних систем ведення сільського господарства та інтегрованого розвитку сільських територій. Автори висловлюють подяку шановним рецензентам за цінні поради при підготовці рукопису та його рецензію. Маємо надію, що книга викличе інтерес у читачів і посприє розвитку підприємництва на селі.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНТЕГРОВАНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА І СЕЛА

1.1. Системи господарювання в сільському господарстві

Сільське господарство завжди зосереджувало на собі пильну увагу світу, оскільки саме воно дало початок господарській діяльності, воно перше почало використовувати різні знаряддя, воно перше дало імпульс до розвитку промисловості і міст. Сьогодні, а особливо завтра є іншим, ніж було вчора, а безустанний процес змін дуже добре характеризує цей сектор економіки. Сільське господарство та інші сектори агропромислового комплексу з лідера, формуючого соціальні, виробничі і економічні відносини, перетворилося в аутсайдера, що постійно зменшує вплив на поточну ситуацію економіки держави. Такі трансформації потребують визначення нової ролі і нового місця сільського господарства в майбутньому розвитку України.

Сільське господарство займає і очевидно в найближчому майбутньому буде займати високу позицію серед всіх галузей виробництва, оскільки воно задовольняє основні суспільні потреби, які незалежно від рівня ринковості економіки любої країни, принаймні найближчими роками, не здатна задовольняти будь-яка інша галузь виробництва. Тому розв'язок сільськогосподарських проблем на сучасному етапі розвитку повинен мати певні пріоритетом по відношенню до проблем інших галузей економіки.

За період існування землеробства людство реалізувало всього два етапи агроприродокористування – екстенсивний, який тривав тисячоліття, та інтенсивний – десятки років. Тепер, на початку третього тисячоліття, людство, для того щоби вижити, повинно встати на шлях адаптивного розвитку сільського господарства.

У кінці XX-го століття у світі, у Європі і, частково, в Україні особливо відчутною стала необхідність відмови від тотальної промислової цивілізації, на користь ідеї тривалого розвитку

(екорозвитку), на суспільній відповідальності, на демократії знизу і децентралізації управління, на пізнанні біологічних, культурних та релігійних відмінностей, на відповідальності за глобальні справи і зосередженості, передусім, на майбутньому.

У сучасному розвитку сільського господарства і всього агропродовольчого комплексу виник основний конфлікт між цінностями світу природи та людиною і її діяльністю. Цілком логічно виникає питання: чи сільське господарство, безпосередньо пов'язане з природою, має трактуватися виключно інструментально, як було традиційно, чи формувати цей світ в інтегровану виробничо-економічну систему, в якій людина виступає, швидше за все, як організатор, а не як сила експлуатаційна та деструктивна? Виникають питання і стосовно ставлення до землі, води, повітря, світу тварин і рослин, використання технічних засобів і хімізації, що порушують природні відтворювальні цикли, які можуть призвести до незворотних змін у біосфері, порушення рівноваги потоків речовин і енергії в екосистемах і, як наслідок – руйнування цілісних екосистем.

Не менш важливим є з'ясування того, як людина може і мусить пристосуватися до умов природи та як має поводитися для забезпечення природної стабілізації і рівноваги. Чи має зосереджуватися на відповідальності сільського господарства, пов'язаного з його впливом на природні умови? Почуття такої відповідальності є новим феноменом сучасного світу і особливо яскраво проявляється у високо розвинутих країнах. Значне поширення ґрунтовтоми та ерозії ґрунтів, безконтрольної хімізації, нових біологічних інструментів, зміни структури використання землі в сукупності із зростаючими потребами в продовольстві вимагають додаткових досліджень, зокрема й економічних.

Прагнення до більш розвинутого сільськогосподарського бізнесу, перехід від дрібного (сімейного) виробництва до агропромислового, як діяльності, спрямованої на максимізацію прибутку, досить часто є вигідними саме для міських жителів, створюючи при цьому все більше наглядних останнім часом, конфліктів на селі. Потреба в збільшенні сум прибутку через зростання обсягів виробництва і реалізації продукції та теперішня зростаюча конкуренція на ринку спричинили надмірну експлуатацію

природних ресурсів сільським господарством і виникнення багатьох негативних наслідків. Інтереси суспільства і сільського господарства, таким чином, не були узгоджені суспільно зрівноважені.

Сільське господарство протягом століть розвивалося в контексті розвитку соціально-економічних процесів. Достатньо придатною для цього може бути теорія економічного зростання В. Ростоу (W.W. Rostow)¹. Її використання та узагальнення літературних джерел дозволяють ідентифікувати фази соціально-економічного розвитку та їх основні характеристики, включаючи місце сільського господарства (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Етапи суспільного розвитку та їх характерні риси

Етапи	Характерні риси	Напрямки змін
1.Передіндустріальне суспільство	- домінація сільського господарства; - відсутність кваліфікованої робочої сили; - незначна частка промисловості.	Розвиток промисловості
2.Індустріальне суспільство	- обмеження ролі сільського господарства - динамічний розвиток промисловості; - зростання значення кваліфікованої робочої сили	Розвиток промисловості
3.Постіндустріальне суспільство	- мінімізація значення сільського господарства; - гальмування розвитку промисловості; - зростання ролі сектора послуг, зокрема сектора hi-tech	Розвиток сфери послуг
4.Інформаційне суспільство	- економіка основана на знаннях; - високий освітньо-кваліфікаційний рівень робочої сили; - домінація сектора hi-tech в промисловості	Розвиток сектору сучасних послуг (hi-tech)

1 Rostow W.W., The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto (Cambridge: Cambridge University Press, 1960), Chapter 2, "The Five Stages of Growth--A Summary," pp. 4-16.- p.9.(Тут і надалі переклад з іноземної літератури здійснено авторами)

У теорії економіки зроблено систематизацію принципів економічного розвитку основуючись на ідентифікації змін в трьох головних секторах економіки, тобто: в сільському господарстві, лісівництві і рибальстві (сектор I), в промисловості і будівництві (сектор II) та в сфері послуг (сектор III).

Згідно поданій трьохсекторній теорії процес змін в економічній структурі настував в результаті економічного зростання, яке провокувало переміщення виробничих чинників у рамках згаданих трьох секторів. Основні дати з історії розвитку світового сільського господарства подані в додатку А.

Економічні системи, форми і структури господарств також їх організація були і є детерміновані як доступністю основних виробничих ресурсів: землі, праці і капіталу, так і суспільно-політичними та культурними чинниками. Однак як у минулому, так і тепер економічні системи в сільському господарстві характеризувалися великою різноманітністю, залежно від регіону світу і країни. У регіонах з відносно великими площами орної землі по відношенню до ресурсів робочої сили, наприклад, в Північній Америці, Австралії також в деяких країнах Південної Америки, розвинулися великі аграрні господарства, як і сімейні та плантаційні (основані у минулому на невільницькій праці). У західній Європі з кінця середньовіччя розвиток сільського господарства ґрунтувався переважно на сімейних господарствах, передусім селянських, а пізніше фермерських. Лише в Англії і на певних просторах інших європейських (нинішньої Голландії, північної Італії) країн домінуючу роль відігравали капіталістичні господарства.

У 1960-1990 рр. поширення набула, так звана «зелена революція», що полягала у впровадженні до обробітку високоврожайних сортів, особливо зернових культур (пшениця, рис, кукурудза), разом з щораз ширшим використанням біотехнології, застосуванням різних систем зрошування (близько 16% орних земель у світі), інтенсивного удобрення і інтегрованої системи охорони рослин. Одночасно усе більше прихильників здобуває екологічна концепція сільського господарства, що враховує екологічні вимоги середовища, а також потребу виготовлення здорового продовольства

та зумовлена необхідністю збереження рівноваги між демографічним зростанням і зростанням сільгосппродукції.

Сільське господарство поряд з традиційними функціями стимулює і забезпечує розвиток інших секторів економіки, особливо переробної та харчової промисловості. За оцінками науковців діяльність одного сільськогосподарського працівника в Україні дає роботу 7-8 працівникам інших галузей національної економіки. Сільське господарство й надалі розглядається як єдина галузь господарської діяльності у селі і відповідно основне джерело доходів та рівня життя сільського населення.

З іншої сторони, сучасне сільське господарство все в більшій мірі є джерелом негативних змін в сільському середовищі. Найбільш виразно вони проявляються в:

- прогресуючій деградації природного середовища;
- триваючому диспаритеті доходів зайнятих у сільському господарстві та інших сферах зайнятості;
- втраті традиційного способу життя сільського населення.

В такій ситуації цілком логічним є пошук можливих напрямків розширення зайнятості та зростання доходів сільського населення при одночасному задоволенні зростаючих потреб споживачів та зменшення негативного впливу сільського господарства на природне і суспільне середовище. Вищенаведене, разом зі структурними змінами, що відбуваються в економіці формують потребу зміни поглядів щодо суспільного значення та подальшого розвитку сільського господарства.

Саме тому останнім часом появляється достатньо критики щодо великого виробництва і агробізнесу. Все в більшій мірі проявляється конфлікт між наростаючими новими формами розвитку сільського господарства і підвищенням ефективності та відчуттям необхідності збереження умов природного середовища.

Надто агресивна інтенсифікація і концентрація сільськогосподарського виробництва посилюють конфлікт між світом

людини, природи та її діяльністю². В такій ситуації особливої значимості набуває розвиток інтегрованого сільськогосподарського виробництва. Це передбачає створення передумов і нові підходи щодо формування підприємницьких структур та їх розвитку з врахуванням соціальних і екологічних проблем.

Технологічний розвиток призвів до того, що навряд чи можна вести мову про нестачу продовольства, хоча постійно стверджується, що у світі існує проблема голоду³. Оцінюється, що у світі чисельність осіб, які недоспоживають складає більше одного мільярда, причому близько 10 млн. з них проживають у багатих країнах, натомість з голоду щорічно помирає близько 10 млн. осіб, тобто щоденно близько 25,0 тис. осіб. «Майже кожна сьома людина страждає від недоїдання, але в світі є засоби для ліквідації голоду і сталого розвитку. Існує загальна думка, що невеликі власники будуть здатні виробити додаткове продовольство, необхідне для проживання більше дев'яти мільярдів чоловік до 2050 року»⁴.

Голод і недоспоживання найбільше стосується:

- дітей у дошкільному і шкільному віці, що гальмує або стримує їх ріст та розвиток;
- жінок у репродуктивному віці, в т.ч. вагітних, що мають велику потребу у енергії, білку й інших складових елементах, передусім заліза;
- старших людей, які мають найменші споживчі потреби, що в умовах загального недобору продовольства трактовані як обтяжливі для сім'ї, тому є «останніми в черзі» за продуктами харчування.

Головна теза ідеології вільноринкової економіки щодо концентрації уваги виключно на економічних цінностях перестає

² В 2011 році 270 тисяч сільськогосподарських виробників з 60 ферм, що ведуть природне сільське господарство, склали позови проти корпорації Монсанта стосовно засмічення їх посівів генетично модифікованим насінням. // USA: 300 tysięcy rolników przeciwko Monsanto.- Режим доступу : <http://astromaria.wordpress.com/2012/02/17/usa-300-tysiecy-rolnikow-przeciwko-monsanto/>

³ Відповідно до світових норм харчування розрізняють:

- недоспоживання абсолютне, коли споживання за добу на особу складає менше 1800 ккал;
- недоспоживання відносне – денне споживання складає 1800-2200 ккал;
- рекомендоване споживання - - 2800 ккал;
- відносне недоспоживання – споживання на добу складає 3000ккал;
- абсолютне недоспоживання – середнє споживання 3000 ккал.

⁴ Agricultural cooperatives: key to Feeding the World// World Food Day, 16 October, 2012.

бути значущою і основною. Виникає потреба концентрації уваги й зусиль на інших цінностях – постматеріалістичних, таких як цінність сільської сім'ї і сільської громади, збереження природного середовища, цінність людського життя і т. д. Таким чином, поява багатьох нових цінностей, пов'язаних з сільським господарством і селом, змінює погляди на саме сільське господарство і призводить до виникнення нових суспільно-політичних поглядів стосовно землі, виробництва продуктів харчування, будови демократичного суспільства та рівноправності в сім'ях. Підтримка концепції вільноринкової економіки суто на основі економічного раціоналізму не тільки не узгоджується, а переважно суперечить деклараціям щодо збереження середовища та його сталого розвитку. Це потребує зміни традиційних поглядів на сільське господарство та системи його ведення.

Так, у США процес змін напрямів аграрної політики розпочався з ухвалення у 1985 р. нового Сільськогосподарського Закону (Farm bill). Однією з його основних програм була Програма Сприяння Якості Середовища (Environmental Quality Incentives Program), що запроваджувала субсидіювання сільськогосподарської діяльності з врахуванням середовища. Наступні реформи в 1996 р., зокрема Федеральний Закон Вдосконалення і сільськогосподарської реформи (Federal Agriculture Improvement and Reform Act), а також нові сільськогосподарські закони від 2002 р. та 2008 р. зробили більший натиск на екологічну і соціальну системи, ніж на економічну систему американського сільського господарства. Тим самим підкреслюючи значення якісних чинників, зокрема якості середовища та якості життя мешканців села. Сьогодні саме якісні чинники, пов'язані не тільки з якістю середовища та якістю життя селян, але також і з добрим станом тварин, безпекою продовольства та збереженням культури села, є складовими різних сільськогосподарських програм.

У ЄС цей процес був започаткований в 1992 р. реформою Спільної Аграрної Політики, розробленої тодішнім комісаром у справах сільського господарства Р. Макшері (Ray MacSherry). Пізніше вона була продовжена комісарами Ф. Фішлером (Franz Fishler) у 2000 році (так звана Agenda 2000) та комісаром М. Фішер-Бойл (Mariann Fisher-Boel) у 2003р., (так звана Люксембурська

реформа). Продовження вона знайшла у рамках дебатів, що точаться тепер, над напрямками розвитку сільського господарства ЄС на наступну планову перспективу (так звана *heath check*).

У науковій сільськогосподарській літературі вживаються різні назви, визначення і класифікації сільськогосподарських систем. Така довільність в назвах досить часто є причиною неправильного розуміння тексту та змісту розглядуваних питань. Зауважимо, що значний вплив в науково-практичне обґрунтування типізації сільського господарства був зроблений не лише економістами, але передусім географами. В цьому контексті доцільно відзначити діяльність Комісії з типології сільського господарства Міжнародного географічного союзу (1964 р.)⁵.

У радянській економічній науці система ведення сільського господарства розглядалася як “сукупність організаційно-економічних, технологічних і технічних прийомів і засобів, які забезпечують максимальний вихід продукції з одиниці земельної площі при найменших трудових і грошових затратах на одиницю продукції”⁶. Тобто головною ціллю цієї системи є максимізація виробництва продукції з урахуванням лише затрат праці і коштів, тобто без врахування ступеня експлуатації землі.

Система господарювання в сільському господарстві (англ. *farming system*) є поняттям, яке можна трактувати в сенсі сільськогосподарському (вузькому) та сільськогосподарсько-економічному (широкому). Достатньо дискусійною, однак цікавою, з цього приводу є позиція Л. Зімного (L. Zimny), який пропонує три підходи до сільськогосподарських систем; агрономічний, економічний і географічний⁷, зумовлених трактуванням розглядуваного поняття науковцями різних сфер.

У вузькому розумінні система господарювання в сільському господарстві є системою землеробства, як “науково обґрунтований комплекс взаємопов’язаних агротехнічних, меліоративних, ґрунто-

⁵ Kostrowicki J.. Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody//Przegląd Geograficzny- т.XLI., z.4, 1969, с. 599-621.

⁶ Система ведения сельского хозяйства [Электронный ресурс] // Большая советская энциклопедия : полн. собр. соч. – 5-е изд. Т. 3. – С. 247–327. – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com/article102622.html>.

⁷ Zimny L. Definitions and Division of Farming Systems / Łesław Zimny. Acta Agrophys. 10(2), 2007/-S. 508.

захисних і організаційно-економічних заходів, спрямованих на ефективне використання ґрунту, кліматичних ресурсів, біологічного потенціалу рослин з метою отримання стабільних і економічно доцільних урожаїв сільськогосподарських культур належної якості за умов підвищення родючості ґрунту і дотримання екологічної безпеки довкілля та вирощеної продукції”⁸. Кожна система землеробства характеризується двома найважливішими агрономічними ознаками: способом використання землі, вираженим співвідношенням земельних угідь та структурою посівних площ, і способом збереження та підвищення родючості ґрунту.

Система господарювання в сільському господарстві в економічно-сільськогосподарському сенсі є цілісною характеристикою сільськогосподарського підприємства або територіальної одиниці (наприклад, село) стосовно використання землі для виробництва рослинницької і тваринницької продукції, окремих видів поза сільськогосподарської діяльності та рівня доходів селянина разом з його родиною (домашнього господарства), а також навколишнього, природного, суспільного, економічного, інфраструктурного й інституційного середовища, які обумовлюють згадані види діяльності⁹.

Сільськогосподарська система, система господарювання в сільському господарстві, на наш погляд, – це спосіб облаштування і використання землеробської території у сфері рослинницького і тваринницького виробництва та переробки сільськогосподарської продукції з урахуванням певних екологічних і економічних критеріїв. Підставою виділення систем є також ступінь залежності сільського господарства від промислових засобів виробництва, передусім, мінеральних добрив і пестицидів, а також його вплив на біосферу.

Головними складовими передумов системи сільського господарства, а також несільськогосподарської діяльності на сільських територіях, є: сільськогосподарський (природний капітал)

⁸ Економіка підприємств : навч. посіб. / Черевко Г. В., Горбонос Ф. В., Іваницька Г. Б., Павленчик Н. Ф. // За заг. ред. Г. В. Черевка. – Львів : Апріорі, 2004. – С. 456.

⁹ Riedel J. Sheep farming intensification and utilization of natural resources in a Mediterranean pastoral agro-ecosystem / Riedel J., Casasus I., Bernues A. // Livest. Sci. – 2002. – № 11. – P. 155.; Pender J. Development pathways for hillsides and highlands : some lessons from Central America and East Africa / Pender J. // Food Policy. – 2004, P. 341.

потенціал, тобто природні чинники землеробської (якість ґрунтів, кліматичні умови, статус території, водні умови тощо) продуктивності, соціальні чинники (густота населення, демографічна структура і її тренди, освітньо-культурний рівень населення, культурна спадщина, місцеві традиції, сповідувані цінності), економічні чинники (доступ до ринків постачання і послуг для землеробства, збуту сільськогосподарських продуктів, а також до ринків праці поза сільським господарством), соціальної і технічної інфраструктури, а також інституційні (правові норми, адміністративні, урядові та самоврядні політичні рішення, професійне дорадництво, інформаційна система тощо).

Питання ідентифікації систем сільського господарства є достатньо дискусійним, оскільки існують різні погляди та їх обґрунтування. На практиці розрізняють три системи ведення сільського господарства: конвенціональну (традиційну), інтегровану та екологічну. Узагальнюючи літературні джерела, зокрема, застосовувані різними авторами синоніми, можна виділити наступні назви систем господарювання в сучасному сільському господарстві:

1. Конвенціональна (традиційна, промислова, класична, індустріальна);
2. Екологічна (біологічна, органічна, альтернативна, органічно-біологічна, природна);
3. Інтегрована (гармонійна, зрівноважена, еколого-економічна)¹⁰.

Метою традиційної системи виробництва є максимізація прибутку за рахунок високої продуктивності рослин і тварин та використання для цього всіх методів і засобів. Такий тип господарювання пов'язаний з концентрацією, механізацією та спеціалізацією виробництва, широким використанням промислових засобів виробництва, що супроводжується зменшенням кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві, кількості зайнятих тут осіб, зростанням екологічних загроз через надто велике застосування пестицидів, стимуляторів росту, засобів захисту рослин

¹⁰ Kuś J.. Systemy gospodarowania w rolnictwie. W: Mały poradnik zarządzania gospodarstwem rolniczym. Mat. szkol. 9, IERiGŻ: Warszawa, 2002.-S. 119-126; Harasim A.. Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie: IUNG Puławy, 2006.- 113s.; San Thy. Management and utilization of biodigesters in integrated farming systems//<http://www.mekarn.org/msc2001-03/theses03/santlrcit.htm>

і тварин, ліків, надто високу концентрацію тварин в одному місці і проблеми із застосування органічних відходів, погіршення культури землеробства і структури ґрунту, зменшення поживних речовин у ґрунті, збільшення ерозії ґрунтів тощо. Таким чином, при даній системі ведення виробництва високої продуктивності досягають спеціалізовані господарства та господарства з високою концентрацією ресурсів, насамперед земельних, застосовуючи технології виробництва, основані на максимальному застосуванні промислових засобів виробництва і малих витратах робочої сили. Відзначимо, що застосовувані хімічні засоби направлені насамперед на продукцію, її кількість і терміни дозрівання (постачання на ринок), порушують загальні принципи вирощування сільськогосподарських культур, нерівномірного їх природного розвитку.

Однією з різновидностей конвенціонального сільського господарства є суперпромислове високотехнологічне сільське господарство (higt-tech agriculture). Його поширеність на початку третього тисячоліття дала підстави окремим авторам виділити його як окремий тип ведення сільського господарства¹¹. Суперпромислове сільське господарство характеризується інтенсивним розвитком генної інженерії, яка має вплив на підвищення продуктивності рослин і тварин. Ця форма господарювання характеризується вищими, ніж у традиційному сільському господарстві фінансовими вкладеннями та відходом від традицій сільського господарювання. Значною мірою використовуються спрощені системи обробітку та догляду, генетично модифіковані рослини і тварини (ГМО). В окремих закордонних публікаціях окремо виділяють трансгенне сільське господарство¹², яке ґрунтується на використанні у виробництві змін в генах, створенні в них організмів, не існуючих в природі – організмів трансгенних, генетично модифікованих. Першим було налагоджене комерційне трансгенне виробництво «довговічних» помідорів (1994 рік).

Одним із різновидів суперпромислового сільського господарства є точне (прецизійне) сільське господарство (precision

¹¹ Peplinski B. Agrobiznes. Podstawy ekonomiki / B. Peplinski. – Warszawa : WSIP, 2009. – S. 143.

¹² Rolnictwo jako sektor gospodark.- Режим доступу: www.e-sgh.pl/niezbednik/plik.php?id

agriculture)¹³. Воно являє собою систему виробництва сільськогосподарської продукції, основу на використанні високорозвинутих навігаційних технологій і інформативно-сателітарних локалізаційних систем (ang. GPS – *Global Positioning System*,) і методів пошуку і обробки просторових даних (ang. GIS – *Geographic Information System*). Господарювання ведеться з допомогою комп'ютерів, тобто обладнання сільськогосподарських машин у комп'ютерні контрольні панелі і комп'ютерні програми, які реєструють, обробляють і зберігають дані, що допомагає приймати відповідні рішення. Найважливішим елементом системи є одночасна реєстрація обсягу врожаю в певному місці поля з детальною характеристикою цього місця. Останнє забезпечується використанням сателітарної системи позиціювання.

Екологічне (як різновиди – органічне, біодинамічне) землеробство є системою господарювання, яка враховує цілковите пристосування виробників продовольства до вимог природи, активізує природні виробничі механізми шляхом застосування природних ресурсів, забезпечує збереження родючості ґрунтів, здоровий стан рослин і тварин та високу біологічну якість сільськогосподарської продукції. У рішеннях, що приймаються стосовно такої системи господарювання, пріоритет повинні мати екологічні критерії. Метою і завданням виробництва є отримання продовольства високої якості за збереження біологічної рівноваги в природі. Прагнучи до забезпечення різноманітності сортів рослин і порід тварин, сільськогосподарський виробник відмовляється від застосування мінеральних добрив, пестицидів та інших хімікатів на користь органічного (гній, компост) удобрювання, а також застосування відновлювальної енергії. Порівняння ознак екологічного і конвенціонального землеробства представлено у таблиці 1.2.

¹³ «Прецизійний» від англійського слова «precision» – точний. Термін в більшій мірі вживається в інших сферах, зокрема технічній. Так, «прецизійний кондиціонер – це автономний кондиціонер шафового типу для точної підтримки параметрів повітря по температурі, відносній вологості, рухливості повітря в обслуговуваному приміщенні» Див.: Що таке прецизійний кондиціонер? - Режим доступу: <http://azov-tehnoholod.com.ua/kondicioneri/precizijni-kondicioneri.html>

В екологічній системі господарювання пріоритетними є якість продукту і турбота про стан середовища. Як відмічає Ю. Губені, «органічне сільське господарство – виробнича система, що підтримує здоров'я ґрунтів, екосистем і людей»¹⁴. Безсумнівно, у ситуації наявності надлишків продовольства подальша інтенсифікація землеробства не має сенсу. Тому зростатиме роль і значення екологічного землеробства.

Таблиця 1.2

Порівняльні характеристики екологічного і конвенціонального сільського господарства

Характеристика	Екологічне сільське господарство	Конвенціональне сільське господарство
Енергія	Прагнення до найповнішого використання відновлюваної енергії	Велика потреба в енергії надр
Керування	Господарство як ціле	Концентрація на окремих, найприбутковіших галузях
Територія господарства і агротехніка	Оптимальні стосовно середовища	Підпорядковані технологічним вимогам і потребам ринку
Використання природних ресурсів	Програмоване	Експлуатація
Обсяг врожаю	Визначається якістю і збереженням родючості землі.	Приводить до деградації території і зниження якості продукції
Продукція	Висока біологічна якість	Низька споживча та висока торговельна якість
Затрати на зберігання	Високі	Низькі
Використання продукції	Раціональне	Високі втрати
Зацікавленість споживачів	Висока, з безпосереднім контактом з виробником	Відсутність, виробник анонімний

¹⁴ Губені Ю.Е. Підприємництво: Навчальний посібник. - Львів: НВФ «Українські технології», 2012. - С. 275

Екологічне сільське господарство – це система господарювання із зрівноваженим рослинництвом і тваринництвом, яка ґрунтується на використанні в межах господарства природних засобів (біологічних і мінеральних), технологічно не перетворених. У проекті Закону України “Про органічне виробництво” органічне виробництво, як синонім виробництва екологічного, визначається як “цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів та для використання на нехарчові цілі, метою якої є отримання органічної продукції на всіх її стадіях виробництва і яка враховує вимоги щодо вирощування, виробництва, переробки, сертифікації, маркування, перевезення, зберігання та реалізації органічної продукції та спрямована на покращання основних показників стану здоров’я населення, охорони довкілля, забезпечення раціонального використання і відтворення ґрунтів та інших природних ресурсів”¹⁵. Активізуючи природні ресурси і біологічні виробничі механізми господарства, екологічне сільське господарство забезпечує: тривалу родючість ґрунту, здоров’я тварин і високу якість сільськогосподарської продукції. Ця система є зрівноваженою із економічного, екологічного і суспільного поглядів.

В Україні з метою широкого впровадження органічного виробництва прийнято Закон України "Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини", яким визначено правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, заходи контролю та нагляду за такою діяльністю. Закон спрямований на забезпечення справедливої конкуренції та належного функціонування ринку органічної продукції та сировини, покращення основних показників стану здоров'я населення, збереження природного навколишнього середовища, раціонального використання ґрунтів, забезпечення раціонального використання та відтворення природних ресурсів, а також гарантування впевненості споживачів у продуктах та сировині, маркованих як органічні.

¹⁵ Про органічне виробництво : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minagro.gov.ua.

Значення екологізації села і сільського господарства дуже важливе. Його можна звести до наступного¹⁶:

- виробничо-економічне – поєднання інтересів виробника і споживача, заохочення підтримки виробництва продукції, затребуваної і очікуваної суспільством, підтримка вітчизняного виробництва, розширення джерел фінансових надходжень;
- організаційно-соціальне – навчання порядку, сумлінності, доброї організації праці, активності селян, ініціативи, співпраці, навчання пристосування виробництва до потреб ринку, сприяння створенню нових місць праці та зайнятості сільського населення;
- державне – через цільове сільськогосподарське виробництво, розвиток села і регіону на засадах екорозвитку, забезпечення побуту мешканців села, обмеження імпорту мінеральних добрив, гербіцидів, засобів захисту рослин і тварин, кормів та продукції сільського господарства, заборона імпорту генетично модифікованої продукції;
- етично-суспільне – навчання нової філософії життя, усвідомлення користі і можливості виробництва на засадах “3Е” (етики, економіки, екології), полегшення нав’язування безпосередніх контактів виробників зі споживачами, формування безпечних умов охорони праці і життя;
- споживацьке – підтримка атестованого екологічно продовольства, усвідомлення його корисного впливу на здоров’я суспільства, підтримка екологічних господарств як місця реабілітації дітей і молоді, створення місць рекреації ;
- культурно-освітньо-природне – екологічне сільське господарство як найефективніший спосіб збереження природного середовища (грунтів, води, краєвиду), охорони пам’яток культури і створенню нових цінностей на селі та практичного екологічного навчання.

Популярність органічних продуктів та зростаючий ринковий попит на них забезпечується їх перевагами, насамперед такими як:

¹⁶ Górny M. Koncepcja proekologicznego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce// Ziemia domem człowieka, red. J.I. Krakowiak. Centrum Uniwersalizmu. Wyd.Uniwersytetu Warszawskiego,1997.-с.80-84, с.82

- відмінні смакові якості, відсутність шкідливих домішок, високі стандарти якості мають позитивний вплив на здоров'я людини;
- безпечні для людини і навколишнього середовища, не забруднені нітратами, важкими металами, залишками пестицидів, гербіцидів та інших речовин хімічного синтезу;
- не містять хвороботворних мікроорганізмів, паразитів і алергенних компонентів;
- не містять ГМО і речовин, виготовлених на їх основі;
- зберігають живильні властивості, якість, безпечність й натуральний склад під час переробки й традиційні рецепти, природні речовини й матеріали для пакування, заборонене використання синтетичних ароматизаторів, консервантів, добавок тощо¹⁷.

Сучасне екологічне сільське господарство (синоніми органічне сільське господарство, біологічне або альтернативне), було започатковане Рудольфом Штейнером біодинамічним методом в 1924 році. Більш широкого розповсюдження в Європі воно набуло в 70 – ті роки ХХ століття.

На жаль, екологічне сільське господарство тривалий час серйозно в Європі не розглядалося. Офіційно його визнання наступило лише в 1991 році з появою директиви 2092/9, яка регулювала питання, пов'язані з виробництвом, переробкою і маркуванням продовольства виробленого екологічними методами. Господарства, які мають сертифікат (атестат) отримують дотації з Європейського Союзу.

На сьогодні органічне сільськогосподарське виробництво набуло широкого розвитку у 141 країні світу. Частка сільськогосподарських земель, які переходять на органічні засади виробництва продукції, щороку зростає. За останніми офіційними даними IFOAM, у 2009 році під органічним виробництвом було 37,2 млн га сільськогосподарських земель світу, на яких займаються органічним виробництвом більш ніж 1,8 млн виробників. Найбільша площа землі під органічним агровиробництвом у країнах Океанії –

¹⁷ Губені Ю.Е. Підприємництво: Навчальний посібник.- Львів: НВФ«Українські технології», 2012.- 276 с.

32,6 %. На другому місці Європа – 24,9%, далі Південна Америка – 23,0 %, Азія – 9,6 %, Північна Америка – 7,1 %¹⁸ і Африка – 2,8 %¹⁹.

До позитивних сторін екологічного сільського господарства зараховують:

- постачання здорових продуктів харчування, що мають певну поживну цінність в білках, жирах, вуглеводах, вітамінах, мінеральних солях, позбавлених хімічних забруднень і добре зберігаються;
- відсутність використання хімічних добрив, пестицидів, шкідливих добавок до кормів;
- знищення шкідників природним способом, біологічним чи профілактичним;
- годівля тварин незараженими кормами;
- спосіб господарювання і агротехніка сприяють збереженню краєвиду, ґрунтів і води;
- пристосування утримання тварин до екологічно вмістимої поверхні землі (навантаження тварин на одиницю площі);
- підвищення екологічної свідомості населення.

Екологічна користь такого господарювання полягає в незабрудненні води і ґрунту пестицидами, обмеженні вимивання азоту, зміцненні біологічної різноманітності рослин і рівноваги ґрунтових мікроорганізмів. При цій системі вимоги щодо охорони природи і якості продовольства, як і допустимого обробітку ґрунту і утримання тварин, є більш суворими в порівнянні з традиційним чи інтегрованим сільським господарством.

В екологічному сільському господарстві найбільш поширеними є два методи господарювання: органічно-біологічний і біодинамічний. Органічно-біологічний метод має на меті отримання оптимального урожаю високої якості без застосування синтетичних добрив і хімічних засобів захисту рослин. Цього можна досягнути зберігаючи максимальну родючість ґрунту. Повинна застосовуватись

¹⁸ Мішель Обама, дружина президента США, вирішила включитися в сприяння екологічному сільському господарству і заклала овочевий екологічний город, що міститься на території Білого Дому. Тут в екологічний спосіб вирощується аж 55 різновидів овочів для харчування президентської сім'ї. Пані Обама хоче таким чином звернути увагу американців, а особливо дітей, на значення здорової дієти, основаної на їжі, що виробляється екологічно і на місці (New York Times, 19.03.2009)

¹⁹ Офіційна Web-сторінка Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ifoam.org.

черговість культур в сівозміні, зелені добрива (сидеральні рослини), в міру використовувати органічні добрива, шкідники і хвороби знищувати біологічними засобами, а бур'яни механічними засобами та сівозмінами. Біодинамічний метод відрізняється застосуванням біодинамічних препаратів, узгодженість щодо догляду за ростом і розвитком рослин на основі впливу ритмів Місяця.

До основних недоліків екологічного сільського господарства можна зарахувати:

- значно нижча (до 30-40%) урожайність культур по відношенню до конвенціонального сільського господарства, передусім із-за відсутності стимуляторів росту – мінеральних добрив;
- застосування посівного матеріалу, вирощеного у власному господарстві без хімічного його обробітку, що негативно впливає на схожість насіння;
- відсутність хімічного захисту рослин, що сприяє виникнення грибкових захворювань, виділенню токсинів, і негативно впливає на людину і звірів;
- розташування екологічних господарств не відокремлено від традиційних, що створює можливість перенесення вітром різних хімічних сполук із сусіднього поля та взаємозапилювання;
- товарний вигляд екологічних продуктів є не вигідним в порівнянні з традиційними, зокрема з точки зору органолептичності.

В Україні, за оцінками багатьох вітчизняних і зарубіжних експертів, існує великий потенціал для розвитку виробництва сертифікованої органічної сільськогосподарської продукції та екологічно чистих продуктів харчування²⁰. Проте, в Україні до цих пір, незважаючи на існуючі законодавчі акти, на різних рівнях не існує розуміння можливостей і потреби ведення екологічного сільського господарства.

²⁰ Зубець М.В. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України / М. В. Зубець, М. Д. Безуглий. – К.: Аграр. наука, 2010. – 17с.; Шувар І. А., Шувар Б. І. Біологічне землеробство та його перспективи //Агросектор. – 2007. – № 9. – С.18-20.

Європейська Комісія²¹ вважає конвенціональне сільське господарство, як агросистему найбільш поширену в даний час в Європі, пов'язану з інтенсивним господарюванням - високими матеріальними і енергетичними витратами для отримання великих обсягів продукції. Альтернативними системами сільськогосподарського виробництва²² вважаються:

- екологічне сільське господарство - методи виробництва з метою збереження середовища, і доброго стану тварин при униканні або значному обмеженні застосування синтетичних хімічних сполук;
- інтегроване сільське господарство – цілісна (холістична) модель виробництва, мінімізуюча споживання зовнішніх витрат (енергетичних) при збереженні, а навіть зростанні ефективності;
- охоронне сільське господарство – скероване на збереження ґрунту і підвищення його продуктивності;
- якісне сільське господарство - методи виробництва продукції з додатковою ринковою вартістю з огляду на її походження, методи виробництва та органолептичні властивості;
- точне (прецизійне) сільське господарство - використання інформаційних технологій для дозування витрат (добрив, засобів захисту) відповідно до потреб рослин;
- міське сільське господарство – сільське господарство в містах і приміських територіях (як хобі в розвинених країнах або для самозабезпечення в країнах, що розвиваються);
- тривале сільське господарство, *permaskultura* (англ. *permanent* - тривалий, *agriculture* –сільське господарство) - застосування екологічних принципів в плануванні інтегрованих виробничих систем. Використовується для проектування зрівноважених поселень людей (присадиб, будинків, сіл, міст, культур). Започатковано в 70 роках у Австралії і розповсюджене також в Сполучених Штатах і Західній Європі. Ця система охоплює не лише виробництво продовольства, але також засади

²¹ Perspective Analysis of Agricultural Systems. 2005. Technical Report EUR 21311, Brussels, Luxembourg. European Commission, Directorate General Joint Research Centre

²² Їх часто називають неконвенціональними

житлового будівництва, торгівлі і енергетики. Його головною ідеєю є відновлення гармонійного співіснування людини, тварин і рослин на землі. Прихильникам цієї ідеї акцентують увагу на тому, що найбільш відповідним є виробництво продовольства на місці, близько місця проживання, для невеликих груп населення і на невеликих земельних ділянках. Таким чином, обмежуються не тільки витрати енергії на саме виробництво продукції, але і на її транспортування, що у свою чергу впливає на зменшення забруднення повітря. Разом з тим, це створює можливості більшого фізичного доступу до продукції.

Натомість окремі автори виділяють дві головні сучасні сільськогосподарські системи²³:

1. Конвенціональна система;
2. Не конвенціональна система.

Причому в рамках конвенціональної системи вони виділяють екстенсивну систему або низьковитратну, інтенсивну систему або високовитратну та інтегровану. В не конвенціональному сільському господарстві виділяють системи: екологічну, багатофункціональну та збереження біорізноманітності. Конвенціональне сільське господарство може мати різні типи інтенсивного і екстенсивного сільського господарства. Зокрема інтенсивне сільське господарство може бути сучасним (висока продуктивність сільськогосподарських угідь і продуктивність праці, високі одиничні затрати капіталу і мала зайнятість: Західна Європа, північно-східна частина США) та трудомістким – відносно висока продуктивність землі при низькій продуктивності праці: долина Нілу, долина Гангу, Китайська низовина. Екстенсивне сільське господарство може бути капіталомістким – висока продуктивність праці, високий рівень механізації, низький рівень зайнятості і продуктивності землі (Канада, Австралія, середня частина США) і примітивним (традиційним) – низька продуктивність землі і праці, низький рівень механізації при не завжди високому рівні зайнятості (Болівія, Венесуела, середня Африка).

²³ Granstedt A., Tyburski J.. Współczesne europejskie systemy rolnicze. *Fragm. Agron*, 2006.- N 2: S. 72-95.

Безперечно, що ми не можемо сліпо копіювати модель західної економіки, оскільки те, що там складалося десятиліттями та століттями, мусить бути пройдено у нас за значно коротший час, пришвидшеними темпами, що вкрай необхідне для формування конкурентноздатної вітчизняної економіки в час глобалізації. Тим більше, що особливо треба підкреслити, в українських умовах подібну типізацію реалізувати надто складно, що пов'язано з його сильною організаційно-виробничою та природно-зональною диференціацією. Велика кількість селянських та фермерських господарств, сільськогосподарських підприємств презентують різні типи сільського господарства: від примітивного, екстенсивного господарства до сучасного господарства з високою технічною оснащеністю виробництва найновішими засобами і мінімальною трудомісткістю.

Разом з тим, вкрай необхідними є обґрунтування і багатьох інших соціально-економічних процесів, що відбуваються у вітчизняному сільському господарстві і на селі. Це дозволить подолати багато кризових явищ в економічному та соціальному розвитку, забезпечити відповідне економічне зростання та добробут населення України.

1.2. Суть та необхідність інтегрованого розвитку сільського господарства та сільських територій

Інтегроване сільське господарство є альтернативною формою сільського господарства. Ця система основана на гармонійному поєднанні засад конвенціонального і органічного сільського господарства. Інтегроване сільське господарство є шляхом розумного збільшення суми витрат, прагнення до отримання високих урожаїв якісної продукції без порушень рівноваги природного середовища. Інтегрована система (рис. 1.1) ґрунтується на відмінній філософії господарювання, в якій якість продукту і турбота про стан середовища знаходяться на першому плані.

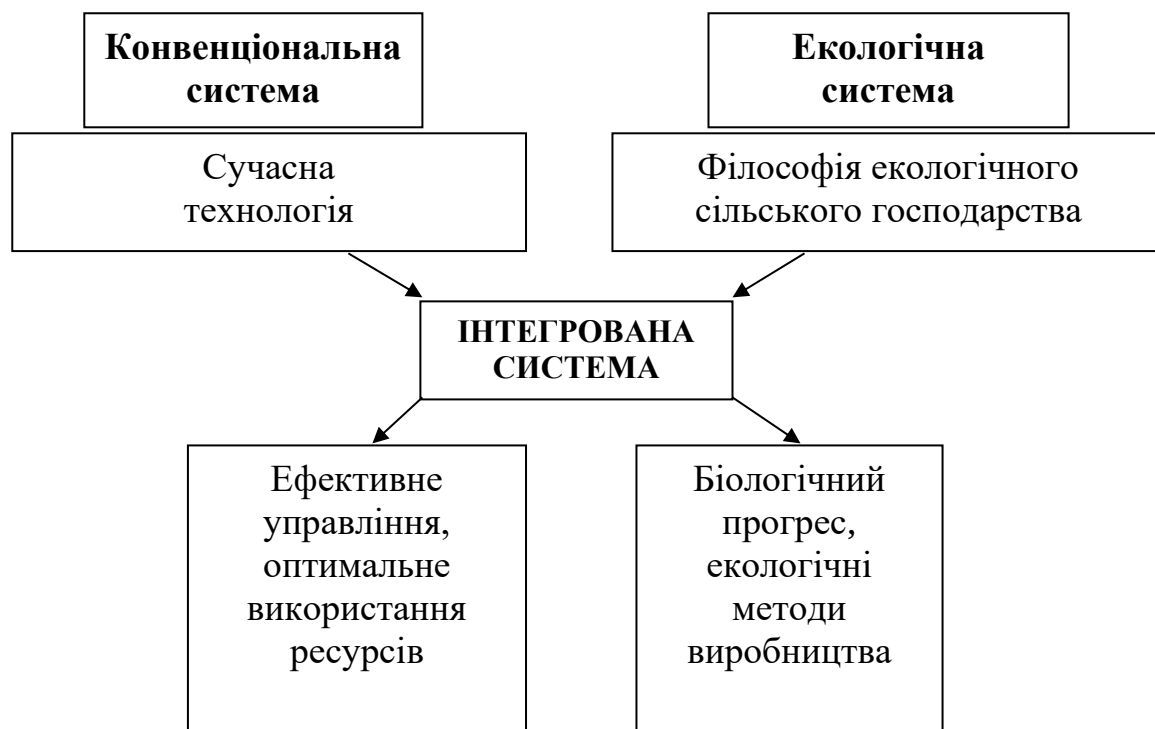

Рис. 1.1. Системи ведення сільського господарства

Система інтегрованого сільськогосподарського виробництва є способом господарювання, який дає змогу реалізувати економічні та екологічні цілі завдяки свідомому використанню сучасних виробничих технік, систематичному вдосконаленню управління та впровадженню різних форм науково-технічного прогресу, в основному біологічного, з реалізацією при цьому власних цілей.

Інтегроване сільське господарство є типом господарства, яке більше вписується в середовище, оскільки застосування добрив і засобів захисту рослин є меншим, ніж у конвенціональному сільському господарстві. Причому воно використовує мінеральне удобрення (як додаток з огляду на час між внесенням органічних добрив і споживання їх рослинами), але ґрунтується в основному на органічних добривах. Цей тип сільського господарства передбачає застосування засобів, які між собою взаємопов'язані. Причому, наприклад, характерно, що боротьба зі шкідниками здійснюється механічними способами, хімічні методи використовуються рідко, але відбувається це не згідно із рекомендаціями виробників засобів захисту рослин, а враховуючи думку і рекомендації служби охорони

рослин. Враховуються особливості поля, пропонується відповідна сівозміна, а також відбувається відповідне удобрення.

Інтегроване господарство має багатогалузевий характер, займається вирощуванням сільськогосподарських культур і утриманням тварин.

Треба брати до уваги, що зростання конкуренції як прерогативу висуває індустріальне сільське господарство, яке, однак, не розв'язує проблем доходів селян. Індустріальне сільське господарство гарантує зростання пропозиції дешевшого продовольства, але з меншою кінцевою корисністю з огляду на високо інтенсивні методи виробництва, генетичні модифікації, загрозу цивілізаційних хвороб, деградацію середовища. Йому протиставляється виробництво менш ефективне, порівняно дорожче, але таке, яке гарантує збереження доброго природного стану. Очевидно, що цього не забезпечить ринковий механізм, оскільки широко сприйнята суспільна рівновага не вписується в засади Паретто щодо розміщення продуктивних сил.

Інтегроване виробництво є менш дохідними. Хоча дослідження голландських вчених свідчать, що інтегроване господарство досягає в середньому 94 % доходу конвенціонального господарства.

Інтегроване сільськогосподарське виробництво відповідає концепції зрівноваженого розвитку й передбачає реалізацію економічних та екологічних цілей. Характеризується воно застосуванням сучасних методів виробництва, систематичним удосконаленням управління, впровадженням нових форм біологічного прогресу способами, що сприяють реалізації цих цілей. Діяльність країн Європейського Союзу та інших високо розвинутих країн все більше направлена на обмеження негативного впливу сільського господарства на природне середовище, тому значення інтегрованого сільського господарства зростає. Розвиток цієї системи господарювання відповідає концепції зрівноваженого розвитку.

Нова стратегія розвитку сільського господарства, як зазначають А. Вош і Й. Зегар, повинна мати на меті надолужити історичне відставання в його цивілізованому розвитку. Така генеральна мета може бути виражена в трьох основних політичних цілях:

- 1) досягнення сільським населенням, що утримується з сільського господарства, доходів, адекватних до затрат

праці та використовуваного виробничого потенціалу, а також особистих доходів, порівняльних з іншими основними суспільно-економічними групами;

- 2) створення для селян наближених або й однакових можливостей користування здобутками цивілізації, які є властивими для інших суспільно-економічних груп, зокрема освітян, медпрацівників тощо;
- 3) уречевлення зрівноваженого розвитку сільського господарства і сільських територій²⁴.

Класичні теорії сільського господарства не розглядають обмежень його розвитку, які створюють екологія та стан відновлюваних природних ресурсів. Їх трактують як вільні блага. Однак більшість із цих засобів (відновлюваних) має суспільний характер. Саме прагнення досягти якнайвищої економічної ефективності на макрорівні (а досить часто і в рамках державної політики) та макрорівні призвело до надексплуатації природних ресурсів і похитнуло глобальну рівновагу.

Водночас не опрацьовані нові теорії, оскільки цілком можна погодитися з відомими польськими економістами Аугустіном Вошем та Єжи Зегарем, що має сформуватися нова раціональність, відмінна від тієї, яка домінує в європейському чи американському цивілізаційному колі, так звана раціональність екологічна, яка апріорі визнає, що не може бути сприйнята така діяльність суб'єкта, яка максимізує його прибутки, але одночасно зменшує добробут цілого суспільства, оскільки призводить до втрат частини особливо важливих ресурсів (публічних благ) або затрати, з цим пов'язані переносить на ціле суспільство²⁵. Таким чином, ефективність виробничих ресурсів, як основний критерій прогресу в ринковій економіці, повинна ґрунтуватися на засадах раціональності використання цих ресурсів і враховувати зовнішні ефекти (у тому числі публічні блага).

²⁴ Woś A. Rolnictwo społecznie zrównoważone -w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski / A. Woś, J. Zegar // Wies i Rolnictwo. – 2004. – № 33. – S. 9.

²⁵ Woś A. Rolnictwo społecznie zrównoważone -w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski / A. Woś, J. Zegar // Wies i Rolnictwo. – 2004. – № 33. – S. 10-11.

Аксіомою традиційних теорій сільського господарства є існування біологічної межі зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Відповідно ця галузь виробництва змушена розвиватися повільніше, ніж промисловість, а продуктивність чинників виробництва тут є за своєю природою нижчою, ніж у несільськогосподарських галузях, науково-технічний прогрес тут впроваджується повільніше. Саме тому країни аграрного спрямування значно відстають у розвитку.

На користь індустріального сільського господарства маємо два незаперечні аргументи, які в час глобалізації особливо важливі. По-перше, це висока продуктивність, що дозволяє достатньою мірою забезпечити населення продовольством, по-друге, вивільнення і можливість застосування робочої сили поза сільським господарством. З іншого боку, існує багато аргументів проти індустріального сільського господарства, зокрема деградація природного, соціального та культурного середовища, погіршення поживних і смакових властивостей продуктів харчування, необхідність впровадження політики підтримки доходів сільськогосподарських виробників, необхідність охорони ринку, доплата до експорту тощо.

Дилема полягає в тому, що індустріальне сільське господарство слугує для досягнення приватної, індивідуальної, економічної вигоди, що вписується в канони ліберальної економіки. Держава ж повинна керуватися засадами суспільної раціональності, яка мусить враховувати моральні цінності й інтереси наступних поколінь та інших “невидимих та не почутих» користувачів екосистеми.

Розвиток науки, зокрема біології та генетики, призвів до багаторазового підвищення продуктивності землі, інших засобів. На меншій площі землі виробляється щораз більше продовольства. Це створює передумови для вивільнення значних площ із сільськогосподарського обороту і їх використання для задоволення інших, ніж харчування, потреб людини. Це є великим шансом сучасного суспільства і передбачає повнішу гармонію інтересів, поступовий відхід від сільськогосподарської “монокультури” та досягнення рівноваги в процесі формування природного середовища.

Для цього потрібний новий структурний уклад сільських територій і сільського господарства, як однієї з форм діяльності

людини. Сучасність вимагає точності рівноваги чинників виробництва з рівновагою виробництва і суспільства. Тільки ототожнення всіх цих елементів створює нову якість, яку називають суспільно зрівноваженим сільським господарством²⁶.

Інтегрований розвиток сільського господарства є складовою частиною сталого розвитку – загальної стратегії поступального розвитку людства. Оскільки під сталим розвитком розуміють “розвиток, що забезпечує:

- продуктивність природних ресурсів, яка підтримується (“біологічне” визначення);
- різноманіття окремих видів в екосистемах, що підтримується, за умов знаходження цих екосистем у процесі експлуатації чи під будь-яким іншим антропогенним впливом (“екологічне” визначення);
- економічний розвиток, що підтримується, за умов відсутності загроз виснаження наявних ресурсів для майбутніх поколінь (“економічне” визначення)”²⁷.

У стратегії інтегрованого розвитку сільського господарства і села важливим елементом є зрівноважений розвиток, поєднання проблем сучасних і майбутніх поколінь. Зрівноважений і сталий розвиток, які складають зміст *sustainability*, передбачають можливе усестороннє використання доступних засобів одночасно з відповідною гармонією між потребами різних учасників економічного процесу, а також відповідним поєднанням коротко- і довготермінових цілей. Як вважають Г. Шук і С. Арчібальд, суттю сталого і зрівноваженого розвитку є пошук можливостей досягнення якнайвищого добробуту з доступних засобів настільки, наскільки ця максимізація враховує міжгенераційну перспективу²⁸.

У 1986 році Світова комісія з природного середовища і розвитку (World Commission on Environment and Development) визнала, що

²⁶ Woś A. Rolnictwo zrównoważone / A. Woś, J. St. Zegar. – Warszawa, IERsGZ, 2003. – S. 15.

²⁷ Природно-ресурсна сфера України : проблеми сталого розвитку та трансформацій / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Нічлава, 2006. – С. 19; Актуальные проблемы устойчивого развития / под общ. ред. И. В. Недина и Е. И. Сухина. – К. : Знание, 2003. – С. 30.

²⁸ Schuh G. Framework for the integration of environmental and sustainable development issues into agricultural planning and policy analysis in developing countries / Schuh G., Archibald S. // Integration of Sustainable Agriculture and Rural development. Issues in Agricultural Policy. – Morrilton : Winrock international, 1996. – S. 24

серцевиною концепції тривалого та зрівноваженого розвитку є розвиток, який задовольняє потреби сучасного покоління, не обмежуючи можливостей задоволення потреб майбутніх поколінь. Рік пізніше Світова організація продовольства та сільського господарства (FAO) ООН прийняла наступну дефініцію зрівноваженого розвитку сільського господарства: “Зрівноважений розвиток полягає в такому використанні та зберіганні природних ресурсів і в такій орієнтації технології й інституцій, щоб досягти й утримати задоволення людських потреб теперішніх і майбутніх поколінь. Такий тип розвитку (у рослинництві, лісництві і риболовстві) зберігає землю, водні ресурси, рослини і генетичні ресурси тварин, не деградує середовище, використовує відповідні технології, є життєвий економічно і сприймається суспільством”²⁹.

На забезпечення виконання ідей і принципів, декларованих конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Всесвітнім самітом із збалансованого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.), до яких приєдналася Україна, спрямована «Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року», затверджена наказом Міністерства аграрної політики України № 280 від 20 серпня 2003 року³⁰.

Концепція суспільно зрівноваженого сільського господарства, як основа його інтегрованого розвитку, базується на таких передумовах³¹:

- визнання, що в розвитку сільського господарства важливі не лише ринкові блага, а й блага суспільні, і вони підлягають політичному вибору (відповідно до теорії суспільного вибору);
- визнання потреби ототожнення раціональності та приватності, мікроекономічної ефективності з суспільною;

²⁹ Schuh G. framework for the integration of environmental and sustainable development issurs info agriculturul planning and policy analysis in developing coutries / Schuh G., Archibald S. // Integration of Sustainable Agriculture and Rural development. Issues in Agricultural Policy. – Morrilton : Winrock international, 1996. – S. 9.

³⁰ Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minagro/kyiv.ua/economic.

³¹ Wos A. Woś A. Rolnictwo społecznie zrównoważone -w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski / A. Woś, J. Zegar // Wies i Rolnictwo. – 2004. –S. 16.

- поєднання сучасності з традиційністю – не протиставлення їх між собою, лише пошук їх узгодженості;
- гармонізація інтересів різних учасників процесу розвитку, у тому числі і так званих “німих” (майбутніх генерацій) – використання технічного процесу та знань для розширення (виробником і споживачем) можливості вибору;
- пошук шляхів і можливостей, які створюють глобалізація та інтеграція.

Найкраще засадам зрівноваженого сільського господарства відповідають селянські господарства (особисті селянські та фермерські, переважно сімейного типу господарства). На користь таких господарств свідчать передусім суспільні і природні (екологічні) передумови. Краще, ніж будь-який інший устрій, селянський устрій поєднує малі обсяги виробництва з природною різноманітністю, сучасні технології з екологічною рівновагою, якістю середовища, обсяги виробництва з високою якістю вироблюваних продуктів, пристосованих до вподобань окремих груп споживачів. Такий тип господарювання має глибокі історичні корені та традиції. Історичний досвід показує, що спроби організовувати великі підприємства чи пошуки нових форм господарювання (наприклад, селянські спілки, орендно-приватні підприємства) не відзначилися успіхом. В Україні селянські господарства найкраще поєднують природно-екологічну рівновагу із суспільною зайнятістю. Саме вони вирощують продукти, безпечні для здоров'я, сприяють збереженню екосистем, використовують засоби виробництва, які не можуть бути використані в умовах індустріальної моделі, а водночас забезпечують працею й доходами значну частину сільських жителів. Це, однак, не повною мірою стосується фермерських господарств.

Як зазначає В. Ф. Невлад, “запровадження механізму сталого розвитку сільськогосподарських підприємств передбачає повне використання як внутрішньогосподарських, так і зовнішніх факторів”³², що не завжди вписується в загальну концепцію зрівноваженого розвитку. Склад організаційно-економічного

³² Невлад В. Ф. Оцінка наслідків аграрної реформи в олієжировій галузі України / В. Ф. Невлад // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 1. – С.33.

механізму сталого розвитку підприємств АПК наведений у таблиці 1.3

Система інтегрованого сільськогосподарського виробництва, як уже зазначалося, є способом господарювання, який дає змогу реалізувати економічні й екологічні цілі завдяки свідомому використанню сучасних виробничих технік, систематичному вдосконаленню управління та впровадженню різних форм прогресу, в основному біологічного, у спосіб, який сприяє реалізації власних цілей. Відповідно до засад зрівноваженого розвитку ця система має економічні та екологічні цілі.

Таблиця 1.3

Організаційно-економічний механізм сталого розвитку підприємств АПК³³

Внутрігосподарські фактори
Удосконалення механізму господарсько-договірних та орендних виробничих відносин
Розробки і впровадження виробничих технологій, пристосованих до сучасних умов ресурсозабезпечення
Створення раціональних виробничих структур
Мотивація та організація праці робітників і спеціалістів
Забезпечення сталого розвитку особистих селянських господарств
Організація внутрішньогосподарського ресурсозабезпечення на основі маркетингу
Розширення лізингової діяльності
Запровадження економічного механізму впливу на якість сільськогосподарської продукції
Формування власних фінансових ресурсів
Оптимізація грошового обігу і підтримка платоспроможності сільськогосподарських підприємств
Максимізація чистого прибутку
Підвищення добробуту людей

³³ Невлад В. Ф. Оцінка наслідків аграрної реформи в олієжировій галузі України / В. Ф. Невлад // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 1. – С.32

Продовження табл. 1.3

Зовнішні фактори
Формування необхідної законодавчої бази, розробка нормативно-правових актів
Посилення інтенсивних процесів у виробництві та промисловій переробці
Регулювання й розширення ринку й ринкової інфраструктури
Розвиток сільських територій
Державна підтримка на основі цільових програм
Відновлення та підвищення родючості ґрунтів
Розвиток і підтримка аграрної науки
Забезпечення середньо- і довгострокового пільгового та інвестиційного кредитування
Виділення кредитів для бізнесу
Пільги на розвиток селекції й насінництва, племінного тваринництва
Запровадження пільгового оподаткування
Компенсації на відсотки за кредит
Формування цінового механізму
Забезпечення мінімальних гарантованих цін на продукцію і квот на виробництво
Створення державного земельного банку
Запровадження механізму страхування

Економічні цілі передбачають:

- здобуття конкурентної переваги на продовольчому ринку;
- отримання доходів з господарства на рівні, не нижчому, ніж у господарствах з традиційними методами виробництва;
- ефективне застосування хімічних засобів у сільськогосподарському виробництві;
- стабільні виробничі результати;
- покращання якості тваринницької і рослинницької продукції.

Екологічні цілі системи інтегрованого сільськогосподарського виробництва зорієнтовані на:

- застосування технологій, що зводять до мінімуму негативний вплив на навколишнє середовище;
- розвиток природної інфраструктури (заліснення, буферні зони, екологічні угіддя);
- охорону здоров'я і безпеку продуктів харчування;
- формування і збереження сільськогосподарських краєвидів.

Разом з тим, цілком погоджуємося з Й. Вілкіним, який пропонує такі стратегічні цілі інтегрованого розвитку³⁴:

- найважливішою стратегічною ціллю є розвиток і усестороннє використання людських ресурсів. Людина є метою розвитку і одночасно найважливішим його чинником. Можливість праці і наявність відповідних доходів з неї є фундаментом соціально-економічного ладу, що відповідає засадам інтегрованого і зрівноваженого розвитку;
- людський чинник треба розглядати з двох сторін: зі сторони людини як людського капіталу і зі сторони людини як суспільного капіталу. Ключовим чинником є навчання людей у різних формах і на всіх етапах розвитку людини. У сучасній літературі вирізняють дві категорії суспільного капіталу: структурний вимір та сфера сприйняття і поведінки. Проявом першого виміру є суспільна активність людей у прояві створення знизу організацій і сприйняття групових дій, а другого – ставлення до інших членів суспільства, питання співпраці з ними, рівень взаємної довіри та цінності, реалізовані через колективні дії;
- розвиток сільських територій є явищем, що має багато зацікавлених суб'єктів, а не тільки мешканців, які часто вступають у різні конфлікти. Концепція інтегрованого, як і зрівноваженого, розвитку вимагає законодавчо-нормативного забезпечення суспільного курсу щодо цілей, цінностей і засад цього розвитку. Відповідно повинна бути забезпечена й інституціоналізація цього курсу. Стратегія інтегрованого

³⁴ Wilkin J. Dlaczego potrzebujemy długokresowej Strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? / J. Wilkin // Wies i rolnictwo. – 2004. – № 2. – S. 166-168.

розвитку – це передусім стратегія побудови відповідних інституцій, що зробить можливою підтримку цього розвитку.

Політика інтегрованого розвитку трактує охорону середовища і раціональне використання його засобів як ключову складову процесу господарювання. Ця концепція підкреслює необхідність гармонізації економічних, суспільних і екологічних аспектів розвитку та погодження інтересів теперішніх і майбутніх поколінь.

Узагальнення авторами переважно зарубіжних літературних джерел дозволяє виділити наступні основні риси інтегрованого сільського господарства:

- 1)природні ресурси повинні використовуватися так, щоб була збережена їх здатність до самовідтворення;
- 2)приріст виробництва продовольства може бути досягнутий лише за рахунок зростання продуктивності ресурсів, тобто впровадження технологій, які одночасно зберігають ресурси і їх високу якість для майбутніх поколінь;
- 3)повинні бути забезпечені мінімальні втрати й коливання обсягів виробництва продукції;
- 4)забезпечення симбіозу економічних і екологічних цілей;
- 5)управління природними ресурсами повинно забезпечити задоволення змінних потреб при одночасному збереженні високої якості природного середовища і його ресурсів.

Оскільки постійно змінюються потреби й зовнішні умови, така система повинна бути еластичною і бути здатною адаптуватися до таких змін. Для цього необхідні:

- 1)міжсекторний зв'язок, зокрема між сільським господарством, лісівництвом, водним господарством і рибальством;
- 2)управління природними ресурсами, зокрема землею, ґрунтом і водою;
- 3)збереження природного середовища;
- 4)інституційні структури;
- 5)зв'язки між владою і приватним сектором (приватно-державне партнерство);
- 6)наукові дослідження та їх поширення.

Вищенаведене дозволяє резюмувати, що такий тип інтегрованого сільського господарства потребує більш комплексного підходу, ніж традиційне сільське господарство.

Засади інтегрованого сільського господарства реалізуються застосуванням відповідних сівозмін, черговості культур консервації землі в обробітку, збалансованого органічно-мінерального удобрення і комплексного (інтегрованого) захисту рослин.

Правильна сівозміна впливає на підвищення біологічної активності ґрунту, зростання вмісту органічної субстанції, та стабілізації балансу гумусу, покращання структури і водного режиму ґрунту, зменшення забур'яненості й підвищення здатності до нагромадження поживних речовин. З цих позицій необхідним видається скорочення площ посіву зернових культур, принаймні до 50% у структурі всіх посівних площ.

Консервуючий обробіток ґрунту повинен мати за мету звести до мінімуму трамбування і переущільнення ґрунту тракторами і сільськогосподарськими машинами. Цього досягають, виконуючи обробіток, удобрення й посів на не перезволоженому ґрунті у межах одного проходу машини, застосовуючи колеса з меншим тиском на одиницю поверхні площі завдяки полегшенню ваги самої техніки і розширенням її багатофункціональності у роботі.

Для удобрення належить максимально використовувати всі види органічних добрив, прагнучи до застосування біологічних сполук азоту шляхом висіву рослин з коротким вегетаційним періодом (люпин тощо), раціонального використання наявних у ґрунті поживних речовин, застосування науковообґрунтованих доз і термінів мінерального удобрення відповідно до вимог рослин, з урахуванням агрохімічних особливостей і агрофізичних параметрів ґрунту та агрокліматичних умов вирощування сільгосппродукції.

Обмеження кількості засобів захисту рослин досягається поєднанням агротехнічних методів (сівозміна, обробіток ґрунту) і хімічних (протруєння зерна, встановлення границь шкідливості, добір засобів захисту рослин і застосування ад'ювантів (adiuwant).

Існують три основні організаційні бар'єри впровадження інтегрованої системи сільського господарства: освітній, кон'юнктурний і стратегічний. Сучасні технології вимагають значних

знань і старанності в діях. Необхідними є як добра професійна підготовка виробників, так і ефективне дорадництво. Сільськогосподарські виробники, з економічного погляду, намагаються виробляти те, що в даному році є найбільш оплачуване (окуповується) і не беруть до уваги екологічні аспекти або довготермінові передумови. Впровадження цієї системи не відбувається лише за допомогою ринкових механізмів. Необхідні інструменти державного регулювання (стабілізація аграрного ринку, довготривала аграрна політика, концепція формування краєвиду), які повинні враховувати не лише ситуацію в Україні, а й те, що відбувається в Європейському Союзі і на світових ринках.

Аналогічно, щораз більша кількість споживачів продовольства, а також представників влади і бізнесу виявляє зацікавленість довготривалістю стабільного розвитку всієї системи сільського господарства. В повній мірі цю стратегію поділяють і окремі виробники, незважаючи на підприємницький характер власної діяльності. Особливо це стосується розвитку біотехнологій, ерозії ґрунтів, використання синтетичних органічних засобів. Зростання використання цих дорогих і енергоінтенсивних засобів ставить під загрозу здоров'я людей, тварин, безпеку споживання.

Вирішити проблеми сільського господарства та сільських родин можна лише за допомогою комплексних дій, які охоплюють різні аспекти життя і праці на селі. Така комплексність передбачає застосування концепції інтегрованого розвитку сільських територій.

Нам видається, що інтегрований розвиток сільських територій доцільно розглядати у взаємозв'язку:

- Минулого, сучасного і майбутнього;
- Генерації поколінь;
- Місцевих традицій і прогресу, уставлених та нових цінностей;
- Економічних і соціальних функцій;
- Глобальних екологічних змін;
- Сільського господарства і несільськогосподарської діяльності.

Концепція інтегрованого розвитку передбачає холістичний характер функціонування сільських територій. У методологічному

плані це означає, що для пояснення соціальних явищ слід зосередити увагу на вивченні цілого, а не тільки окремих його елементів, що не дає правильного розуміння суті явищ та процесів. Такий підхід є протилежним до розгляду індивідуальних явищ відокремлено, тобто окремий розгляд сільського господарства і окремо села. Оскільки сільські території передусім поняття територіальне, то аналіз сільського господарства, життя сільської спільноти, зміни природи і краєвиду теж потребує територіального підходу. У відповідності до цього необхідне створення концепції розвитку і політики держави стосовно села. Поняття території виконує функцію своєрідного інтегратора в концептуалізації розвитку сільських територій і відповідної політики.

Важливою категорією в дослідженні інтегрованого розвитку є багатофункціональність сільських територій і сільського господарства. Багатофункціональність села у вітчизняній літературі дискутується давно. Ця проблема є достатньо популярна і певною мірою розглядається у відповідній літературі. Багатофункціональність села, на наш погляд, треба розуміти як процес відходу від домінування сільського господарства в економіці села (сільськогосподарська монофункціональність), економічної диверсифікації сільських територій, підвищення можливості зайнятості на селі, але не в сільському господарстві, розширення пропозиції соціальних і виробничих послуг та загального підвищення привабливості села, як місця праці і проживання. Багатофункціональність сільського господарства як предмет дослідження є складова аграрної політики, у вітчизняній літературі це поняття нове і практично не розглядається. Його популярність значно пов'язана з пошуком нових основ і нових проявів підтримки сільськогосподарських виробників з державних ресурсів.

У формуванні аграрної політики особливого значення набуває засада, що за виробництво окремих видів продукції відповідає і винагороджує ринок, він же формує обсяги й асортимент продукції. Винагорода селян з державних ресурсів (державна підтримка) повинна використовуватися для виконання інших функцій, які суспільство вважає важливими і вартими підтримки. Ці функції пов'язані з наданням суспільних послуг, як наприклад консервація

природного середовища, збереження природної різноманітності і культури села, збереження сільського господарства в районах, де є складні умови господарювання.

Характерною рисою сільських територій, особливо на Європейському континенті, є значна різноманітність в природному, економічному, суспільному та культурному аспектах. Концепція інтегрованого розвитку передбачає врахування всіх цих аспектів і отримує різноманітність, як особливу цінність, яку належить оберігати і збагачувати.

Інтегрований розвиток зорієнтований на забезпечення соціальної стабільності у сфері використання ресурсів та продукту сільського господарства, мобілізацію приватної ініціативи та підприємництва. Наведена ж сукупність засад і принципів теоретичних концепцій інтегрованого розвитку села є основою аграрної політики. Більшість сучасних теорій розвитку сільського господарства, висновки і дії органів державної влади все більше вказують на те, що вітчизняний аграрний сектор повинен розвиватись подібно до створеної моделі індустріального типу. Європейські країни цей стан уже пройшли, при цьому у них відбулись за цей період суттєві зміни.

Сьогодні можна стверджувати, що західноєвропейська модель виправдала себе з точки зору визначення проблем виробництва сільськогосподарської продукції (виробництво стандартної продукції у великих обсягах при достатньо низьких затратах). Однак ця модель не розв'язала двох важливих проблем сільського господарства – підвищення рівня доходів сільських жителів і збереження довкілля, що суттєво впливає на якість продуктів харчування. До цього додамо, що селяни завжди були не лише виробниками сировини для продовольства, а й консерваторами та реставраторами значної частини природних ресурсів. Сьогодні це набуває особливого значення для всього суспільства і все частіше усвідомлюється ним.

Таким чином, система ведення сільськогосподарського виробництва повинна враховувати не лише виробничі характеристики окремо взятої виробничої територіальної одиниці, насамперед інтенсивності господарювання, а сукупність елементів зовнішнього середовища, передусім суспільних та природно-еколо-

гічних. Інтегроване сільське господарство являє собою розумне поєднання збільшення суми затрат з прагненням отримати високі врожаї доброї якості без порушення рівноваги природного середовища. Інтегроване сільське господарство дасть змогу реалізувати економічні й екологічні цілі завдяки свідомому використанню сучасних виробничих технік, систематичному вдосконаленню управління та впровадженню різних форм науково-технічного прогресу, в основному біологічного, забезпечуючи реалізацію при цьому власних цілей.

Підсумовуючи відзначимо, що розвиток вітчизняного сільського господарства повинен відбуватися з урахуванням існуючих тенденцій у світовій практиці господарювання. Право на застосування мають різні системи господарювання в сільському господарстві: конвенціональна, інтегрована та екологічна. Однак при цьому завжди треба виходити не лише з короткострокових, але й довгострокових інтересів розвитку, і не тільки сільського господарства, а й усього суспільства, що повинно знайти відображення у відповідних стратегіях і програмах.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

2.1. Підприємництво як основа соціально-економічного розвитку

Економіка завжди була пов'язана з підприємством і підприємцями. Фактично підприємство існує відтоді, відколи існує людина. Не кожна політична система створювала умови, сприяючи розвитку підприємництва, заохочуючи відкриття і ведення господарської діяльності. Відповідно й погляди на підприємство були різними: від нівелювання його ролі в економічній системі (класична марксистська економічна теорія) до переконання, що це є головна сила економіки, двигун прогресу, стимулятор зростання й розвитку (погляди Й. Шумпетера).

У економічній літературі багато уваги присвячується питанням підприємництва. Підприємництво може бути аналізоване з різних точок зору. Відносно окремих осіб воно трактується як життєва настанова. Визначається воно наявністю певних ознак, уміння, способу діяльності. Досить часто воно розуміється як вміння порадити собі у кожній ситуації. Пов'язується підприємництво і з такими поняттями, як дух ініціативи, розторопність, заповзятливість, креативність. З терміном "підприємництво" тісно пов'язані такі категорії як «динамічність» і «зміна». Воно є відображенням і таких понять як "повторюваність" чи "наслідування". Серед ознак підприємницької орієнтації, особливе значення в функціонуванні підприємств мають інноваційність і продуктивність.

Саме поняття "підприємництва" вжито в середньовіччі. Спочатку воно асоціювалось з особою, що здійснює нагляд за виробництвом благ, а в XVII столітті з особою, яка функціонує і

досягає прибутку (або збитку). В англійській мові це поняття не знайшло з'ясування до початку XVIII століття³⁵.

У психологічному та економічному вимірах підприємництво із самого початку було пов'язане з пошуком і впровадженням нових форм розвитку, зміною соціального статусу на фоні здобуття влади або капіталу окремими активними та мобільними суб'єктами, соціальними надбаннями народів завдяки участі у важливих глобальних подіях, географічних відкриттях, еміграції, здійсненні господарської діяльності в широкому розумінні слова, на різних за розмірами та географічним положенням територіях.

Можна стверджувати, що особи з рисами сучасних підприємців існували в кожній історичній епосі, незалежно від суспільного й економічного рівня розвитку. Капіталізм ліквідував організаційні бар'єри розвитку підприємництва, створив відповідні умови: політично-економічні свободи, приватну власність на засоби виробництва, ринок разом з конкуренцією.

Поняття “підприємець” вперше фахово з'ясовано французьким економістом Р. Кантільйоном, який приписував підприємцю центральну роль у торгівлі.

Існує достатньо різних теорій підприємництва. Перша з них запропонована Р. Кантільйоном і пов'язана з непередбачуваністю. Він розрізняв тих, хто живе з нетарифікованих доходів (підприємець) і тих, хто живе із стабільних доходів (працівники), а також уперше виділив особи підприємця, капіталіста і керівника підприємця (управляючого підприємством, менеджера), надаючи кожному з них різні економічні функції. Підприємцем визначалась особа, яка вміє поводитися на неврівноваженому ринку та використовувати процес порушення ринкової рівноваги для досягнення прибутку³⁶.

Представники класичної економіки не надавали вагомого значення підприємству, приписуючи основну роль в економічній системі ринковому організму, названому А. Смітом “невидимою рукою” ринку. Серед дослідників англійської економіки лише А. Сміт

³⁵ Hisrich R. D. Entrepreneurship. Starting Developing and Managin a new Enterprise / R. D. Hisrich, M. P. Peters. – Boston, 1989. – S. 6; Baumol W. J. Entrepreneurship, Managemant, and the strukture of Payoeffs / W. J. Baumol. – Cambridge ; Mussachusetts ; London, 1993. – P. 11.

³⁶ Berger B. Kultura przedsiebiorczosci. Oficyna Literatorow / B. Berger. – Warszawa, 1994. – S. 48.

неодноразово підкреслював роль підприємця. Він стверджував, що промислова революція у своїй основі зробила можливим здобуття багатства кожному, хто був достатньо швидким, достатньо спритним і достатньо працьовитим, щоб утриматися в її змінах. Адам Сміт ототожнював підприємця з власником підприємства, постачальником капіталу, а його успіх – зі швидким і інтелектуальним пристосуванням до змін виконавця³⁷.

Особливий вклад у розвиток теорії підприємства вніс Й. Сей. Він перший впровадив поняття “промисловий підприємець”, а також вказав на відмінності прибутку з капіталу і прибутку підприємства. У його концепції підприємець – це самостійний виробник, з особою якого пов’язані чинники капіталу, праці та підприємницької діяльності.

Вчений запропонував такі типи підприємців:

- підприємець промисловий;
- підприємець сільськогосподарський;
- підприємець-ремісник;
- підприємець-торговець.

Весь одержаний прибуток від діяльності він розподіляв на три категорії:

- 1) прибуток із земельного фонду (одержується власником землі);
- 2) прибуток від капіталу (одержується інвестором);
- 3) прибуток промисловий (одержується промисловцем – підприємцем)³⁸.

Доцільно зазначити, що Й. Сей вперше поряд з капіталом виокремив нематеріальний капітал, такий як, наприклад, талант або знання та визнав підприємця, як активного, працьовитого, винахідливого керівника виробництва, який формує власний нематеріальний капітал.

Значне доповнення в теорії підприємництва зроблені англійським вченим Т. Вебленом, творцем теорії інституціоналізму,

³⁷ Основи економічної теорії: політекономічний аспект / [Климко Г. Н., Нестеренко В. П., Каніщенко Л. О., Чухно А. А.]. – К. : Вища шк., Знання, 1997. – С. 455-462.

³⁸ Baumol W. J. Say's (at Least) Eight Laws, or What Say and James Mill May Really Have Meant / W. J. Baumol. - *Economica* (Blackwell Publishing). – 1977. – № 44 (174).- P. 147.

представником німецької теоретичної школи³⁹. Він започаткував напрям “капіталізму менеджерів” в економіці, ототожнював підприємця з менеджером, відзначаючи особливу роль фахового управління виробництвом. Створена ним промислова система ґрунтувалась на нових технологіях і спрямовувалася на розвиток виробництва, його постійне вдосконалення, відродження, зміни, розвиток різних форм бізнесу. Саме тому він вважав підприємцями новаторів, техніків, проводирів промисловців.

Незважаючи на різноманітність теорій “підприємництва” та “підприємця” в економічній літературі класичною залишається теорія Й. Шумпетера⁴⁰. Його відомий на сьогодні процес “творчої деструкції” залишається актуальним і в сучасному економічному процесі, а погляди про виняткову роль підприємця теж не втратили актуальності і багаторазово були підтверджені з часу їх появи. Праці Й. Шумпетера мали визначний вплив на всю капіталістичну економіку.

Й. Шумпетер вважав, що підприємництво і підприємець виступають базою зростання та економічного розвитку, основним джерелом позитивних змін в економіці. Згідно з його твердженням підприємець є новою комбінацією засобів виробництва, яка створює можливий спосіб при впровадженні нового виробу або технології, відкритті нового ринку збуту, пошук нових джерел ресурсів. Він пов’язував підприємництво з інноваціями, великим послідовником чого пізніше став П. Друкер.

За Й. Шумпетером, підприємство є інноваційним, коли впроваджує:

- нові продукти або сорт продукту нової якості на ринку;
- нові методи виробництва або старі в новій якості;
- нові методи виробництва і нові торговельні способи поведінки з продуктами;
- нові ринки збуту;

³⁹ Губені Ю. Е. Основи підприємництва та агробізнесу : навч. посіб. / Ю. Е. Губені. – Львів : Укр. технології, 2002. – С. 13

⁴⁰ Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку / Й. Шумпетер. – М. : Прогрес, 1982. – 454 с.; Schumpeter J. Can Capitalism Survive / Schumpeter J. // Harper and Rom. – New York, 1952.

- нові джерела сировини або напівфабрикатів;
- нову стратегію підприємства на ринку.

Роль підприємця в теорії Й. Шумпетера є особливою. Він трактує його як когось виняткового, як центральний елемент економіки, будівничого економічного розвитку, який є рушієм усієї економічної системи, революціонує і модернізує виробничий процес, відповідно є двигуном прогресу й економічного зростання.

На думку Й. Шумпетера, підприємці в кожній економічній системі є винятковими й особливими, проте всюди стимулом їх діяльності є бажання вийти на ринок, реалізація новостворених продуктів. Він стверджував, що виконання функцій підприємця може забезпечувати йому та його родині певний соціальний статус, формувати відповідний спосіб життя чи систему моральних і естетичних цінностей⁴¹.

Значний вклад у теорію підприємництва вніс представник економічної школи І. Кірзнер (I. Kirzner), який запропонував розглядати підприємництво з точки зору короткого та тривалого виміру пріоритетів. У першому варіанті наголос робиться на пристосуванні до потреб оточення, виробництві виробів відповідно до очікувань клієнтів, у другому – на процесі відкриття нових можливостей, впровадження інновацій, які є теорією економічного розвитку.

Як стверджував І. Кірзнер, прибуток є найважливішою ціллю діяльності підприємців, найрезультативнішим заохоченням, найбільшим мотивом підприємницької діяльності⁴².

Особливий вклад у дослідження підприємництва вніс і Ф. Кнігт, концентруючи увагу на рисах підприємця, вважаючи його центральним елементом ринкової економіки, винятковою силою, яка не творить стан економічної рівноваги (на відміну від Й. Шумпетера), але впливає на її формування, так звана арбітражна функція. Кнігт Ф. перший визначив підприємця як суб'єкт ринку. Ризик і невпевненість – це невід'ємні елементи підприємницької діяльності. Враховуючи, що ці елементи, а також непередбачуваність є основними функціями

⁴¹ Schumpeter J. Can Capitalism Survive / Schumpeter J. // Harper and Rom. – New York, 1952. - S. 85.

⁴² Kirzner I. Competition and Entrepreneurship / I. Kirzner. – Chicago : University of Chicago Press, 1973. – S. 34 .

підприємництва, Ф. Кнігт вважав, що без них немає сенсу його існування. Він стверджував, що підприємницький ризик дуже складна категорія, ефект багатьох чинників, серед яких основними є: уміння підприємця, щастя і ситуація на ринку⁴³.

Великим продовжувачем думки Й. Шумпетера в підприємстві, зокрема в питанні інновацій, був П. Друкер, який, наголошуючи на особливій ролі менеджерів у сучасній економіці, відводив цій діяльності два спеціальні завдання⁴⁴:

- 1) створювати реальну цінність, коли сума окремих її елементів значно більша, ніж сума кожного з них;
- 2) знаходити і робити ефективним впровадження всього, що є у ресурсах підприємства, насамперед людських ресурсах.

Основні завдання підприємця, сформульовані П. Друкером, відображено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Основні завдання підприємця ⁴⁵

На думку П. Друкера, без менеджерського впливу засоби виробництва залишаються лише засобами і ніколи не стануть самим виробництвом. Зокрема, в економіці, що базується на конкуренції, успіх бізнесу, його тривалість залежать від фаховості та продуктивності менеджерів.

⁴³ Kapitał i proces produkcyjny w ujęciu F. von Hayeka i F. Knighta [Electronic resource]. – Mode of access: <http://mises.prawo.uni.wroc.pl/artykuly>.

⁴⁴ Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер ; пер. с англ. М. Котельниковой. – М. : Астрель, 2004. – С. 128.

⁴⁵ Опрацьовано на основі: Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер ; пер. с англ. М. Котельниковой. – М. : Астрель, 2004. – 284 с.

В еволюційній теорії підприємництва виділяють декілька етапів. Їх ототожнюють з індивідуальною поведінкою окремих суб'єктів. Важливе місце у підприємницькій діяльності відіграють індивідуальні здібності, зокрема здатність вести індивідуальне виробництво. Саме тому підприємництво ототожнюється з особою, яка має відповідні вроджені або набуті риси, ризикує, є ініціатором і творцем господарської діяльності. Таким є класичний підхід до теорії підприємництва. При цьому визнавалося, що лише окрема особа може мати відповідні підприємницькі риси.

На початку 70-х років XX століття особливу увагу було звернуто на розвиток та роль малих і середніх підприємств в економіці. Особливий наголос було зроблено на значенні цих підприємств для створення нових місць праці, обмеження тиску на локальні ринки праці та зростання доходів населення. Водночас малі і середні підприємства є більш еластичними, мобільними, інноваційними, тобто більш підприємливими порівняно з великими.

Разом з підприємливістю значення малих і середніх фірм почали ототожнювати з поняттям підприємництва. Підприємливість як метод управління знаходить свій найповніший вираз у малому і середньому підприємстві, адже у них найкраще проявляються підходи і поведінка підприємців, їх особисті риси. Управління малим і середнім підприємством вимагає ґрунтовних знань і умінь, але є значно агресивнішим порівняно з керуванням великою фірмою. Власник такої фірми діє самостійно, одноосібно приймає рішення, ризикує значно більше порівняно з власником великих фірм, який ототожнюється зі станом радників і консультантів. Його успіх або невдача є визначальними у формуванні його соціальної позиції, його статусі, умовах життя його і його родини.

У літературі визнається твердження, яке стало аксіомою, що мале й середнє підприємство значно підприємливіше за велике, яке впливає з більших старань його власника, а також з того, що воно більш еластичне, динамічне, є джерелом економічного діяння, важливим чинником, який обмежує безробіття, відіграючи велику роль в економіці.

Підприємництво малих і середніх підприємств Б. Хейс найбільше пов'язує з:

- 1) самодіяльністю підприємця, почуттям, що він є власником капіталу і виконує функції управлінця;
- 2) фактом, що підприємство є для підприємця основною і найчастіше єдиною умовою існування та джерелом доходу його самого і його сім'ї;
- 3) особистою працею і повною відповідальністю власника, який одночасно певною мірою ризикує;
- 4) тим, що на підприємстві, крім власника, працюють члени його родини, а відносини між підприємцями і працівниками полягають у спільній праці, посиленій тісними взаємними контактами;
- 5) фінансуванням підприємства головним чином з власних і сімейних засобів, оскільки такі фірми мають обмежений доступ до ринку капіталу⁴⁶.

Ускладнення зовнішніх умов функціонування підприємств та продукти глобалізації спричинили поширення думки, що підприємництво властиве для всіх господарюючих одиниць, незалежно від їх розмірів, тобто поняття “підприємництво” стосується не лише малих і середніх підприємств. Саме тому з'явилося поняття “внутрішнє підприємство”. Внутрішнє підприємство корпоративне, або інтрапідприємство, – це підприємство великих господарюючих організацій, великих підприємств, якими управляють спеціалізовані менеджери.

Формування духу підприємництва у великих підприємствах є складнішим, оскільки вимагає створення відповідної атмосфери, яка б стимулювала підприємництво. Керівництво такої організації повинно трактувати зайнятих у ній працівників як:

- людей, які усвідомлюють свої приховані можливості, що дозволяє мобілізувати ресурси і компетенції організації для реалізації виникаючих шансів;
- майстрів, які мають далекоглядні ідеї і погляди, нові і творчі ініціативи, найвласивіші їм;

⁴⁶Novak M. The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism / M. Novak. – New York ; Toronto : Free Press, 1993. – P. 13.

- осіб, здатних зібрати однодумців для реалізації своїх прагнень;
- будівничих нових форм капіталу, які дозволяють проявити ініціативу окремих осіб і взяти на себе більше відповідальності;
- творців колективів, з відповідною рекомендацією;
- амбітних активістів, які послідовно роблять добро, відповідно до прийнятих цінностей;
- відважно управляючих ризиком, які формують суспільні зв'язки і мережу контактів, оснований на вірогідності і співпраці;
- харизматичних аніматорів змін, вразливих на ситуацію і можливість робити щось корисне в тривалому періоді.

Загальну еволюцію теорії підприємництва, відмічено вище, представлено на рис. 2.2.

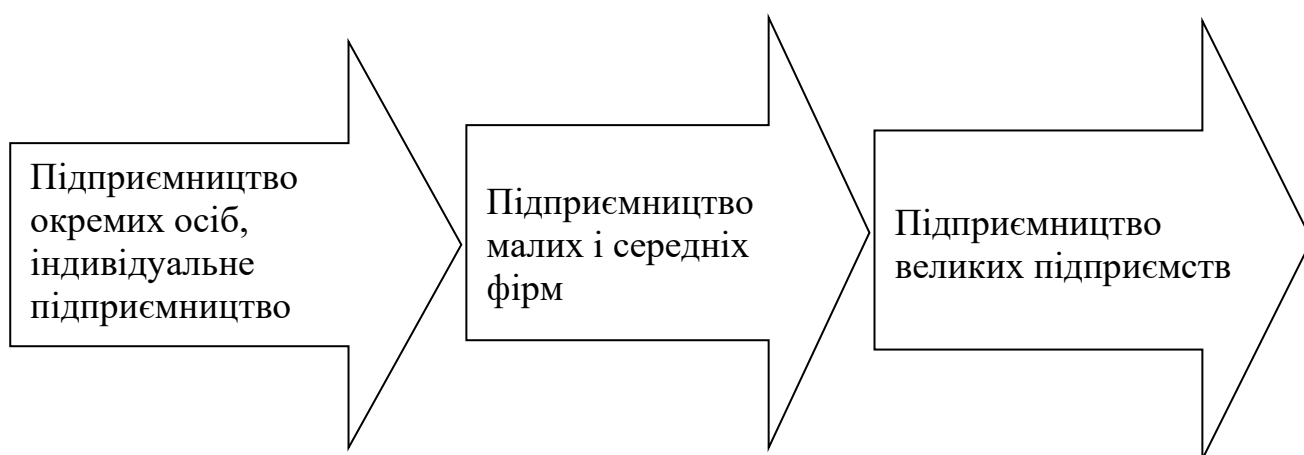

Рис. 2.2. Еволюція теорій підприємництва

Значний вклад у розвиток теоретичних і практичних аспектів підприємництва, що знайшло відображення в багатьох посібниках і підручниках з економічної теорії, внесли також Ф. фон Хаєк, Дж. С. Мілль, К. Менгер, Ф. фон Візер, Є. фон Бем-Баверк, А. Маршалл, С. Сісмонді, М. Вебер, та інші класики економічної теорії.

Достатнього поширення теоретичні і практичні аспекти підприємництва набули у вітчизняній економічній теорії. Особливо

вони знайшли відображення в працях І. Франка, М. Туган-Барановського та багатьох сучасних вчених-економістів.

“Сучасна наука підприємництва, – зазначає Ю. Губені, – є досить динамічною і багатопрофільною. Найновішими її теоріями і школами є менеджерська концепція, біхевіористична школа, аллокаційна теорія, теорія регульованих ресурсів тощо”⁴⁷.

Підприємництво – це створення нового способу задоволення потреб, або створення нового попиту. Підприємницькі дії пов’язані з пошуком ринкових можливостей зі створення нових засобів, які сприяють використанню цих можливостей. Підприємництво є процесом, в якому суб’єкти шукають можливості, без врахування ресурсів, якими вони володіють⁴⁸.

Такі дії пов’язані з невизначеністю та ризикованістю. Зміни, які наступають в оточенні підприємства, формують для їх власників чи менеджерів обов’язок обов’язкового і детального їх відслідковування, швидкого реагування або випередження.

Підприємницька діяльність пов’язана зі зміною ринкових правил гри, відходом від стереотипного мислення і сприйняття продуктів. Це потребує творчого підходу до потреб клієнта і пошуків нових способів їх задоволення. Ціллю підприємницької поведінки є формування у клієнтів позитивного враження від продуктів, пропонованих на ринок.

Основним інструментом підприємців, який дозволяє впроваджувати відповідні зміни, є інновація. Підприємець створює інноваційну атмосферу, необхідні структури, здобуває знання і капітал.

Великий вплив на сприйняття підприємництва і інновації мав Й. Шумпетер. Він виділив п’ять основних інноваційних діянь (інноваційних шляхів), які можуть мати місце і в сільському господарстві:

- 1) впровадження нових товарів і послуг або вдосконалення існуючих;

⁴⁷ Губені Ю. Е. Підприємництво у сільському господарстві / Ю. Е. Губені. – Львів : ЛДСГІ, 1996. – С.11.

⁴⁸ Stevenson H. H. A Paradigm of Entrepreneurship Management / Stevenson H. H., Jalillo J. C. // Strategic Management Journal. – 1990. – № 2. – Р. 23.

- 2) впровадження нових методів виробництва;
- 3) відкриття нових ринків;
- 4) нові джерела постачання;
- 5) створення нового типу організації⁴⁹.

Процес ринкової трансформації вітчизняної економіки і її прагнення до інтеграції з Європейським Союзом створює необхідність реалізації нових рішень в галузі побудови ефективних механізмів підприємницьких дій і інноваційних механізмів. Кожне підприємство для того, щоб могло ефективно і динамічно розвиватися потребує не тільки змін, а потребує інновацій: нових продуктів, нових технологій, нових систем організації і управління, маркетингу тощо.

Підприємство, яке хоче існувати на ринку і отримати успіх мусить характеризуватися інноваційністю, еластичністю і умінням здобуття конкурентної переваги. Підприємство, яке не застосовує інновацій з часом завмирає. Звідси необхідність побудови в кожному підприємстві традиції інновацій.

Підприємництво – специфічна філософія діяльності людей, функціонування підприємств. Це суттєвий (значний) чинник економічного розвитку як окремих підприємств, так і всієї економіки. Це один з найсуттєвіших атрибутів ринкової економіки. Якщо справедливим є твердження, що саме люди змінюють світ, то до грона найбільш активних ініціаторів змін і відкривачів нових можливостей можна зарахувати підприємців⁵⁰. Сьогодні і науковці, і практики цінують велетенську роль, яку виконує підприємець в розвитку реальності.

Розвиток підприємництва характерний як заохочення до прояву ініціативи, створення умов для початку й ведення господарської діяльності, сприяє підвищенню рівня розвитку в сильно розвинутих сферах, до яких належить сільське господарство. Звідси необхідність підтримки підприємницьких ініціатив саме в аграрних сферах економіки та на селі в цілому, що повинно знайти своє як теоретичне, так і практичне обґрунтування.

⁴⁹ Schumpeter J. Can Capitalism Survive / Schumpeter J. // Harper and Rom. – New York, 1952. – S. 36

⁵⁰ Mayo A.J., Nohria N, Czas rekinów. Liderzy amerykańskiego biznesu, Harvard Business School Press, Helion, Gliwice 2007, s. 9.

Вищі шанси на успіх має тільки така підприємницька діяльність, джерело якої лежить в її суб'єкті – особі. Тільки підприємець – вільний, творчий, свідомий прийнятих рішень суб'єкт – у стані найкраще виконати свої економічні функції, проявити ініціативу, знання, налагодити ефективне використання наявних ресурсів.

В американському підручнику Економіка визначаються п'ять основних функцій підприємця в економіці:

1. впровадження нових продуктів на ринок;
2. створення нових ринків, не існуючих раніше;
3. відкриття нових засобів або розширення пропозиції існуючих засобів;
4. можливості відкриття і розвитку нових технологій;
5. можливість реорганізації функціонуючих підприємств новим творчим способом⁵¹.

Внутрішні умови підприємництва дуже важко піддаються аналізу, складно їх оцінити і розрахувати. Це, однак, не означає, що ними треба нехтувати. Навпаки, вони повинні бути предметом цього аналізу, оскільки часто виявляється, що вони є вирішальними в подоланні проблем і трудностей, які з'являються як під час створення підприємства, так і його ведення. У цих передумовах (хоча й суб'єктивних і нерациональних) лежить не матеріальна сила, а заохочувальний чинник, який полегшує прояв підприємницької ініціативи.

Для розуміння суті підприємництва, його значення в процесі господарювання, передумови, що мають вплив на формування й розвиток його сучасних теорій необхідно провести ґрунтовний аналіз цієї категорії, спроектувати умови, що мали вплив на розвиток його минулого і напрям еволюції.

Незважаючи на ключове значення категорії “підприємництво”, вона містить у собі багато різноманітного змісту. Процес формування категорії підприємництва тривав довго і навряд чи є завершеним, оскільки по-різному він трактується в різних економічних системах.

У економічній літературі описуються різні моделі підприємництва. Найбільш поширеною і визнаною вважається

⁵¹ Цитовано за Innowacje w rozwoju przedsiębiorczości w procesie transformacji // Praca zbiorowa pod redakcją naukową W. Janusza.-Warszawa: Difin, 2004.-С..23

інтегрована модель підприємництва М. Морріса (M. Morris), Р. Льюїса (P. Lewis) і Д. Секстона (D. Sexton). Ця модель включає три елементи⁵²:

- 1) вхід, що охоплює ключові чинники підприємництва (шанси в оточенні, існування підприємця, організаційні передумови);
- 2) сам підприємницький процес, що охоплює ідентифікацію шансів, опрацювання і уточнення концепції, пошук ресурсів і їх імплементацію);
- 3) вихід (діяльність підприємства, створення цінностей, нові продукти і послуги, фінансовий ефект, працевлаштування, активи, але допускаються також і невдачі).

Підприємництво в сучасній економічній теорії трактується в трьох значеннях:

- 1) риса групи людей;
- 2) певний вид діяльності, поведінка суб'єкта чи групи людей;
- 3) соціально-економічне явище.

Ми вважаємо, що класифікація поняття “підприємництво” може бути і такою:

- з огляду на економічні функції, виконувані в процесі підприємницької діяльності;
- ідентифікація підприємництва за індивідуальними рисами підприємців;
- з огляду на виконувані керівні функції.

Усе викладене дозволяє ідентифікувати три підходи до розуміння категорії підприємництва (рис. 2.3):

- 1) підприємництво як підхід;
- 2) підприємництво як поведінка;
- 3) підприємництво як процес.

Зазначимо, що всі наведені способи розуміння підприємництва між собою тісно пов'язані. Підприємництво як спеціальний підхід особи до навколишнього світу і людей виражається у творчому й активному прагненні до покращання існуючого стану речей, готовності розпочати нову справу або розширювати попередню,

⁵² Kraśnicka T., Koncepcja rozwoju przedsiębiorczości ekonomicznej i pozaekonomicznej, Wyd. AE, Katowice, 2002.- S.18.

прагненні до успіху, що проявляється в зростаючому прибутку (доході), покращенні умов праці і життя.

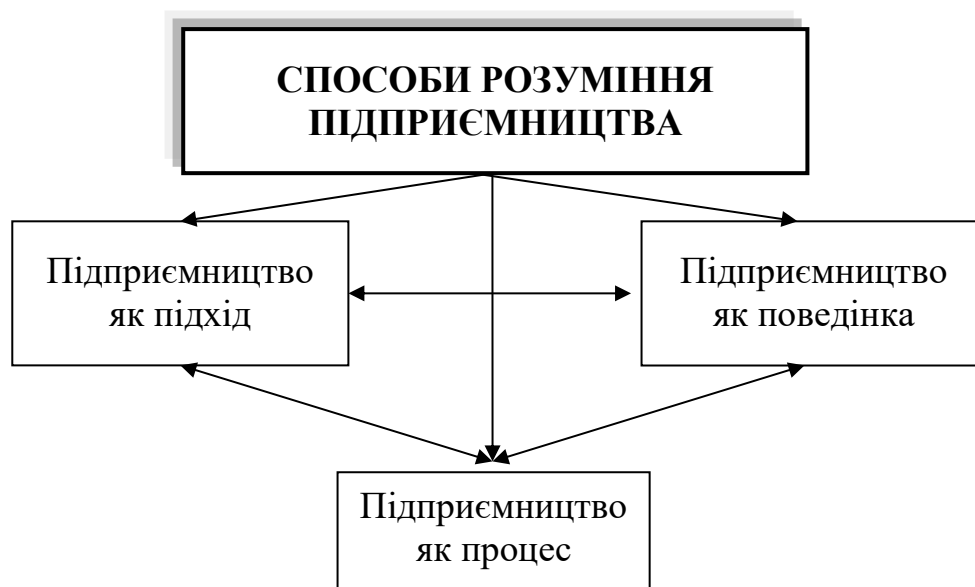

Рис. 2.3. Способи розуміння підприємництва

Підприємницький підхід може бути виражений в категоріях окремих індивідуальних характеристик, таких як: інтелектуальна здатність, висока мотивація досягнень, здатність абстрактно мислити, потреба домінації, оцінка конкуренції тощо. Таким чином, усе це можна вважати за первинне джерело підприємництва, на основі якого підприємство виникає і розвивається.

Багато визначень підприємництва, особливо сучасних, даються через характеристику особи підприємця. Особливо для підприємця характерні ініціатива, поміркована ризикованість, еластичність, творчість, незалежність, здатність до з'ясування проблем, потреба досягнень, здатність до керівництва, лідерство. У підприємницькій діяльності особливе значення мають знання. Досить часто саме цей чинник вважається як найнеобхідніший у підприємницькій діяльності, що дає змогу визначити категорію "інтелектуального підприємця", такої особи, яка цінує знання як важливий засіб виробництва, вдосконалюючи, виходячи з цього, свої знання. Синтетичне сприйняття підприємця представлено в таблиці 2.1.

Саме підприємницький підхід визначає і підприємницьку поведінку. Як елементи підприємницької поведінки відзначаються функції і дії. Підприємництво – це спеціальний вид активності людини, ідентифікований поведінкою, умінням використовувати ідеї.

Таблиця 2.1

Підприємець в економічних теоріях (основні характеристики)

Автор	Підприємець як	Головна функція	Напрямки зміни економіки
CANTILLON	Збирач ризикованих доходів	Арбітраж	До рівноваги
SAY	Творець корисності	Використання знань на практиці	До рівноваги
KNIGHT	Власник	Прийняття відповідальності	До рівноваги
MISES	Провісник (forecaster)	Спекуляція	До рівноваги
SCHUMPETER	Новатор	Нова комбінація чинників виробництва	До нерівноваги
KIRZNER	Винахідник	Настороженість	До рівноваги

Різні потреби і риси особистості знаходять відображення в приватних цілях, а далі і в поведінці і прагненнях підприємців. Поведінка підприємця визначається двома групами чинників:

- потребами людини (дохід, престиж, безробіття або потреби нижчого і вищого рівня);
- особистими рисами людини.

До головних рис підприємця, на нашу думку треба зарахувати і:

- вміння організовувати працю;
- відвага, вміння оцінювати ризик;
- продуктивність і ефективність власної праці і солідність;
- еластичність (ознака, сформована вимогами сучасного ринку);
- рішучість в діях і в прагненні досягнення визначеної мети;
- вміння нав'язування контактів з людьми;

- агресивність, тобто вираження власних переконань, самовпевненість.

Відмічені риси підприємницької особи доцільно, на наш погляд, доповнити, запропонованими В. Ніскельсом (W. G. Nickels):

- зрілість в управлінні власною персоною або здатність до розвитку самодисципліни при одночасному почутті психічного комфорту;
- упевненість у власних силах як можливість прощтовхнути і реалізовувати свої ідеї та захоплення професійним ентузіазмом;
- орієнтація на діяльність, яка розглядається як здатність впроваджувати опрацьовані проекти і пристосовувати їх до потреб;
- розумова і фізична енергія для тривалої і важкої роботи⁵³.

Риси підприємливого працівника, як характеристика якості людського капіталу, досить вдало, на наш погляд, сконцентровані Р.Лессемом (R. Lessem) і зображені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Особисті риси підприємливих працівників⁵⁴

Чинники особистості	Риси
Фізичні	Здатність до інтенсивної праці
Соціальні	Ентузіазм і здатність розуміти співпрацівників
Розумові	Інтелігентність, творчість, винахідництво, оригінальність
Емоційні	Психічна рівновага, врахування ризику, сильна воля
Аналітичні	Здатність імпровізувати
Інтуїтивні	Відкриття і використання виникаючих шансів
Уявні	Передбачення можливих шанс і небезпек в діяльності

Підприємницькі підходи і підприємницька поведінка між собою пов'язані. Однак ця залежність не є прямою, одноразовою. Проте

⁵³ Nickels W. G., Zrozumieć biznes, Wyd. Dom Wydawniczy „Rytm”, Warszawa, 2000.- S. 19.

⁵⁴ Lessem R., , Global Management Principles.- New York: Prentice Hall International, , 1990

підприємницькі підходи й поведінка знаходять своє втілення в підприємницькому процесі, в якому взаємно переплітаються і взаємно пов'язуються.

Підприємництво в процесовому розумінні розглядається не як стала, але як постійна активність, яка найповніше проявляється в діяльності. Оскільки підприємництво є процесом, то очевидно, що він повинен складатися з послідовних фаз, з урахуванням розвитку реалізації усього процесу. Можна відзначити, що підприємництво – це процес створення і будови чогось нового, найчастіше підприємства, який починається від усвідомленої потреби, ідеї й пошуку ресурсів і закінчується наглядом за здійснюваними заходами.

Підприємництво в процесовому розумінні складається з етапів, показаних на рис. 2.4.

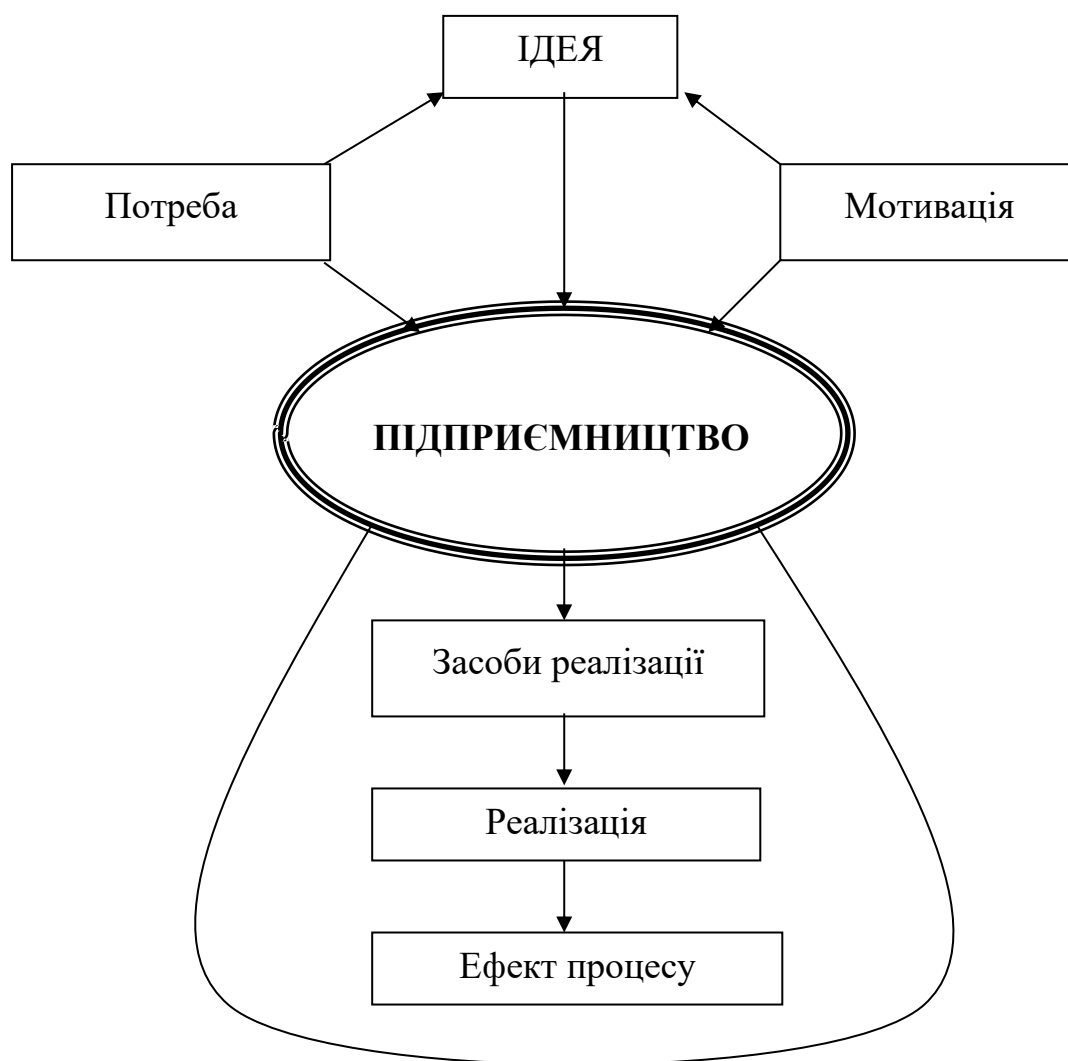

Рис. 2.4. Характеристика підприємництва як процесу

Можна виділити такі етапи процесу підприємництва:

- 1) перед підприємницький стан – охоплює переосмислення, обстеження, ідентифікацію проблеми;
- 2) інноваційна ідея, бажано якнайбільш органічна;
- 3) підприємницька мотивація – прагнення отримати певну користь і діяльності;
- 4) засоби реалізації – матеріальні й нематеріальні засоби, їх обсяг і структура залежно від підприємницького задуму;
- 5) реалізація, коли ідея потребує матеріалізації;
- 6) ефект процесу підприємництва, який може бути виражений як економічно (у вигляді прибутку), так і в інших неекономічних вимірах (бажана сфера діяльності, імідж тощо).

В Україні підприємництво з'явилося з початком формування ринкової економіки, коли перестали функціонувати засади адміністрування і нагляду з боку держави. Саме тоді особливого значення набули творчість, послідовність, поміркованість, а пізніше підприємливість. Вони стали бажані не лише у бізнесі, а також в інших сферах життя і діяльності людини.

В Україні в основному створена законодавча база розвитку підприємства. Її утворюють Цивільний та Господарський кодекси України, Закони України “Про господарські товариства”, “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”, “Про ліцензування певних видів господарської діяльності”, “Про зовнішньоекономічну діяльність”, “Про інвестиційну діяльність”, “Про цінні папери і фондову біржу”, “Про захист економічної конкуренції” тощо.

Важливим методологічним питанням є визначення підприємства в такий спосіб, щоб мати можливість оцінити наслідки заснування, функціонування і змін підприємства стосовно конкуренції на ринку, податливість підприємства на макроекономічну політику, на працевлаштування, інфляцію, а також на різноманітні зв'язки з домогосподарствами, власниками і працівниками підприємств. Саме теорії підприємства можуть складати корисне знаряддя розуміння і передбачення сучасної глобальної економічної кризи.

У Законі України “Про підприємства в Україні” (втратив чинність з 1 січня 2004 р.) підприємство розглядалося як “самостійний статутний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи; здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою отримання прибутку; має свою печатку, поточні рахунки в банках, власну назву, самостійний баланс і, можливо, товарний знак”⁵⁵. Господарський кодекс України визначає підприємство як “самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади чи органом місцевого самоврядування або іншими суб'єктами, для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому цим Кодексом та іншими законами”⁵⁶. Таким чином підприємство може створюватися не тільки для здійснення підприємницької, але також і некомерційної господарської діяльності.

«Законодавча база підприємництва в Україні є недосконалою й нестабільною, багато положень суперечать правовим актам, які діють в Європейському Союзі та інших інтегрованих структурах, що формує не лише бар'єри виходу вітчизняних підприємств на зовнішній ринок, але й послаблює їх конкурентоспроможність»⁵⁷.

У економічній літературі розглядається достатньо критеріїв класифікації підприємств (рис. 2.5).

Так, за кількістю власників підприємства поділяють на індивідуальні та об'єднання, за формою власності – на приватні (власником або власниками є фізична особа); державні (до яких належать так звані казенні підприємства, тобто підприємства, які не підлягають приватизації).

Приватні підприємства складають найчисленнішу групу фірм як загалом у національній економіці, так і в сільському господарстві. Їх головними власниками є приватні фірми або юридичні особи. До приватних підприємств належать і кооперативи.

З огляду на вид діяльності розрізняють:

⁵⁵ Про підприємництво : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – С. 154.

⁵⁶ Господарський кодекс України // Кодекси України. – 2008. – № 11. – 260 с.

⁵⁷ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. - с.14.

- виробничі підприємства (виробляють матеріальні блага);
- підприємства, що надають послуги;
- підприємства виробничо-послугові.

Рис. 2.5. Класифікаційні ознаки видів і форм підприємницької діяльності⁵⁸

Розмір підприємства має суттєве значення для ефективності його функціонування та управління ним. З метою класифікації підприємств застосовують різні критерії, однак у ринковій економіці основним із них є розмір доходів. Крім того, часто використовують показники кількості зайнятих, одержаного прибутку, активів ринкової вартості.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності» «підприємства залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік можуть бути віднесені до малих підприємств, середніх або великих підприємств.

⁵⁸ Там же, с.39

Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує сімдесяти мільйонів гривень.

Великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує двісті п'ятдесят осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму сто мільйонів гривень. Усі інші підприємства визнаються середніми⁵⁹.

Суттєвою функцією малих підприємств є можливість відносно швидкого реагування на зміни ринкової ситуації, проведення змін структури виробництва, що ґрунтується на їх еластичності та інноваційності. Це здійснює важливий вплив на еластичність усієї економіки.

Малі підприємства мають деякі особливості, що відрізняють їх від великих. Основні з них пов'язані з масштабами діяльності, організацією управління, джерелами фінансування та стратегіями розвитку (табл. 2.3).

Економічна політика практично всіх країн з ринковою економікою визнає необхідність підтримки розвитку малих підприємств. Малі підприємства краще пристосовуються до потреб споживачів, краще задовольняють різноманітні й мінливі смаки і вимоги споживачів, є більш еластичними, швидше реагують на зміни попиту, суттєво впливають на підвищення рівня зайнятості та зменшення безробіття. Малі підприємства сприяють формуванню підприємницької активності, свідомості, стимулюють бажання досягти успіху і зміни соціального статусу. Мале підприємництво є невід'ємною рисою будь-якої ринкової господарської системи, без чого економіка і суспільство загалом не можуть не тільки розвиватися, а й існувати.

⁵⁹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності».- Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-17

Таблиця 2.3

Відмінні риси малих і великих підприємств⁶⁰

Характерні риси	Малі підприємства	Великі підприємства
Основа діяльності	На основі інтуїції власника або найнятого менеджера	Використання сучасних методів і технік управління
Рівень освіти	Відносно низький	Відносно високий
Переважаючі рішення	Оперативні	Стратегічні
Управління	Поєднання функції власника і менеджера	Через найнятих менеджерів
Масштаб діяльності	Малий, переважно на локальному, частково регіональному рівні	Широкий, переважно на державному чи глобальному рівнях
Зв'язки з іншими фірмами	Незалежність	Широкі зв'язки організаційні і пов'язані з капіталом
Джерела фінансування	Брак і складність доступу	Можливість використання різних джерел та інструментів
Частка в ринку	Досить мала (незначна)	Значна
Варіант розвитку	Некапіталомісткий	Високозатратні інвестиції і технології
Створення іміджу фірми	Не приділяється увага, головне через незнання маркетингу	Використання сучасних інструментів формування іміджу
Стратегії	Використання стратегій "пожежних"	Використання стратегій розвитку та інших
Експорт	Залишковий підхід	Розвиток експортної діяльності
Участь в організаціях для відстоювання інтересів	Відсутня і брак тенденцій	Участь у багатьох організаціях

Підсумовуючи вищевикладене, можна з впевненістю констатувати, що підприємництво є специфічною філософією діяльності людей і функціонування підприємств. Це суттєвий чинник економічного розвитку як окремих підприємств, так і всієї економіки, один з найсуттєвіших атрибутів ринкової економіки. Його треба розглядати в трьох площинах: як підхід; як поведінку; як процес.

⁶⁰ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011.- с.27

2.2. Особливості та форми підприємництва в сільському господарстві та на селі

Підприємництво в сільському господарстві та на сільських територіях проявляється в таких самих формах, як в інших сферах економіки, однак відмінними є передумови його розвитку. Ці відмінності виникають з особливостей сільського господарства та досить часто з монофункціонального використання сільських територій, а зміна цієї ситуації в напрямку багатфункціонального розвитку вимагає впливу на мешканців села і формування в них підприємницьких рис та поведінки як у постійній діяльності, так і прийнятті нових рішень.

Економічний і правовий статус суб'єктів господарювання в сільському господарстві визначає форма власності. Вона є основоположною у формуванні відносин у процесі використання чинників виробництва, розподілу продукції та прийняття управлінських рішень. У світовій науковій теорії визначають дві узагальнені форми власності – приватну та державну, що відповідно визначає й дві форми господарювання.

Найпоширеніші організаційно-правові форми малого підприємництва в сільському господарстві зображені на рис. 2.6.

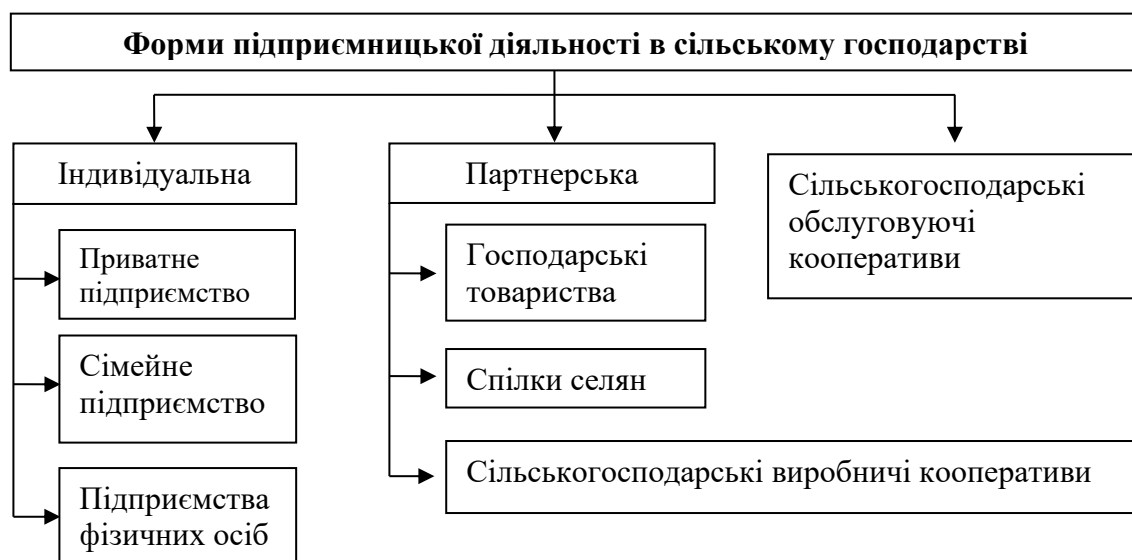

Рис. 2.6. Форми підприємницької діяльності в сільському господарстві⁶¹

⁶¹ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. – С.44

З позиції форм та суб'єктів власності на землю виділяють індивідуально-сімейну форму господарювання, спільну приватну, спільну не персоніфіковану, колективну та державну (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Характеристики форм господарювання в сільському господарстві

Характеристика	Форма господарювання				
	індивідуально-сімейна	спільна приватна	спільна неперсоніфікована	колективна	державна
Загальна та індивідуальна мотивація	Висока	Висока	Середня	Низька	Низька
Соціальна спрямованість	Висока	Висока	Середня	Середня	Висока
Відповідність існуючим відносинам	Не достатня	Достатня	Достатня	Середня	Достатня
Спеціалізація	Висока	Невисока	Висока	Висока	Висока
Концентрація виробництва	Низька	Невисока	Висока	Середня	Висока
Інвестиційно-інноваційна діяльність	Низька	Середня	Середня	Середня	Висока

Залежно від права власності на землю та інші засоби виробництва можна виділити такі типи господарств⁶²:

- один власник землі і всіх засобів виробництва. Такий тип господарств передусім характерний для особистих селянських господарств і частково перших фермерських господарств, які отримали землю із фонду земель запасу. Розмір таких господарств дуже малий, оскільки відповідно до нормативних актів частка земельної ділянки не повинна перевищувати величини земельного паю (частки);

⁶² Губені Ю. Е. Індивідуальне підприємництво на селі / Ю. Е. Губені // Економіка АПК. – 1995. – №6. – С. 18.

- господарства, де у власності господаря є частина землі і він є власником засобів виробництва, які з'явилися в процесі його господарської діяльності. Господарства цього типу є найпоширенішими;
- змішаний тип господарства. Така форма господарювання є найпоширенішою, і найперспективнішою, адже за рахунок оренди землі і засобів створюються умови для розширення господарства до конкурентних розмірів. Малі підприємства такого типу були традиційними з початку становлення ринкових відносин у сільському господарстві. Перспективність їх полягає в тому, що створюється спільне підприємство, керівництво якими здійснює господар, а наявні засоби виробництва і земля, які є в наявності використовуються спільно.

Сільськогосподарські підприємства за організацією виробництва поділяють на ⁶³:

- сімейні господарства, управляють діяльністю такого малого підприємства члени родини, а капіталовкладення здійснюють за рахунок прибутку в основному як результату від застосування праці членів своєї родини;
- господарства, які утворюються об'єднанням земельних ділянок двох і більше власників, називають їх міжсімейні або спільні, основною метою діяльності таких підприємств є збільшення обсягів виробництва;
- малі сімейні кооперативи, майно яких формується на правах спільної пайової власності, а управління здійснює виборна особа, звільнена чи не звільнена від основної роботи в кооперативі.

Залежно від найму робочої сили (працівників чи менеджерів) виділяють два різновиди індивідуально-сімейної форми господарювання. В основі спільно-приватних форм господарювання лежить добровільне об'єднання в одне сільськогосподарське підприємство з наймом управлінців та працівників або без найму останніх. Спільна кооперативна форма господарювання є похідною

⁶³ Вдовенко Л. О. Розвиток малих підприємства сільському господарстві / Л. О. Вдовенко, О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2005. – №7. – С. 39.

від приватної та колективної власності, її суб'єктами є юридичні (тимчасові або постійні) власники землі і майна без виділення своїх часток у натурі. Колективні форми господарювання засновані на юридично закріпленій спільній неподільній власності на майно, землю та результати виробництва. У державній формі господарювання власником є держава, а всі інші суб'єкти лише виконують відповідні функції (управління, розпорядження, перерозподілу майна та продукції).

Дослідження підтверджують, що найпоширенішими організаційно-правовими формами підприємництва є індивідуальне, партнерське і корпоративне. Кожне з них має свої організаційні особливості у виробництві та реалізації сільськогосподарської продукції, фінансовій діяльності, взаємовідносинах з податковими органами⁶⁴.

В індивідуальному підприємстві власність належить одній особі, яка одноосібно управляє виробництвом і власністю, привласнює весь прибуток і несе повну особисту відповідальність за всі зобов'язання підприємства. В сільському господарстві і на селі індивідуальне підприємництво розвивається в таких формах як приватне та сімейне підприємництво, які передбачені Господарським кодексом України.

Однією з найбільш поширених форм підприємництва в сільському господарстві є фермерське господарство, тобто форма підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою і реалізацією. Фермерство – це форма підприємництва, тобто самостійна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних, соціальних результатів та отримання прибутку⁶⁵. Найбільш вдалим є трактування сутності фермерських господарств як організаційно-економічної форми підприємництва, самостійного рівноправного господарського суб'єкту економічної системи, наділеного правами юридичної особи, який на основі використання окремим громадянином, членами його сім'ї чи групою

⁶⁴ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. – С. 45

⁶⁵ Господарський Кодекс України // Кодекси України. – 2008. – № 11. – 260 с.

громадян наявних в їх власності чи в користуванні землі та засобів виробництва займається виробництвом товарної сільськогосподарської продукції, її реалізацією чи переробкою⁶⁶.

Достатньо поширеною формою підприємницької діяльності є партнерство. Це форма організації підприємства, за якої дві або більше осіб об'єднують своє майно, стають співвласниками створеного підприємства, спільно управляють ним і власністю, розподіляють прибуток і несуть спільну відповідальність за свої зобов'язання. Такі товариства функціонують згідно із Законом України "Про господарські товариства", який визначає поняття і види господарських товариств, правила їх створення, діяльність, а також права та обов'язки їх учасників і засновників⁶⁷.

В практиці господарювання розрізняють наступні види господарських товариств:

1. Товариство з додатковою відповідальністю – статутний фонд якого поділений на частки, відповідно до установчих документів, а його учасники відповідають за зобов'язання своїми внесками до статутного фонду, а за браком цих сум – додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників розмірі, кратному до внеску кожного власника.
2. Повне товариство – товариство, учасники якого несуть відповідальність формують статутний фонд із вкладів, займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть необмежену і спільну відповідальність за зобов'язання товариства (тобто відповідальність всім своїм майном).
3. Командитне товариство – товариство, до якого разом з одним або кількома учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язання товариства всім своїм майном, належать також один або декілька учасників, відповідальність яких обмежується внеском у майно товариства (вкладників)⁶⁸.

⁶⁶ Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – С. 26.

⁶⁷ Господарський кодекс України // Кодекси України. – 2008. – № 11.

⁶⁸ Про господарські товариства // Голос України. – 11 жовтня. – К., 1991. – С. 10–14.

4. Акціонерне товариство з економічного погляду – підприємство, об'єднання кількох фізичних або юридичних осіб, які формують свій капітал за допомогою і продажу цінних паперів, передусім акцій, з метою отримання прибутку, а з правового погляду – організаційно-правова форма функціонування та розвитку підприємств, компаній, що базується на статутному фонді, поділеному на визначену кількість акцій однакової нормативної вартості, учасники якої несуть відповідальність за зобов'язання тільки майном підприємства.
5. Товариство з обмеженою відповідальністю – господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за свої зобов'язання тільки своїм майном.

Важливою формою господарювання в сільському господарстві України, з якою вже тривалий час пов'язані значні надії, є кооперативи. Розрізняють наступні види кооперативів:

- 1) сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та (або) юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу;
 - 2) сільськогосподарський виробничий кооператив – юридична особа, утворена об'єднанням фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва;
 - 3) сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – кооператив, який створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності.
-

В Україні, починаючи з червня 2004 року, державна реєстрація проводиться таких організаційно-правових форм господарювання: підприємства (фермерські господарства, приватне, державне), господарські товариства (акціонерне товариство, відкрите акціонерне товариство, закрите акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство), кооперативи (виробничий, обслуговуючий, споживчий). А вже зареєстровані підприємства (колективні, орендні, індивідуальні, сімейні спільні) повинні вибрати одну із запропонованих законодавством форм.

В економічній літературі застосовують низку критеріїв, які дозволяють виділити певні типи господарств: розміри; організація виробництва; ступінь інтеграції з іншими аграрними формуваннями; характер трудового потенціалу; відносини стосовно землі та засобів виробництва, система ведення бухгалтерського обліку.

Безперечно, що основними критеріями поділу виробників сільськогосподарської продукції є форма власності та організаційно-правова форма господарювання.

Важливим критерієм поділу сільськогосподарських підприємств є розміри господарств. Безперечно, показником розмірів підприємств може бути вартість валової продукції. Однак, складність її розрахунку та відсутність відповідної вихідної інформації унеможливають його застосування в статистичних дослідженнях, насамперед на локальному рівні. Тому при розрахунках доцільним є використання інших вартісних показників розмірів господарств. Передусім, це обсяг товарної продукції сільськогосподарських підприємств, що має особливе значення в умовах ринкової орієнтації господарюючих суб'єктів, оскільки крім параметрів господарювання він характеризує конкурентну позицію підприємства на ринку, зокрема є основою визначення частки в ринку.

Цілком можна погодитися з думкою окремих авторів, що враховуючи сучасні реалії концентрації виробництва, доцільним є такий поділ господарств: I – до 3 га; II – 4 - 10 га; III – 11 - 20 га ; IV – 21 - 50 га; V – 51 - 100 га; VI – 100 - 200 га; VII – 201 - 500 га; VIII –

501 - 1000 га; IX – понад 1000 га, тобто поділ, застосований статистичними органами⁶⁹.

Критеріями типізації господарств можуть бути також характер трудового потенціалу та зайнятості в господарствах, ступінь інтеграції господарств з іншими суб'єктами продовольчого ринку, особливості орендних умов тощо.

У вітчизняній науці і практиці існує достатньо різних класифікацій виробників сільськогосподарської продукції. Досить часто вони в основному мають лише пізнавальний характер, без відповідного практичного застосування. Використовуються переважно для оцінки різних типів та форм господарств, впливу їх на результати господарювання, в певній мірі – для з'ясування внутрішніх процесів, які там відбуваються, мотивів поведінки їх членів чи керівництва тощо. Дещо інше призначення такі класифікації мають за кордоном. Основна їх ціль зводиться не лише до вивчення внутрішніх процесів, але мають і інше призначення, зокрема:

- формування передумов розвитку тих чи інших типів господарств, виходячи з розробленої аграрної політики;
- формування підтримки розвитку виробників з огляду на різні типи підприємств.

З цією метою застосування може мати, і, очевидно, це є достатньо перспективним, типізація за економічною величиною і сільськогосподарським типом, на основі стандартного безпосереднього доходу (SGM – Standard Gross Margin)⁷⁰, що застосовується в Європейському Союзі. Особливого значення такий поділ набуває при оцінці можливостей трансформації селянських господарств у підприємницькі структури. Одиницею стандартного безпосереднього доходу є ESU. Один ESU відповідає вартості 1,2 тис. євро (станом на 1 червня 2011 року – 12,6 тис. грн.). Розрахунок стандартного безпосереднього доходу здійснюється в рамках різних визначених зон шляхом перерахунку площ посіву відповідних

⁶⁹ Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – С. 22-23.

⁷⁰ Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – С. 23.

сільськогосподарських культур і поголів'я тварин за відповідними коефіцієнтами.

Границею існування («животіння») господарства прийнято його значення в 4 ESU⁷¹. Певні перерахунки на гривневий еквівалент дозволяють встановити, що така межа складає 50,4 тис. грн., відповідно для зручності проведення досліджень можна прийняти нижню границю стандартного безпосереднього доходу в 50 тис. грн. Господарства, які отримують менший стандартний дохід є надто слабкі економічно і не можуть знайти собі тривалого та постійного місця на ринку.

Серед різних критеріїв типізації підприємств у сільському господарстві, на наш погляд, заслуговує на увагу їх класифікація на чотири групи з погляду їх сьогоденної позиції на ринку та перспектив розвитку:

1. Динамічні, або господарства, що розвиваються;
2. Традиційні, здатні до розвитку;
3. Такі, що не розвиваються (стагнаційні);
4. Банкрутуючі⁷² (табл. 2.5).

У сільській місцевості, як відмічає Ю. Губені, розрізняють «аграрне підприємництво і поза аграрне підприємництво»⁷³. Якщо аграрне підприємництво пов'язане лише з виробництвом сільськогосподарської продукції і вважається достатньо розвинутим з точки зору існування різних форм і типів підприємств, участі в формуванні ВВП, розвитку сільської місцевості тощо, то поза аграрне підприємництво (несільськогосподарське) знаходиться в фазі зародження (можливо в стадії ренесансу, оскільки в окремих регіонах України, зокрема в Галичині було достатньо поширеним в дорадянський період). Як відзначає автор, саме «позааграрне підприємництво відіграватиме важливу роль в перебігу структурної перебудови сільського господарства, забезпеченні зрівноваженого розвитку сільських населених пунктів»⁷⁴.

⁷¹ Zegar I. Kwestia gospodarstw samozatrzeniowych w Polsce. Wies i Rolnictwo, 1 (134).-S.14].

⁷² Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. - С. 39-40

⁷³ Губені Ю.Е. Підприємництво: Навчальний посібник.-Львів: НВФ «Українські технології», 2012.- С. 274

⁷⁴ Там же, с.274

Таблиця 2.5

**Критерії віднесення сільськогосподарських підприємств до
відповідних типів за рівнем їх розвитку**

Критерій	Динамічні	Стабільні	Стагнаційні	Банкрутуючі
Потенціал господарства				
Земельні ресурси	Розширюються, існують можливості додаткової оренди земель	Стабільні, існують незначні можливості розширення, структура і площа раціональні	Недостатні, можливості оренди земель обмежені	Недостатні, не узгоджені з іншими ресурсами, відсутня можливість оренди
Капітал	Достатній або існують надійні джерела його поповнення	В основному достатній, додаткові джерела обмежені	Недостатній, вигідні джерела відсутні	Брак капіталу
Компетенції	Достатні	Достатні	Недостатні	Слабкі
Праця	Достатня забезпеченість, існують можливості найму робочої сили	Рівень забезпеченості і використання праці в основному достатній	Надлишок або брак, не узгоджується з іншими ресурсами, відсутні можливості залучення	Наявність робочої сили не узгоджена з іншими ресурсами
Виробнича програма				
Спеціалізація	Достатньо раціональна, чітко визначена	В основному раціональна	Нераціональна, без спеціалізації	Відсутня
Товарність	Високотоварне	Високотоварне	Товарно-натуральне	Натурально-товарне
Ринок				
Частка на ринку	Зростаюча	Без змін	Спадна	Мізерна
Перспективи ринку	Добрі	Стабільні	Проблемні	Без перспектив
Наміри щодо майбутнього				
Мета діяльності	Чітко визначена	В основному сформована	Нечітка	Відсутня
Стратегія діяльності	Опрацьована	Передбачається	Діяльність тактична	Відсутня

Основними мотивами підприємницької діяльності селян можна вважати:

- бажання заробляти більше грошей з тим, щоб забезпечити краще життя собі і своїй сім'ї. Вища дохідність господарської діяльності, ніж сільськогосподарської створює нові можливості і шанси, що у свою чергу є імпульсом подальшого розвитку. Важливим є і питання включення членів сім'ї в господарську діяльність як через забезпечення їм повної зайнятості, так і через допомогу при веденні діяльності;
- задоволення потреби незалежності і виділення (вирізнення) серед сільської спільноти;
- формування незалежності від стихійних лих, ризиків поламок інвентаря, оскільки дохід від власного підприємства в значно меншій мірі залежить від випадкових чинників, аніж сільськогосподарська діяльність;
- забезпечення зайнятості в періоди з меншою напруженістю праці в домогосподарстві.

Сільське підприємництво є важливим чинником економічної активізації сільських територій в Україні. Сприяє воно створення нових робочих місць не тільки для осіб, що хочуть розпочати несільськогосподарську діяльність, але також у більшості випадків для інших членів сільської спільноти. Цей процес є необхідністю і одночасно серйозним шансом поліпшення матеріальної ситуації мешканців села.

Водночас розвиток підприємств аграрного сектору за останні роки вказує на наявність низки негативних чинників, які гальмують їх розвиток і знижують їх ефективність, а саме:

- відсутність сприятливої соціально-економічної психологічної та політичної ситуації в суспільстві, коли підприємництво вважається ефективною і престижною формою господарювання, що спроможна підняти рівень національної економіки і добробут значної частини населення, але державного підходу до цієї проблеми не відчувається;
- недосконалість правової бази, яка має захищати інтереси підприємця як власника результатів своєї праці та інтереси споживача, постійні зміни в законодавчих актах;

- відсутність державної довгострокової стратегії щодо розвитку підприємництва в країні, підтримки її пріоритетних напрямів з боку держави;
- низький рівень розвитку ринкової інфраструктури, зокрема матеріально-технічного забезпечення потреб підприємців.

В Україні переважна більшість сільських територій вимагає активізації через прийняття нового способу мислення і діяльності, пов'язаної з розвитком різних видів підприємницької діяльності, формування довготермінових стратегій розвитку.

У 2011 році в сільському господарстві України функціонували 56767 підприємницьких структур. Із загальної їх кількості 7769 складали господарські товариства різних типів, 4243 приватних підприємства, 1226 виробничих кооперативів, 41726 фермерських господарств, 322 держаних підприємства та 1481 підприємства інших форм господарювання.

Треба зауважити, що значення підприємців і підприємництва є новим і тривалий час невідомим явищем на селі, особливо в умовах колгоспно-радгоспної системи, тому не завжди є прийнятним, оскільки, з іншої сторони знаходиться чисельно потужна група людей, які не можуть дати собі ради, не навчені, а інколи просто не хочуть. Тому підприємці постійно знаходяться під контролем:

- місцевої громади, яка сприймає недавніх сусідів, родичів чи знайомих в зовсім іншому світлі, а звідси заздрість і зависть;
- суспільної думки, яка сформувала підприємців як найбагатших людей;
- органів влади, які достатньо сильно зацікавлені в діяльності підприємців.

Діяльність підприємців на селі в значній мірі сприяє задоволенню місцевих потреб, зокрема, як безпосередньо, так і посередньо. Безпосередній вплив проявляється в:

- збільшенні місць праці;
- надходженнях до місцевого бюджету;
- інвестиціях, що задовольняють місцеві потреби.

Посередній вплив підприємництва на сільський розвиток проявляється в:

- можливості сільських жителів «вийти в світ»;

- як носій прогресу, через застосування сучасних технологій, зокрема комунікаційних, та здійснення відповідної підготовки кадрів і дослідження;
- формуванні мультиплікативного ефекту (ефекту множника), що проявляється як у входженні підприємств в інші галузі виробництва, розширення асортименту пропонованої на ринок продукції, так і появи нових підприємців населеному пункті;
- використання власної робочої сили і місцевих матеріалів;
- притягнення інновацій і інвестицій, яких потребує місцевість для динамічного розвитку;
- зміна поведінки місцевих жителів завдяки прагненню самостійно вирішувати проблеми, задовольняти власні потреби на основі власної ініціативи і активності.

Інтегрований розвиток висуває свої специфічні вимоги до організації підприємницької діяльності в сільському господарстві. Це стосується двох підходів. Передусім, перевага повинна надаватися тим формам господарювання, які вдало поєднують комерційні та суспільні інтереси з урахуванням екологічної стабільності. По-друге, підприємництво повинно розвиватися в напрямку обмеження подальшого зростання інтенсифікації та хімізації виробництва, а також обмеження розмірів великих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві.

Праці різних наукових шкіл також представлені багатьма авторами моделі підприємництва вказують, що серед багатьох різноманітних підходів особливо цінними є ті, які мають багатовимірний і динамічний (процесуальний з врахуванням чиннику часу) характер. При такому підході підприємництво трактується як складний процес (чи явище), зумовлене конфігурацією різних чинників.

Резюмуючи вищесказане зауважимо, що сучасні підходи щодо підприємництва не є однозначними, а його пропагандисти по-різному сприймають його суть. Однак їх спільною ознакою є сприйняття підприємництва як систематизованої і запланованої ціленаправленої діяльності на отримання конкретно задуманих ефектів. Воно є

основним двигуном економічного зростання і каталізатором розвитку.

2.3. Особливості методики дослідження підприємництва в умовах інтегрованого розвитку

Основні положення методики дослідження розвитку підприємницької діяльності достатньо широко висвітлені в науковій і навчальній літературі. Оскільки мета дослідження полягала у розробці підходів щодо активізації підприємництва, узгодженого з інтегрованим розвитком сільського господарства і села, це вимагало певних особливостей дослідження і з'ясування наступного:

- встановлення тенденцій у розвитку підприємництва на селі;
- з'ясування регіональних особливостей у розвитку підприємництва;
- відповідності стану підприємницької діяльності в сільському господарстві та на селі в цілому вимогам інтегрованого розвитку;
- ідентифікація основних стимулів та бар'єрів у розвитку підприємництва;
- визначення нових форм і сфер підприємницької діяльності на селі та активізації підприємницької діяльності.

Вищенаведене вимагає достатньо різних підходів до з'ясування окремих процесів в розвитку як інтегрованої системи виробництва, так і підприємництва. Передусім необхідно ідентифікувати різні типи сільськогосподарських господарюючих об'єктів. Функціонування різних сільськогосподарських підприємств потребує відповідної їх класифікації. Оскільки існують різні чинники, що вплинули на різноманітність сільськогосподарських формувань (природно-кліматичні та економічні умови, історичні традиції, психологічні, демографічні, соціальні та політичні чинники), то відповідно існують і різні критерії поділу сільськогосподарських підприємств.

Економічна діяльність на селі пов'язана головним чином з територією (сільське і лісове господарство, туризм). На цій території проживає майже 40% українців, доходи яких значно нижчі від

доходів жителів міст, а при соціальному господарському устрої тут бракує робочих місць, як і в переважній більшості малих міст. У зв'язку з цим необхідно вивчати умови, пов'язані з можливостями активізації сільського населення, зокрема підвищення його мобільності і мобілізації для економічного розвитку сільських територій.

Інтегрований розвиток сільського господарства якраз і передбачає узгодження розвитку галузі та територіального розвитку. Для оцінки розвитку відповідної сільської територіальної одиниці пропонується система основних показників (табл. 2.6).

Для оцінки рівня відповідності використання⁷⁵ певної території до умов її відтворення, що забезпечує зрівноважений розвиток доцільно використовувати систему відповідних показників, які вітчизняною наукою і практикою ще не пропонувалися і не використовуються. Для цього нами зроблена спроба трансформувати показники використання території в туризмі, розроблені польськими вченими, стосовно сільських територій⁷⁶. Такими можуть бути:

- показник природної місткості господарської діяльності (передусім сільськогосподарської), що виражає зв'язок між розмірами виробництва і можливостями (придатністю) території для ведення виробництва, що не призводить до порушення природних цінностей і, відповідно, до погіршення інвестиційної та туристичної привабливості території;
- показник екологічної місткості території, що передбачає зв'язок між інвестиційними і виробничими потребами господарюючих суб'єктів та обсягом наявних природних ресурсів;
- показник соціально-психологічної місткості, що характеризує придатність об'єктів технічної і соціальної інфраструктури для формування належних умов проживання на селі.

⁷⁵ Більш вдало, очевидно, вести мову про господарювання територією, що дещо відмінне від її використання.

⁷⁶ Jedrzejczyk J. Ekologiczne uwarunkowania i funkcji turystyki / J. Jedrzejczyk. – Katowice, 1995. – S. 24; Krzymowska-Kostrowicka A. Geoeologia turystyki i wypoczynku / A. Krzymowska-Kostrowicka. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S. 131.

Безперечно, що ці показники досить складно розрахувати, оскільки відсутня статистична інформація, не проводиться жодних моніторингів, та й відсутній господарський план розвитку окремих територій. Однак, окремі з них дозволяють певною мірою судити про стан адаптованого рівня господарювання до потенціальних можливостей конкретної території. Насамперед, це рівень розораності земель.

Таблиця 2.6

Система показників оцінки розвитку окремої сільської територіальної одиниці

Сфера	Показники
Населення	– Динаміка зростання – Густота населення – Структура населення (вікова, статевая)
Робоча сила	– Динаміка зростання – Коефіцієнт трудової діяльності – Освітня структура – Сальдо зовнішньої міграції
Доходи і видатки населення	– Динаміка зростання – Структура доходів – Структура індивідуального споживання – Структура видатків
Інвестиції	– Динаміка зростання – Структура капіталу з виділенням іноземного – Структура інвестицій
Інфраструктура	– Склад і структура – Рівень забезпеченості – Динаміка зростання – Обсяг комунальних інвестицій
Виробництво	– Вартість виробленої продукції – Співвідношення виробленої і спожитої продукції – Структура виробленої продукції
Зайнятість	– Рівень безробіття – Динаміка зростання – Галузева структура зайнятості

Особливого значення дослідження інтегрованого розвитку має для виробників сільськогосподарської продукції: сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та особистих селянських господарств. Користувачами цієї інформації можуть бути як власники і менеджери названих господарств, так і їх ринкові партнери, інвестори та органи державного управління. Найбільшу цінність такі дослідження мають для формування макроекономічних умов функціонування аграрного сектору економіки. Адже, незалежно від соціально-економічної ситуації, завжди існують господарські суб'єкти, які розвиваються, та ті, що мають загрози в подальшому розвитку, і які не розвиваються.

Особливу значущість з позиції формування аграрної політики має структурний аналіз, що дозволяє ідентифікувати системи, які порівняно з іншими мають ефективнішу внутрішню здатність генерувати прогресивний розвиток. Це особливо стосується самої інтегрованої системи ведення сільськогосподарського виробництва.

Оскільки об'єктом дослідження є сукупність відносин, що виникають і розвиваються в процесах функціонування підприємницьких структур в аграрному секторі економіки, то, безперечно, це потребує застосування відповідних прийомів наукового пізнання. Загальні засади дослідження визначаються загальноприйнятими науковими методами, властивими для всіх сфер науки та всіх етапів наукового пізнання.

Основним загальним методом дослідження є діалектичний, на основі якого вивчаються прояви економічних законів, встановлюються основні закономірності, зокрема щодо динаміки розвитку явищ і процесів, особливостей їх прояву, детермінант існуючої ситуації, взаємовпливів та взаємозалежностей. Це дозволяє також виробити й відповідний категорійний апарат щодо процесу підприємництва в сільському господарстві, що одночасно є підставою розробки різних варіантів вирішення конкретних проблем та їх селекції, вибору кращого з них. Застосування діалектичного підходу забезпечує розгляд підприємництва як суспільного явища і водночас як процесу, в якому переплітаються достатньо багато різних зв'язків і внутрішніх явищ, взаємоузгоджених та залежних між собою. Тому

особлива увага повинна бути приділена розгляду таких понять, як “підприємець”, “підприємство”, “підприємницька діяльність”.

Діалектичний метод передбачає обов’язкове врахування системного підходу в процесі дослідження. Прихильники системного підходу до аналізу функціонування суб’єктів господарювання, як зазначає І. В. Ковальчук, характеризують підприємство як комплекс взаємопов’язаних і взаємозалежних частин, тобто розглядають підприємство як відкриту систему, яка взаємодіє із зовнішнім середовищем і залежить від нього⁷⁷. Саме підприємство також виступає як певна система зі своєю внутрішньою структурою, постійними і змінними зв’язками, залежностями, відповідними спільними і змінними ознаками. Це насамперед зумовлено існуванням різних форм і видів підприємницької діяльності, сфер функціонування, різних за ступенем складності відносин. Усе це забезпечує комплексність дослідження.

Поряд з діалектичним підходом в процесі дослідження підприємництва повинен знайти застосування й ідеалістичний підхід. У даний час, крім потреб та інтересів, у світі є важливими й ідеї, оскільки, будь-яка ідея, якщо вона не фантастична і не є ілюзією, є об’єктивним та ідеальним відображенням дійсності. Тому доцільним є розгляд різних теорій й поглядів на процеси розвитку підприємництва в сільському господарстві, дискусійні та контрверсійні підходи до багатьох складових підприємництва.

При дослідженні різних процесів в сільському господарстві, зокрема і розвитку підприємництва широке застосування повинен мати метод динамічних рядів. Його використання дозволяє не лише визначити динамічні зміни в територіальному розвитку та підприємстві, а й вкомпонувати його в інтегральні показники сільського розвитку, що дає змогу розглядати їх не статично, але з огляду на передбачувані зміни на основі екстраполяції встановлених динамічних трендів. Застосування цього методу дозволяє, крім іншого, відповідним способом оцінити зміни зайнятості і безробіття

⁷⁷Ковальчук І. В. Економіка підприємства : навч. посіб. / І. В. Ковальчук. – К. : Знання, 2008. – С. 32-33.

на селі, доходи сільських жителів, рівень концентрації підприємницької діяльності та економічної активності.

В дослідженнях проблеми підприємництва, зокрема побудови регіональних стратегій розвитку, можуть використовуватися різні методологічні підходи. Заслуговує на увагу метод Community Innovation Survey, прийнятий в методиці досліджень інноваційності Європейського Союзу, суттю якого є вимір інноваційного потенціалу системи, його внутрішніх і зовнішніх зв'язків в розрізах: інституціональному, інфраструктурному та оточення.

Серед можливих методологічних підходів може бути застосована і концепція промислових кластерів в регіоні, в яку можна вбудувати різні критерії на основі певних груп детермінант.

В умовах ринкової економіки особливого значення набуває інформація щодо економічної ситуації суб'єктів ринку. Особливого значення це має для виробників сільськогосподарської продукції: сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств та особистих селянських господарств. Користувачами цієї інформації можуть бути як власники і менеджери відмічених господарств, так і їх ринкові партнери, інвестори та органи державного управління.

Однак, саме інформаційна база створює значні бар'єри в проведенні дослідження, зокрема мікроекономічного аналізу, створює, оскільки її обмеженість зумовлює ступінь реалізації запропонованого підходу, а відповідно набір інструментів та формування досліджуваної сукупності. Тому, крім вторинної інформації достатньо широко в такого типу досліджень повинна використовуватися і первинна інформація.

В процесі дослідження підприємництва особлива увага повинна бути приділена оцінці поведінкових аспектів діяльності підприємців. Саме тому в роботі використано анкету як основний інструмент збору даних. Анкетне обстеження в даному дослідженні було проведене серед власників (а в окремих випадках і членів) господарств населення за допомогою безпосереднього опитування у квітні-червні 2010 року. При доборі одиниць вибіркової сукупності враховувався просторовий чинник, діючий у відповідній пропорції, відбиралися господарства в окремих районах області. Дослідження проведено у всіх районах області, а не в окремих вибраних, оскільки в кожному з

них діють свої особливі виробничі та інші чинники, що впливають на формування досліджуваних процесів. Важливою категорією респондентів у дослідженні були керівники органів місцевого самоврядування – голови сільських рад. Вибір цієї категорії респондентів дав змогу не лише оцінити розуміння ними проблем у підвищенні підприємницької активності сільських жителів, а й оцінити можливі передбачувані їх дії.

З огляду на особливості дослідження, різні типи респондентів, достатньо велику вибірку сукупність, анкета мала, в основному, стандартний характер, що передбачало щодо більшості розглядуваних питань певні встановлені відповіді, чи їх межі, а в окремих випадках – можливість висловлення власної думки.

Методичні аспекти анкети охопили такі характеристики:

- респонденти (стать, вік, освіта тощо);
- господарства (площа, рівень товарної продукції, зайнятість і т. д.);
- напрями діяльності, включаючи виробничу і збутову-постачальницьку;
- форми і напрями співпраці виробництв з іншими господарюючими суб'єктами (види суб'єктів, мотиви, ефекти, бар'єри співпраці, потреби й очікування);
- поведінка і наміри виробників щодо найближчих конкурентів;
- оцінка намірів і поведінки майбутніх підприємців – студентів навчальних аграрних закладів.

Таким чином, дослідження розвитку підприємництва в умовах інтегрованого сільськогосподарського розвитку повинно базуватися на загальнонаукових, конкретно-наукових і прикладних методах дослідження зі спрямованістю на досягнення мети та виконання завдань дослідження. При цьому не повинна надаватися перевага одному з методів, а їх застосування повинно здійснюватися комплексно. Тільки такі методологічні підходи, застосування сукупності методів дослідження можуть бути основою обґрунтованості й достовірності отриманих результатів.

РОЗДІЛ 3.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

3.1. Оцінка передумов розвитку підприємництва в сільському господарстві і на селі

В сучасних умовах підвищується актуальність ефективного розвитку підприємництва на селі, яке забезпечує досягнення економічних і соціальних цілей суспільного розвитку сільських територій. Вирішення цього комплексного завдання потребує дотримання відповідних вимог до оцінки підприємницької діяльності як важливої ланки економіки, яка визначає базу соціально-економічного розвитку окремого підприємства, регіону і держави загалом.

Підприємництво має особливо важливе значення в регіонах з високою часткою сільського населення, а також там, де населення утримується виключно або переважно за рахунок праці в сільському господарстві. Дух підприємництва, характерний для окремого регіону в цілому властивий і для окремих його галузей. Проте в значній мірі ґрунтується на традиціях, соціальних передумовах, ментальності та моральних устоях. Саме до таких регіонів з тривалими підприємницькими традиціями належить Карпатський, зокрема Львівська область і більшість, чи практично всі її райони, які, однак, мають значні відмінності.

Особливості соціально-економічного розвитку Львівської області як складової частини Карпатського регіону достатньо повно висвітлені в економічній літературі⁷⁸. З точки зору проблематики розвитку підприємництва в сільському господарстві і на селі до

⁷⁸ Прокопишак К. В. Стан та перспективи розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні / К. В. Прокопишак. – Львів : Укр. технології, 1998. – 124 с.; Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства : монографія / [С. М. Онисько, В. В. Липчук, П. С. Березівський, І. В. Вороний]. – Львів : Укр. технології, 2001. – 170 с.

основних особливостей досліджуваного регіону треба зарахувати наступні:

1. Значно вища густота населення порівняно з іншими регіонами держави. У Львівській області на 1 км² припадає 117 осіб (табл. 3.1), що в півтора рази більше, ніж у середньому в Україні.

Таблиця 3.1

**Соціально-економічні особливості досліджуваного регіону,
2009 р.⁷⁹**

Показник	Україна	Львівська область
Густота населення, осіб/км ²	76	117
Частка сільського населення, %	31,8	39,3
Частка працездатного населення, зайнятого в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві, %	19,4	23,6
Зайнятість населення у віці 15-70 років, %	57,7	55,8
Рівень зареєстрованого безробіття, %	3,4	3,6
Доходи населення в розрахунку на одну особу, грн.	14372,8	13686,2
Витрати в розрахунку на одну особу за рік, грн.	16291,1	16492,1
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників, грн.	1906	1667
Частка земельного лісового фонду у площі території, %	16,3	31,6
Кількість населених пунктів на 1000 км ² території, од.	50	89

Густота населення дуже диференційована в межах досліджуваної області – найвищою вона є в приміській зоні, найнижчою – у гірських і передгірних районах, що зумовлено передусім природними умовами, поселенською інфраструктурою, умовами проживання та самовідтворення, а також недостатнім розвитком промисловості на базі місцевих природних ресурсів. Висока густота населення, з однієї

⁷⁹ Розраховано на підставі Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 1. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 368 с.; Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 2. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 312 с.

сторони, розвиває почуття спільності та місцевого патріотизму, з другої сторони, створює конкуренцію в зайнятості в сферах виробництва чи надання послуг в конкретному населеному пункті. Характерною для регіону є вища частка сільського населення в порівнянні із загальними даними по Україні та більш інтенсивна поселенська структура, що посилює зв'язки і взаємовідносини між різними населеними пунктами.

2. Основна частка працездатних жителів села зайнята в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві. Спостерігається практично повна монофункціональність сільських територій. Враховуючи певне аграрне перенаселення досліджуваного регіону, особливістю ведення у ньому сільськогосподарського виробництва є низька землезабезпеченість населення області в цілому та сільського зокрема. На одного жителя Львівщини припадає 0,26 га ріллі, або у 2,4 рази менше порівняно із середніми даними в Україні. Особливо низькою з погляду придатності для сільськогосподарського виробництва є землезабезпеченість у гірських районах Карпат. Це обмежує розвиток тут сільськогосподарського виробництва, вимагає диверсифікації діяльності горян і водночас є причиною різних земельних конфліктів, які найчастіше мають місце саме тут.

3. Традиційною для регіону є проблема зайнятості населення, у тому числі сільського. Вона посилюється з інтенсифікацією процесів концентрації землі у великих підприємствах та агрохолдингах. В часи радянської економіки ця проблема вирішувалася двома способами: передусім, місто поглинало достатньо значиму чисельність працездатного населення. В окремі періоди чисельність, так званих маятникових мігрантів досягала 100 тисяч осіб, причому понад 90 відсотків з них були сільські жителі приміських районів. Другим способом вирішення проблеми зайнятості було відкриття в приміських селах, особливо в Жовківському та Кам'янка-Бузькому районах, філіалів і цехів промислових підприємств. З трансформацією економіки, процесами приватизації підприємств відбулося масове скорочення зайнятих в місті, створивши проблему перенасиченості населення в сільській місцевості. Недостатні можливості поглинути таку кількість вивільнених з промисловості

працівників через слабкий розвиток підприємництва на селі призвів до серйозного зростання тут безробіття⁸⁰. Значною мірою ця проблема в сьогоденні умовах вирішується за рахунок міграції населення, яка на Львівщині була і залишається традиційно високою і останнім часом набула катастрофічних соціальних наслідків.

4. Доходи і витрати жителів регіону є відмінними від середніх по Україні, передусім в тому, що, по-перше, нижчим є рівень заробітної плати і доходів на одну особу, що обумовлено структурою місцевої економіки, по-друге, вищими є видатки населення, що де термінується вищими і більш різноманітними потребами, по-третє, витрати на одну особу значно перевищують їх доходи, що є свідченням наявності як певних фінансових збережень, так і не облікованих джерел доходів, головним з яких є надходження від членів сім'ї, які працюють за кордоном.

Оскільки соціально-економічній структурі регіону властива виробнича односторонність, що посилює безробіття насамперед серед сільського населення, то проблема зайнятості може бути частково вирішена за рахунок прикладання сил у інших сферах, зокрема сфері торгівлі, невиробничих послуг, і передусім в сільському туризмі.

Беззаперечним є й те, що значно нижчий рівень зайнятості позначився на доходах і витратах на одну особу. Жителі регіону мають значно менші можливості для одержання доходу за рахунок основного джерела – оплати праці, оскільки вона є нижчою проти середньої в Україні на 11-12 відсотків⁸¹. Це ставить виклики перед підприємництвом як напрямом диверсифікації доходів сільських жителів.

Враховуючи історично сформоване бажання галицького селянина до самодостатності та незалежності, то основою самозабезпечення селянської сім'ї у Львівській області є земля. Трансформаційні процеси в сільському господарстві, зокрема проведення земельної реформи, призвели до розширення площ у

⁸⁰ Липчук В.В. Стан і проблеми використання приміських сільськогосподарських земель//В.В.Липчук, О.І.Черечон.-Львів: Сполом.2011.- 228с. , с.54-55

⁸¹ Липчук В. В. Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку / Липчук В. В., Липчук Н. В. – Львів : Сполом, 2008. – С. 64.

користуванні населення, хоча останнім часом спостерігаються зворотні процеси (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Структура розподілу площ сільськогосподарських угідь за землевласниками та землекористувачами у Львівській області, %

Рік	Усі категорії господарств	у тому числі	
		організації, підприємства, установи всіх форм власності, включаючи фермерські	господарства населення
Сільськогосподарські угіддя – всього			
2000	100,0	49,6	50,4
2008	100,0	37,0	63,0
2009	100,0	37,8	62,2
2010	100,0	37,1	62,9
2010 р. до 2000 р., (+/-)	X	-12,5	12,5
у т.ч. рілля			
2000	64,6	34,1	30,4
2008	62,9	21,9	41,0
2009	62,9	22,1	40,8
2010	62,9	21,6	41,4
2010 р. до 2000 р., (+/-)	-1,7	-12,6	10,9

В 2010 році в користуванні населення Львівської області знаходилося 62,9 % сільськогосподарських угідь, в тому числі 41,4 % всієї ріллі у сільськогосподарському користуванні суб'єктів господарювання. Земельні розміри господарств населення у Львівській області майже удвічі перевищують середній рівень в Україні.

Наслідком цього стало:

- суттєве абсолютне та відносне зростання ролі господарств населення як у виробництві сільськогосподарської продукції так і в постачанні її на продовольчий ринок;

- вищі показники продуктивності землі в регіоні, головним чином пов'язані з більшою її часткою в особистих селянських господарствах⁸²;
- покращання продовольчого самозабезпечення сільських домогосподарств та можливість зайнятості сільського населення.

Ще однією особливістю ведення сільського господарства в регіоні, зокрема в гірській та передгірній його частині, є “складність рельєфу, роздрібненість орних ділянок, висота території й вертикальна зональність клімату, що вимагають особливої уваги до ефективного і раціонального використання земельних угідь. Інтенсивне ведення землеробства тут у значній мірі обмежене”⁸³. При цьому рівень використання сільськогосподарських земель в досліджуваному регіоні на 47,6% вищий порівняно із середньо національними даними (табл. 3.3). Проте низька землезабезпеченість та сільське перенаселення регіону, особливості аграрної структури спричинили значно нижчий рівень продуктивності праці.

Розвиток підприємництва безпосередньо пов'язаний з історичними традиціями та звичаями, які склалися на певних територіях, ментальністю місцевих жителів. Саме це й приватновласницькі настрої дозволили зберегти велику духовну і культурну національну спадщину на селі. Підтвердженням викладеного є те, що тут спостерігається найменша в Україні деградація та вимирання сіл. Однак їх соціальний розвиток значно нижчий порівняно із загальнонаціональним рівнем, що свідчить про певну дискримінацію даної частини держави з боку провідників державно-розподільчої системи влади. Етнографічна своєрідність краю, де ще збереглась висока культура господарювання, традиції і навички народу, близькість розвинутих цивілізованих країн Західної Європи створюють передумови для швидкої адаптації місцевого

⁸² Липчук В. В. Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку / Липчук В. В., Липчук Н. В. – Львів : Сполом, 2008. – С. 67.

⁸³ Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – С. 45.

сільського населення до нових економічних умов, зокрема до розвитку нових видів підприємництва на селі⁸⁴.

Сільські території регіону, як зазначають більшість економістів-регіоналістів, характеризуються моно виробництвом, внаслідок чого рівень життя населення сильно залежить саме від доходів сільського господарства та недостатнім рівнем зайнятості у інших прибуткових сферах несільськогосподарської діяльності (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Особливості сільського господарства і села Львівської області,
2009 р.**

Показник	Україна	Львівська область
Площа ріллі на одного жителя, га	0,67	0,26
У т.ч. на одного сільського жителя, га	2,05	0,47
Виробництво валової продукції сільського господарства на одну особу, грн.	2217	1713
Частка господарств населення в обсязі валової продукції сільського господарства, %	59,3	76,0
Вироблено валової продукції на одного працівника, зайнятого в сільськогосподарських підприємствах, тис. грн.	62,4	72,9
Вироблено валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	273,9	409,8
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства, грн	1220	1230
Забезпеченість житлом у сільській місцевості на одну особу, м ²	24,6	22,4
Частка житла в особистій власності сільських жителів, %	92,4	93,1
Середній розмір площі одного особистого селянського господарства, га	0,99	1,80

Існуюча ситуація змушує найбільш активну частину селян шукати інші джерела доходів та інші місця праці саме в сільській місцевості, за місцем проживання. Тому пріоритетними напрямками в цій сфері треба визнати:

⁸⁴ Липчук В. В. Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку / Липчук В. В., Липчук Н. В. – Львів : Сполом, 2008. – С. 67.

- зміну структури селянських господарств за розмірами на користь більших і створення на їх основі підприємницьких структур, насамперед фермерського типу;
- диверсифікацію джерел доходів частини селян за рахунок несільськогосподарської їх складової;
- розширення пропозиції регіонального сільськогосподарського продукту;
- стримування зменшення доходів сільських сімей.

Сільське господарство досліджуваного регіону характеризується значною зональністю, передусім викликаною відмінностями в природних умовах господарювання. Найбільш вдалим, на наш погляд, є виділення тут п'яти зон, зокрема: поліської, лісостепової, передгірської карпатської, гірської карпатської та приміської. Виділення приміської зони обмовлено тим, що тут, незалежно від природних умов, сформувалися свої особливі відносини як в сільському господарстві і на сільських територіях, так і на місцевому продовольчому ринку.

Безперечно, що природні умови суттєво впливають на розвиток сільського господарства, господарюючих тут суб'єктів та на їх позицію на ринку. Для загальної характеристики стану і перспектив розвитку підприємництва у Львівській області, передумовою чого є оцінка розвитку сільського господарства і села, нами використано основні елементи SWOT-аналізу за методикою, запропонованою групою вчених Львівського національного аграрного університету⁸⁵, з погляду можливостей розвитку підприємництва (табл. 3.4). При цьому виділено п'ять груп ключових критеріїв, які характеризуються відповідними змінними, та застосовано п'ятибальну альтернативну шкалу оцінки кожної змінної (відповідно від -2 до +2). В якості експертів були відібрані 10 провідних науковців Львівщини, що займаються проблемами сільського господарства і сільських територій, та 10 провідних спеціалістів обласного і районних управлінь агропромислового розвитку Львівської області. Для

⁸⁵ Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – С. 196-200.

унаочнення встановлених позицій застосовано графічний метод профілю (табл. 3.5).

Таблиця 3.4

SWOT- аналіз сільського господарства і села Львівської області

Сильні сторони: – великий потенціал для розвитку виробництва екологічних та регіональних продуктів, – велике заліснення території, – великий сільський житловий фонд, – значна частка доходів від не сільськогосподарської діяльності в гірській місцевості	Слабкі сторони: – низька продуктивність праці, – аграрне перенаселення; – слаборозвинута технічна, комунальна і соціальна інфраструктури села, – низький освітньо-кваліфікаційний рівень селян, – велика подрібненість господарств селян, – невисока кваліфікація селян та слабка зацікавленість у її підвищенні, – неефективні методи виробництва, – хаотична забудова сіл, – процес старіння сільського населення
Шанси: – високий потенціал ринків збуту продукції, зокрема у великих містах (Львів, Червоноград, Дрогобич, Стрий) та санаторно-курортній зоні, – наявність оптового ринку «Шувар», – розвиток сільського та зимового туризму, – зростаюча популярність здорового способу життя і потреба в екологічно чистому харчуванні; – можливості транскордонного співробітництва; – проведення Євро-2012 як можливість пізнання України; – інтеграційні перспективи України	Небезпеки: – великий організований і неорганізований імпорт продовольства та сировини для його виробництва, – низькі доходи сільських жителів, – високі ціни на засоби сільськогосподарського виробництва, – низький престиж сільськогосподарської праці, – зростаючі вимоги споживачів до якості продукції, – недосконала аграрна політика; – міграція робочої сили до міст і за кордон. – глобалізаційні процеси, – непередбачуваність державної аграрної політики

Таблиця 3.5

Профіль сильних і слабких сторін сільськогосподарських підприємств залежно від географічного положення

(○ – Поліська зона; □ – Лісостепова зона, ◇ – Передгірська зона, △ – Гірська зона, ■ - Приміська зона)

Характеристика	Оцінка				
	-2	-1	0	1	2
1. Виробництво					
1.1. Розмір землекористування		△■	◇	○□	
1.2. Забезпеченість трудовими ресурсами			△□○	■◇	
1.3. Технічна оснащеність виробництва			◇	□○■△	
1.4. Виробнича програма			◇△■	○□	
1.5. Технології виробництва		△	◇	□○■	
1.6. Інноваційність	△	◇□○	■		
1.7. Кваліфікація працівників		◇	○□△■		
1.8. Обсяг товарної продукції			△○	□■◇	
2. Ринок					
2.1. Частка на ринку	△	◇	■	□○	
2.2. Співпраця із суб'єктами в галузі		△	□◇○	■	
2.3. Тенденції розвитку ринку			◇△	○□■	
2.4. Ознайомленість із ринком		◇△	□■○		
3. Управління					
3.1. Організаційна структура господарства			△◇	○□■	
3.2. Мотиваційна політика		◇	△■	□○	
3.3. Управління персоналом			◇△	□○■	
3.4. Структура управління господарством			◇△■	○□	
4. Фінанси					
4.1. Фінансовий стан		△	□◇○■		
4.2. Можливості залучення капіталу		△	□○	■◇	
4.3. Управління фінансами		○□△◇	■		
5. Маркетинг					
5.1. Наявність маркетингової політики		△	○◇□	■	
5.2. Товарний асортимент		◇□△○	■		
5.3. Застосування промоційних заходів		△◇□○	■		
5.4. Торговельна діяльність			○□△	■◇	
5.5. Імідж господарств		△	○□◇■		

На підставі проведеної оцінки можна визнати, що основними сильними сторонами сільськогосподарських підприємств у розрізі виділених природних зон є:

- для підприємств, розміщених у зоні Полісся – забезпеченість трудовими ресурсами, мотиваційна політика, структура управління господарством, відносно добра його організація, тенденції розвитку ринку, трансформація стилю споживання до натуральної і екологічно безпечної їжі, управління фінансами;
- для підприємств, розміщених у зоні Лісостепу – достатня забезпеченість трудовими ресурсами, більші за розмірами господарства, використання сучасних технологій;
- для підприємств, розміщених у зоні Передгір'я – середні розміри землекористування, повна забезпеченість трудовими ресурсами, технічна оснащеність виробництва, традиційна виробнича програма, постійне вдосконалення технології виробництва, тривала співпраця із суб'єктами в галузі, ознайомленість із ринком, товарний асортимент;
- для підприємств, розміщених у приміській зоні – насамперед добрі ринкові можливості, зумовлені локалізацією підприємств, можливості ефективного ведення маркетингової та торговельної діяльності, кращий доступ до фінансових ресурсів, трансформація стилю споживання до натуральної й екологічно чистої їжі;
- для підприємств, розміщених у гірській зоні – відсутність умов для функціонування, чим викликано і брак тут сільськогосподарських підприємств.

Основними слабкими сторонами сільськогосподарських підприємств досліджуваного регіону в розрізі зон є:

- для підприємств, розміщених у зоні Полісся – труднощі в залученні додаткових ресурсів, особливо земельних, монополізм підприємств інших сфер АПК, низька купівельна спроможність індивідуальних покупців, слабка мотиваційна політика;
- для підприємств, розміщених у зоні Лісостепу – ті ж слабкі сторони, які характерні для зони Полісся;
- для підприємств розміщених у зоні Передгір'я – розмір землекористування, технічна оснащеність виробництва,

- виробнича програма, технології виробництва, обсяг товарної продукції, частка на ринку, співпраця із суб'єктами в галузі;
- для підприємств, розміщених у приміській зоні – це насамперед незначні розміри землекористування господарств, зумовлені складністю тут оренди земель, що обмежує динамічний розвиток виробничого потенціалу цих господарств та їх конкурентоспроможність;
 - для підприємств, розміщених у гірській зоні – обмежені можливості ведення сільського господарства, інвестиційно-інноваційні можливості та частка в ринку, слабо розвинута виробнича і комунікаційна інфраструктура регіону.

Зведену оцінку сильних і слабких сторін сільськогосподарських підприємств Львівської області подано в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Зведена зважена оцінка підприємницьких структур у сільському господарстві Львівської області за результатами SWOT-аналізу, балів

Характеристика	Географічне положення господарства				
	поліська зона	лісостепова зона	передгірська зона	приміська зона	гірська зона
Сильні сторони	10	11	4	11	1
Слабкі сторони	4	4	8	1	13

Загалом оцінка регіональних особливостей діяльності сільськогосподарських підприємств Львівської області дозволяє відзначити, що вони передусім пов'язані з відмінностями природного характеру та сукупністю внутрішніх і зовнішніх чинників діяльності.

Відмінності в розвитку підприємництва в різних зонах мають різне підґрунтя. Території, розташовані у приміській зоні здебільшого функціонують згідно з сучасними напрямками розвитку, сформованими динамічністю процесів індустріалізації і урбанізації. Території, віддалені від міст, особливо Передгірські та Гірські, характеризує певне сповільнення господарських процесів також глибоко укорінена прив'язаність до землі, що по суті гальмує всілякі прояви господарської активності.

Аграрна ситуація в Україні не є достатньо сприятливою для розвитку підприємницької діяльності. З однієї сторони, бракує

фінансових засобів та брак висококваліфікованих спеціалістів, а з другої – недостатність інфраструктури та високий показник корупції, що ніяк не приваблює інвесторів. Така ситуація в сільському господарстві є віддзеркаленням загальної макроекономічної політики держави, що найбільш повно відображається в її місці в міжнародних інвестиційних рейтингах (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Аналіз динаміки місця України в міжнародних інвестиційних рейтингах⁸⁶

Міжнародна організація	Назва рейтингу	Місце України в рейтингу				Абсолютна зміна (+,-)
		2007р.	2008р.	2009р.	2010р.	
World Economic Forum	Індекс глобальної конкурентоспроможності	69 зі 125	73 зі 131	72 зі 134	82 зі 133	-5 позицій
Heritage Foundation	Індекс економічної свободи	99 зі 157	125 зі 161	133 зі 157	152 зі 179	-31 позиція
Transparency International	Індекс сприйняття корупції	99 зі 163	118 зі 180	134 зі 180	146 зі 180	-30 позицій
Institute for Management Development	Індекс конкурентоспроможності економіки	46 з 55	46 з 55	54 з 55	54 з 56	-7 позицій
World Bank	Індекс ведення бізнесу	124 зі 155	118 зі 179	139 зі 178	181 зі 183	-29 позицій

Серед негативних чинників економічного середовища України можна виділити: зниження обсягів внутрішнього виробництва, скорочення темпів зростання ВВП, зростання рівня інфляції, збільшення державного боргу, зниження платоспроможності основних суб'єктів господарської діяльності, відтік депозитних

⁸⁶ Lipczuk Wasył, Wowk Myrosława. Atrakcyjność inwestycyjna rolnictwa ukraińskiego// ROCZNIKI NAUK ROLNICZYCH, SERIA G, T. 98, z. 4, 2011.- S 98.

коштів із банківської системи, зменшення платоспроможного попиту населення тощо.

В селах існують поодинокі дрібні фірми (підприємства). Їх кількість незначна, а вітчизняна статистика не володіє такою звітністю, хоча б про їх кількість та основні напрями діяльності. Світова практика доказує, що розвиток села відбувається завдяки саме дрібних фірм, які виникають з ініціативи приватних осіб, котрі інвестують свій капітал. Характерною особливістю малих фірм є особиста праця власника та членів його сім'ї.

Розвиток підприємництва у високо розвинутих країнах свідчить про те, що воно є основою ринкових перетворень. Підприємництво виступає як один з головних чинників формування середнього класу, розвитку демократії та побудови громадянського суспільства. Процеси формування й реалізації державної економічної політики, зростання національної конкурентоспроможності України значною мірою мають орієнтуватися на створення оптимальної системи підтримки розвитку малого та середнього підприємництва. Важливим чинником розбудови системи підтримки розвитку підприємницької діяльності є формування в країні сприятливого інституційного середовища.

Науково-технічний прогрес і процес трансформації економіки вимагають нових підходів до традиційних чинників розвитку. Цілком логічними є пропозиції щодо ідентифікації двох груп чинників розвитку підприємництва:

- внутрішні (ендогенні) чинники – як початок, зародження ідеї заняття підприємницькою діяльністю. Тут можуть мати вплив різні потреби, мотиви, імпульси, помисли, ідеї зі сторони, що штовхають конкретну особу до відкриття підприємницької справи;
- зовнішні (екзогенні) чинники передбачають створення відповідної ситуації, сприятливої для заняття бізнесом. Це можуть бути добрі (значно сприятливіші) правові передумови, можливість доброго фінансування чи одержання

потрібних ресурсів і, передусім, поява нової потреби, яка може бути задоволена відповідним способом⁸⁷.

Проблема розвитку підприємництва особливого значення набуває в умовах нестабільності розвитку, що передусім викликано світовою фінансовою кризою. У цій ситуації ефективно розгортання підприємництва в усіх сферах і на всіх рівнях господарського життя є однією з важливих умов пом'якшення наслідків дії чинників кризи, зниження доходів населення та його зuboжіння.

Орієнтація на активну життєву економічну стратегію, підтримка соціально вразливих верств населення тісно пов'язується з участю у самостійній підприємницькій діяльності, намаганням організувати власне підприємство, почати свою справу. Особливо це стосується економічно активного населення. За для прийняття оптимальних та ефективних рішень щодо залучення економічно активного населення до підприємницької діяльності важливо з'ясувати рівень готовності населення до підприємницької діяльності, специфіку мотивації щодо підприємництва трудової частини населення, оцінку перспектив розвитку підприємництва в Україні.

За результатами проведених досліджень, представлених в Національній доповіді "Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні", рівень потенційної готовності займатися підприємницькою діяльністю серед економічно активного населення зумовлюється особливостями зайнятості працюючого населення України: відчують себе спроможними бути підприємцем 72% самозайнятих, 55% найманих працівників приватних підприємств, 45% найманих працівників підприємств та установ державного сектору. Найвищі оцінки спроможності займатися підприємницькою діяльністю виявляють приватні підприємці, бізнесмени, фермери – 72% визначають себе цілком спроможними та ще 16% відчують себе спроможними, але потребують поглиблення знань⁸⁸. Готовність до бізнесу самозайнятих та найманих працівників приватного сектору

⁸⁷ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. – С. 117.

⁸⁸ Національна доповідь "Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні" [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://www.dkrrp.gov.ua/info/746.-C.4>.

зрозуміла – їх основна трудова діяльність значно наближена до середовища і умов підприємництва.

Спроможність займатися підприємництвом пов'язана й з наявністю роботи. На час опитування безробітні особи зазначили три основні причини утримання від започаткування власного бізнесу: відсутність плідної власної ідеї, нестача необхідних знань і навичок, брак стартового капіталу. Очевидно, певна частка безробітних могла б долучитися до підприємництва за умов удосконалення чинної системи перепідготовки та виплат на започаткування власної справи. Безробітне населення більш чітко поділяється на дві протилежні групи: 42% відчувають себе неспроможними до підприємництва (найбільше значення серед економічно активного населення), а 46% – спроможними. Те, що 12% з числа безробітного населення зазначили, що їм “важко відповісти” на поставлене запитання, свідчить про низький рівень обізнаності щодо можливостей підприємницької діяльності та потребує соціально-трудового патронажу з боку державної служби зайнятості⁸⁹.

За сучасних умов розвиток підприємництва в Україні більшою мірою стримується інституційними чинниками (тиском на діяльність малих і середніх підприємств з боку різних державних і недержавних інституцій), аніж масовою свідомістю та особистісним чинником підприємництва.

Таким чином, процеси формування і реалізації державної економічної політики, зростання національної конкурентоспроможності України значною мірою мають орієнтуватися на створення оптимальної системи підтримки розвитку малого та середнього підприємництва.

У процесі здійснення підприємницької діяльності постійно виникають проблеми з прийняттям рішень в умовах ризику. Кожна особистість по-різному оцінює власні життєві пріоритети. Розглядаючи ендогенні чинники, доцільно детальніше розглянути людей різних вікових категорій щодо того, що є їхнім пріоритетом у житті (табл. 3.8), оскільки для молоді характерна вища ризикованість,

⁸⁹Національна доповідь “Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні” [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/info/746>.-С. 5.

іраціоналізм в підходах та, в певній мірі авантюризм, що можна вважати складовими рисами підприємця.

Таблиця 3.8

**Оцінка життєвих пріоритетів сільських жителів
(за п'ятибальною альтернативною непарною шкалою)**

Умови	Жителі, старші 35 р.	Молодь до 35 р.	Студентська молодь	Учнівська молодь
Щасливе життя родини	1,51	1,70	1,38	1,60
Наявність хорошої роботи	1,07	1,17	1,20	1,40
Особиста незалежність	0,53	0,52	0,72	0,95
Власна безпека	0,80	1,00	0,85	1,09
Власний матеріальний добробут	0,65	0,52	0,97	1,29
Заснування власного бізнесу	-0,27	-0,35	0,05	0,79

Проведена оцінка різних вікових груп населення Західного регіону України підтверджує відмінні пріоритети різних вікових категорій сільського населення. Характерно, що суттєво відрізняються пріоритети серед різних категорій молоді. Якщо у молодих людей, які не навчаються пріоритети подібні до уставлених в сільському середовищі, зокрема щодо сімейних цінностей та безпеки життєдіяльності, то серед учнівської і студентської молоді більш значимими є особиста незалежність, матеріальний добробут, наявність відповідної роботи. Більш високо цією категорією осіб цінуються і відкриття власної справи. Потрібно відзначити, що, з однієї сторони, саме молоді люди є більш «наївними» щодо можливостей відкриття і ведення власного бізнесу, а з другої сторони, саме вони є основним резервом розширення підприємницького середовища.

Все ж таки варто відзначити, що підприємець є достатньо престижною професією на селі. З цього приводу цікавою є оцінка престижності окремих професій студентами аграрних навчальних

закладів вищих рівнів акредитації у різних регіонах України (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Оцінка престижності різних професій студентами аграрних навчальних закладів вищих рівнів акредитації України (2011 рік)⁹⁰

Професія	Західний регіон	Північно-Центральний регіон	Південний регіон	Східний регіон
Підприємець	0,75	0,91	0,71	0,70
Лікар	0,78	0,45	0,59	0,55
Вчитель	-0,23	-0,28	-0,30	-0,32
Юрист	0,92	0,93	0,87	0,84
Правоохоронець	0,07	0,03	0,08	0,09

За своєю престижністю підприємець поступається лише професії юриста. Одночасно спостерігається непрестижна праця вчителя, що, з однієї сторони, є свідченням недосконалості сучасної державної освітньої політики, а з другої, - виступає як один з ключових бар'єрів розвитку підприємництва на селі.

Достатньо наглядним є і те, що практично в різних регіонах України сформувалася єдина думка щодо престижності різних професій, принаймні серед студентів аграрних навчальних закладів.

Сприяння розвитку підприємництва і системна державна підтримка приватної ініціативи могли б відчутно знизити негативний вплив трансформаційних процесів у сільськогосподарському секторі, які призвели до різкого скорочення робочих місць у сільській місцевості і як наслідок негативно вплинули на соціально-економічний розвиток села. На жаль, внаслідок відсутності державної політики розвитку сільської місцевості України заходи підтримки сільського підприємництва та розвитку приватної ініціативи не є

⁹⁰ Дослідження проведено в 2011 році на кафедрі статистики і аналізу Львівського НАУ в рамках ініціативної програми «Активізація сільської молоді». Способом посереднього акетування опитано студентів перших і випускних курсів 8 аграрних університетів та 20 аграрних коледжів України.

послідовними і залишаються здебільшого суто декларативними. Це підтверджується і в рамках дослідженнями “Стан та перспективи українського села (дослідження громадської думки мешканців сільської місцевості України)”⁹¹, зокрема і щодо сучасного стану розвитку підприємництва на селі, його значення у формуванні доходів і зайнятості, очікувань та рівня приватної ініціативи мешканців села.

Враховуючи історично сформовану схильність жителів західних областей України до приватного господарювання, цілком передбачуваним може бути і позитивне ставлення до ведення підприємницької діяльності. На нашу думку, достатньо позитивним є усвідомлення сільськими жителями надзвичайно важливої ролі підприємництва, що підтверджується результатами проведеного соціологічного дослідження (рис. 3.1).

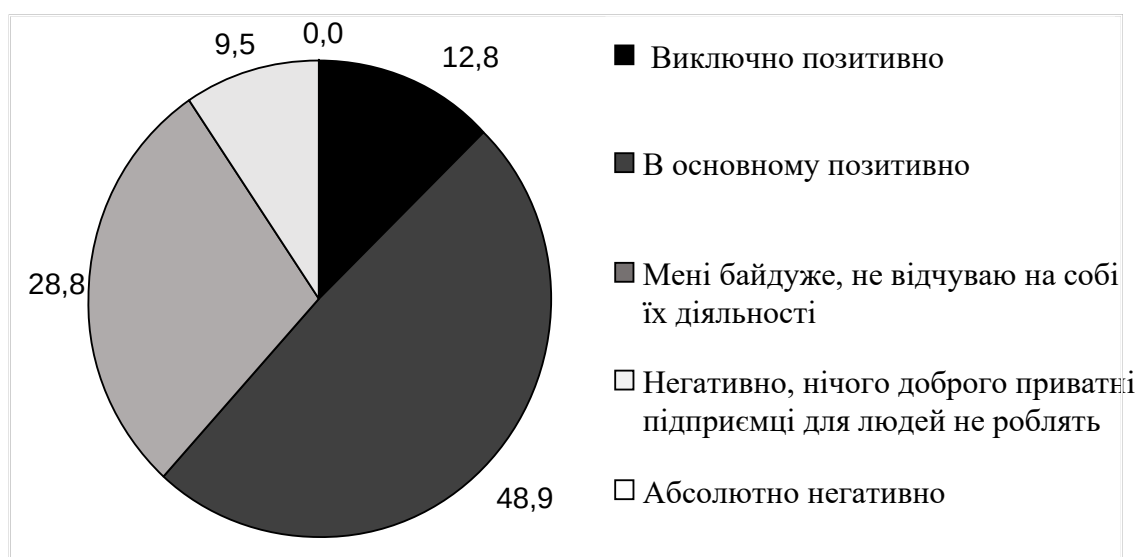

Рис. 3.1. Оцінка значення підприємницької діяльності сільськими жителями Львівської області, %

З рис. 3.1 видно, що близько 62 % жителів села або виключно позитивно або в основному позитивно оцінюють діяльність підприємців. Лише 9,5 відсотків респондентів оцінюють негативно підприємництво і практично відсутні оцінки щодо повного не

⁹¹ Стан та перспективи українського села (дослідження громадської думки мешканців сільської місцевості України) / за ред. Т. О. Осташко. — К.: Інститут сільського розвитку, 2006. — 60 с

сприйняття підприємництва. Викликає тривогу і той факт, що майже кожен третій респондент байдуже ставиться до підприємництва, що характеризує їх інертність та низьку активність в громадському житті. В цілому наведене вище дає підстави для позитивної оцінки можливостей активізації підприємницької діяльності на селі. Враховуючи позитивне ставлення людей до діяльності підприємців, можна вважати, що такий вид діяльності може знайти підтримку сільських жителів і може бути добрим прикладом для наслідування. Підтвердженням цьому є результати опитування сільських жителів щодо ставлення до підприємницької діяльності (рис. 3.2).

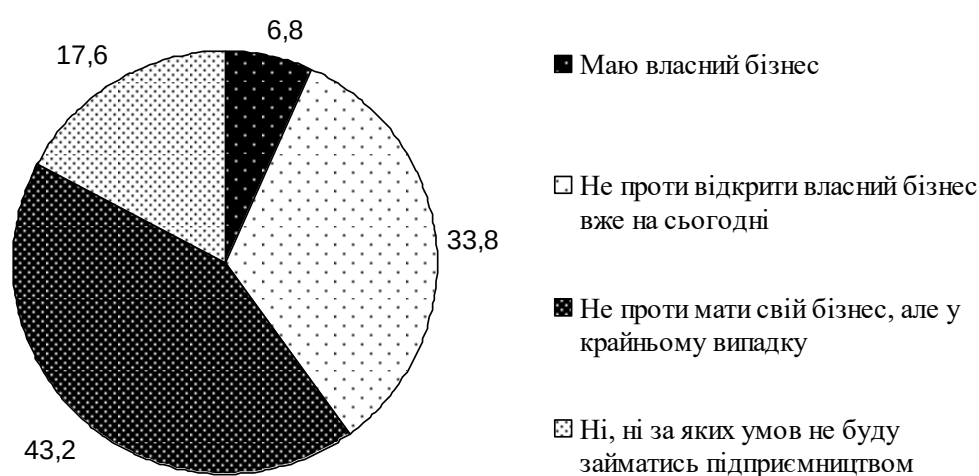

Рис. 3.2. Оцінка ставлення до підприємницької діяльності сільськими жителями Львівської області, %

За результатами анкетування тільки 17,6 % респондентів абсолютно не допускають власного започаткування підприємницької структури. Сюди належать передусім особи старші за віком (10,8% опитаних у віці від 50 до 60 років, а 5,4 % - старші 60 років), значна частина з яких не мають на сьогодні власної справи, тому і розглядати їх як потенційних підприємців також не доводиться. Майже кожен третій респондент не проти відкрити власний бізнес вже на сьогодні, а майже кожен другий з опитаних – теж не проти мати власний бізнес, але в крайньому випадку, що підтверджує інертність селян. Відмітимо, що кількість підприємців в сільському середовищі (6,8 %) відповідає уставленим параметрам (7 %).

Одним з ключових питань в дослідженні підприємництва є ідентифікація чинників його розвитку. Очевидно, що з цією метою можуть бути запропоновані різні підходи. Передусім цілком прийнятним може бути так званий традиційний підхід, відповідно до якого такими чинниками є ресурсні можливості, тобто людські ресурси (демографічні), ресурси капіталу (майнові) і ресурси природного середовища, у тому числі – території.

Створення сприятливих умов для економічного розвитку є необхідною умовою досягнення успіху. Місцева влада розуміє, що розвиток економічної діяльності у своїх сільських місцевостях не є високим, вбачаючи бар'єри⁹² на шляху розвитку підприємництва в макроекономічних чинниках (табл. 3.10), що відповідно стримують і розвиток сільських територій.

Таблиця 3.10

Думка представників органів місцевого самоврядування щодо бар'єрів розвитку підприємництва на селі⁹³

Бар'єри	Частка відповідей, %
Відсутність капіталу	96
Відсутність кваліфікованих кадрів	52
Недостатньо розвинута технічна інфраструктура	26
Брак ринків збуту	34
Відсутнє організаційно-правове забезпечення	28

Респонденти в основному (98%) погоджуються, що найбільш серйозною перешкодою для розвитку підприємництва (переважно несільськогосподарських видів економічної діяльності) у регіоні є нестача капіталу. Ними достатньо чітко висловлена думка, що це стосується як браку капіталу для започаткування бізнесу, так і його модернізації. Найбільші труднощі пов'язані саме з початком господарської діяльності. Впровадження у виробництво нових або модернізованих продуктів чи технологій, таких як купівля ліцензії, ноу-хау, сертифікація, пов'язане з високою вартістю та потребує наукових досліджень і розробок.

⁹² Бар'єрами треба вважати всі ті чинники, які в даних умовах унеможливають або ускладнюють розвиток підприємництва, або перешкоджають такому розвитку, обмежують або нівелюють його.

⁹³ розраховано за результатами анкетування голів сільських рад західних областей України..

Дефіцит інвестиційних коштів неможливо подолати самотійно. Тому потрібні ініціативи щодо пошуку необхідних зовнішніх фондів, що дає змогу планомірно й цілеспрямовано взаємодіяти сільському населенню з власниками капіталу. Крім того, важливим є об'єднання капіталів, як це має місце в кооперативах. У разі масової потреби в інвестиційних коштах й обмежених можливостей державного бюджету необхідна співпраця з банками, різними фондами, міжнародними організаціями тощо.

Більше половини респондентів (52 %) стверджують, що причин гальмування розвитку підприємництва в сільських районах є відсутність кваліфікованих кадрів – людей, які знають, як вести свій власний бізнес. Ця проблема існує в менталітеті сільського населення, підкріплюється низьким рівнем освіти, відсутністю ідей та ініціатив. У зв'язку з переважанням апатії і очікування, які існують у країні, необхідно починати з нуля клопітку роботу, спрямовану на пробудження економічної діяльності та підприємницьких відносин з раннього віку. Для вирішення цього завдання якісна, насамперед шкільна, освіта та професійна підготовка повинні стати пріоритетом для розвитку сільських регіонів.

Інші труднощі із започаткуванням і проведенням несільськогосподарської економічної діяльності сільські жителі вбачають насамперед у місцевому, мікроекономічному характері (табл. 3.11), що вимагає формування локального сприятливого підприємницького мікроклімату та відповідних місцевих програм і стратегій розвитку.

Таблиця 3.11

**Думка сільських жителів щодо бар'єрів розвитку
підприємництва на селі**

Бар'єри розвитку підприємництва	Частка відповідей, %
Слабка зацікавленість органів місцевого самоврядування	92
Брак ринків збуту	54
Труднощі з фінансуванням	52
Слаборозвинута технічна інфраструктура	20
Відсутнє організаційно-правове забезпечення	8

Майже всі опитувані сільські жителі найбільшою проблемою в розвитку підприємництва на селі та відкритті власного бізнесу вважають незацікавленість органів місцевого самоврядування та їх слабку участь у процесах формування підприємництва на селі.

Влада у своєму розпорядженні має багато (може не достатньо) організаційних та фінансових інструментів, за допомогою яких може вплинути на місцеве економічне життя. Сприяння розвитку підприємництва повинно виявлятися у підтримці розвитку малих і середніх підприємств, наданні консультацій та навчання, підвищенні професійних навичок індивідуального консультування, а також поширенні передового досвіду і шляхів розвитку. Цей вид форми підтримки спрямований на мобілізацію людей і заохочуватиме їх до самостійної зайнятості.

Проведене опитування сільських жителів та представників органів місцевого самоврядування регіону дозволяє виділити основні організаційні бар'єри розвитку індивідуальної економічної діяльності (табл. 3.12).

Найбільші утруднення, для розвитку індивідуального підприємництва створюють: обмежений доступ до кваліфікованої робочої сили, брак фінансових ресурсів, низький рівень потреб і мотивації, також відсутність браку довготермінової місцевої соціальної політики.

Недостатнім, вже традиційно є і розвиток ринкової інфраструктури. Він проявляється передусім у відсутності можливості збуту надлишків сільськогосподарської продукції, виробленої селянами.

Бар'єри соціального характеру що, обмежують розвиток підприємництва фізичних осіб є: низький рівень економічної свідомості серед селян, мешканців села, брак підприємницьких традицій, обмежена культура підприємництва. Саме ці бар'єри були сформовані в результаті довготривалого впливу історичних процесів, тому необхідний тривалий час, щоб вони були подолані. Чималою проблемою є також нестабільність економічної політики, недосконалість та неясність правових регулювань та їх інтерпретація.

Таблиця 3.12

Основні організаційні бар'єри розвитку індивідуальної економічної діяльності на селі⁹⁴

Види бар'єрів	Головні чинники
Природні	• територіальні конфлікти; • ціна території
Демографічні	• низька кваліфікація працівників органів сомоврядування; • низька кваліфікація підприємців і працівників; • відсутність досвіду ведення власної фірми; • пасивне відношення суспільства і місцевої влади.
Економічно-технічні	• нестабільна економічна ситуація в країні; • брак капіталу; • низький попит; • надмірний податковий тягар; • високі витрати на здійснення господарської діяльності; • застарілі технології виробництва; • ненадійність банківської системи, засобів комунікації тощо.
Соціальні	• соціальні і психологічні передумови; • несприйняття соціальної нерівності; • низька економічна свідомість селян; • відсутність підприємницьких традицій і культури підприємництва.
Організаційно-інституційні	• Відсутність довготермінової місцевої економічної політики; • Слабкий розвиток бізнес-середовища; • Недостатній розвиток місцевої системи підтримки підприємництва; • Недосконалість правового забезпечення стосовно нових умов господарювання.

⁹⁴ Таблиця побудована на основі: Kamińska W, Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988–2003, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2006; Chrapek Grzegorz. Przedsiębiorczość osób fizycznych na obszarach wiejskich Podkarpacia// Wieś i Rolnictwo, Rok 2009 Nr 4 (145).-с.181-198

3.2. Стан розвитку підприємництва в сільському господарстві та його ефективність

За роки інтенсивного трансформування вітчизняної національної економіки суттєво нових рис набув аграрний сектор. Значні зміни відбулись у кількості сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств. Насамперед більш ніж удвічі скоротилася загальна кількість сільськогосподарських підприємств. Найбільш суттєво за досліджуваний період зменшилася кількість державних підприємств, господарських товариств різних форм, практично зникли сільськогосподарські кооперативи.

Щодо сектора сільськогосподарських підприємств, то до 2006-2007 року продовжувався процес зменшення їх кількості (шляхом укрупнення або ліквідації), після цього кількість основних виробників сільськогосподарської продукції стабілізувалась, головним чином за рахунок збільшення кількості господарських товариств і створення інших форм підприємств.

Достатньо негативними є тенденції щодо кількості фермерських господарств, яка починаючи з 2007 року суттєво зменшилась. За останні три роки це зменшення складало 19,1 % (табл. 3.13).

Особливими є тенденції й щодо кількості господарств населення. Її загальне зростання з початком проведення земельної реформи відбувалося в основному до 2004 року з подальшим зменшенням та певною стабілізацією починаючи з 2007 року. Автори цілком погоджуються з думкою Л. Михайлової, яка зазначає, що “з підвищенням життєвого рівня та збільшенням соціального захисту населення кількість особистих селянських господарств та обсяги виробництва продукції в них будуть скорочуватися”⁹⁵.

В аграрному секторі продовжуються процеси трансформації, що впливає на кількість і розміри господарюючих тут суб’єктів. Спостерігається процес ліквідації сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські, за рахунок їх витіснення й поглинання великими компаніями. Він може бути дестабілізаційним

⁹⁵ Михайлова Л. І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах : монографія / Л. І. Михайлова. – К. : Центр навч. літ., 2008. – С. 272.

чинником розвитку сільських територій. При цьому менша кількість великих за розмірами господарств здатна успішно виконувати функції забезпечення суспільних потреб продуктами харчування та сировиною.

Таблиця 3.13

Кількість підприємств за організаційно-правовою формою господарювання у сільському господарстві Львівської області, одиниць

Організаційно-правова форма господарювання	Рік					Відхилення 2009 р. від 2000 р.	
	2000	2004	2007	2008	2009	+/-	%
Всього сільськогосподарських підприємств	478	618	190	225	231	-247	- 62,0
Приватні підприємства	159	244	83	103	101	-58	-35,9
Господарські товариства	271	328	99	114	118	-153	-56,0
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	28	17	1	1	2	-26	-92,9
Державні підприємства	20	29	7	6	6	-14	-70,0
Інші підприємства	-	-	-	1	4	4	-
Фермерські господарства	1149	1143	1277	1076	1033	-116	-10,1
Господарства населення, тис. од.	401	414,8	322,7	382,1	384,1	-401	-4,2

Одночасно зазначимо, що наявна залежність між темпами зменшення фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств, що є свідченням досягнення повної рівноваги між відмовою від заняття сільським господарством і пристосуванням більшості з них до нових умов – виробничих та ринкових. Це дає підстави з певною ймовірністю говорити про стабілізацію фермерських господарств Львівської області на рівні 1000 одиниць і сільськогосподарських підприємств у кількості 200 одиниць.

Динамічні зміни в розмірах землекористування сільськогосподарських підприємств області зумовлені сукупністю як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Аналіз динаміки

землекористування різних сільськогосподарських підприємницьких структур засвідчив, що за останні десять років суттєво змінилася частка земель у сільськогосподарському обороті, головним чином за рахунок залучення земель до промислового виробництва та іншого нецільового використання. Водночас подальша трансформація і реструктуризація сільськогосподарських підприємств призвели до суттєвого зменшення їх частки в загальній площі сільськогосподарських земель в обробітку (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

**Динаміка питомої ваги сільськогосподарських підприємств
(включаючи фермерські господарства) у площі
сільськогосподарських угідь усіх категорій господарств
Львівської області⁹⁶**

Рік	Зона				
	поліська	лісостепова	передгірська	гірська	приміська
2000	51,8	46,9	37,8	0,8	40,0
2003	37,0	30,4	28,0	0,5	33,3
2004	35,0	29,0	26,2	0,5	32,7
2005	25,9	27,3	22,4	0,5	32,1
2006	26,2	25,6	17,6	0,5	29,2
2007	25,3	26,6	16,3	0,5	30,5
2008	23,6	29,2	19,2	0,3	27,3
2009	24,1	31,4	18,7	0,2	26,8
Відхилення (+/-) 2009 р. від 2000 р.	-27,7	-15,5	-19,1	-0,6	-13,2
2005 р.	-1,8	4,1	-3,7	-0,3	-5,3

Якщо ще у 2000 році найбільша питома вага земель в обороті була в сільськогосподарських підприємств поліської зони, то у 2009 році їх частка зменшилася більш ніж удвічі. Найменші зміни відбулись у лісостеповій зоні. Це є цілком логічно і правильно, адже саме землі на цих територіях є найбільш придатними для виробництва сільськогосподарської продукції, тому і достатньо привабливі для різних, особливо великих, товаровиробників. Зазначи-

⁹⁶ Розраховано за даними форми 6-зем.

мо, що починаючи із 2006 року стан землекористування набув стабільних рис, оскільки питома вага залучених для товарного сільськогосподарського виробництва земель практично не змінювалась, а у лісостеповій та передгірській зонах цей показник набув зростаючого характеру.

Найбільша питома вага сільськогосподарських угідь у користуванні підприємств зафіксована у лісостеповій зоні, меншою вона є у приміській та поліській зонах. Цілком передбачуваним є скорочення площ земель у користуванні фермерів гірської зони, оскільки у 2008 році були ліквідовані фермерські господарства Турківського району, які, між іншим, фактично так і не запрацювали. Сучасний стан розвитку фермерства в гірських районах дає підстави для достатньо достовірного прогнозу щодо ліквідації тут фермерських господарств найближчими роками, головним чином через невпорядкованість земельних відносин та часті конфлікти, пов'язані з використанням фермерських земель.

Ситуація із зміною структури землекористування позначилась і на зміні структури виробництва валової сільськогосподарської продукції (рис. 3.3). Тут можна спостерігати декілька тенденцій. Передусім в останні три роки більшої значущості набуває виробництво продукції сільського господарства саме сільськогосподарськими підприємствами різних організаційно-правових форм господарювання. При цьому поступово зменшується питома вага господарств населення як у виробництві продукції рослинництва, так і продукції тваринництва. Частка фермерських господарств зростає у виробництві рослинницької продукції, натомість скорочується у виробництві продукції тваринництва.

Стає цілком очевидним, що такі абсолютні та відносні зміни у виробництві продукції сільського господарства фермерськими господарствами є передусім їх реакцією на зміну кон'юнктури ринку, а висока еластичність їх діяльності пов'язана насамперед із незначними розмірами та можливістю прийняття оперативних рішень, оскільки фермер одночасно уособлює в собі виконавця, менеджера і власника.

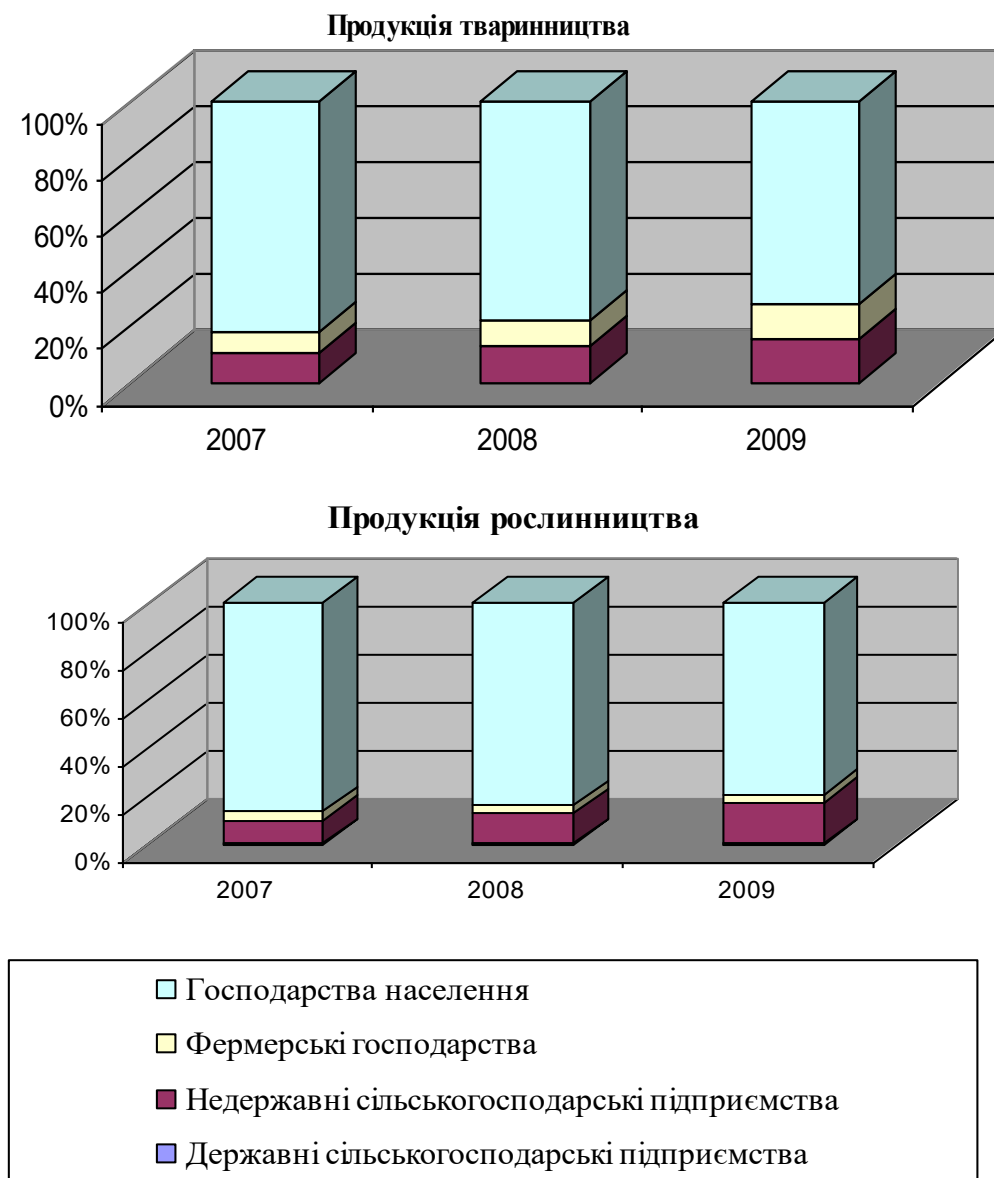

Рис. 3.3. Структура виробництва валової продукції рослинництва і тваринництва за категоріями господарств Львівської області у 2007-2009 рр., %

Тенденція збільшення залучення сільськогосподарських угідь у сільськогосподарський оборот сільськогосподарськими підприємствами суттєво впливає й на інші економічні показники господарювання. Покращання показників господарювання в них останніми роками забезпечили загальний кращий стан ведення сільського господарства, передусім збільшення обсягів виробництва і реалізації продукції, свідченням чого є групування районів досліджуваної області за площею землекористування (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

**Групування адміністративних районів Львівської області за
питомою вагою земель, що знаходяться у користуванні
сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств
(2009 р.)**

Показник	Група районів за питомою вагою сільськогосподарських підприємств у загальній площі землекористування, %				У серед- ньому в області
	до 15,3	15,4-23,4	23,5-31,7	понад 31,8	
Кількість районів у групі	4	6	3	4	17
Питома вага сільськогоспо- дарських підприємств і фер- мерських господарств у за- гальному землекористуванні	10	20,3	28	35,8	24,0
Виробництво продукції сільського господарства на 1 особу, грн.	2806,5	3046,8	3147,7	4011	3115,0
Питома вага посівних площ технічних культур, %	0,58	2,15	3,80	4,68	2,46
Валова продукція сільського господарства на 100 га угідь, тис. грн.	388,05	403,88	472,46	454,83	422,9
У т. ч.:					
продукція рослинництва	201,24	229,53	241,71	208,86	222,8
продукція тваринництва	186,85	174,37	230,69	245,93	200,1

Передусім зазначимо, що групувальну сукупність згідно із засадами її побудови та допустимим рівнем варіації утворили 17 районів Львівської області. Цілком свідомо з неї були вилучені Сколівський, Турківський і Золочівський райони. Якщо причиною нехтування першими двома районами була відсутність тут сільськогосподарських підприємств (включаючи й фермерські господарства), то в Золочівському районі питома вага сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств перевищувала 58 %, що не є типовим для досліджуваного регіону.

Наведені в табл. 3.15 дані підтверджують залежність результативності господарювання в сільському господарстві від частки угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств. Із збільшенням зазначеної питомої ваги основних товаровиробників у загальній площі землекористування збільшується обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу. Ця тенденція є досить наглядною. Порівняння між собою даних четвертої і першої груп дозволяє відзначити, що на 1 % приросту частки угідь у користуванні підприємств припадає 43,9 грн додатково виробленої продукції, або 0,6 %. Це є свідченням нижчої, порівняно з господарствами населення ефективності використання земельних угідь.

Характерним є й зростання загальної економічної ефективності, зокрема покращання, оскільки при тому збільшується також обсяг виробництва валової продукції використання земель. Вихід валової продукції на одиницю площі сільськогосподарських угідь у четвертій групі є вищим проти першої групи на 17,2 %. Достатньо характерним це є для продукції рослинництва і менш тенденційним щодо продукції тваринництва. Це підтверджує загальну думку про більшу ефективність великотоварного виробництва. Однак зауважимо, що показники третьої групи є кращими за показники четвертої, що дозволяє зробити два висновки: щодо невдалого поєднання та використання ресурсів виробництва і організації діяльності господарств, що належать до четвертої групи, або потреби в певному обмеженні (реально допустимому) частки угідь у користуванні основних товаровиробників.

Наведені в табл. 3.15 дані дозволяють зазначити також, що із зростанням частки земель у сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах розширюються абсолютно і відносно площі посіву ріпаку, що не відповідає концепції інтегрованого розвитку.

Зазначимо, що збільшення виробництва продукції при загальному збільшенні залучення земель сільськогосподарського призначення здійснюється на основі інтенсивного типу відтворення. Адже зростання обсягів виробництва відбувається не за рахунок збільшення всіх видів ресурсів, оскільки наведені розрахунки

підтверджують, що середньорічна кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, навіть останнім часом, за винятком передгірської зони, має тенденцію до зменшення (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

**Динаміка середньорічної кількості працівників, зайнятих у
виробництві сільськогосподарської продукції у
сільськогосподарських підприємствах Львівської області,
тис. осіб**

Рік	Зона				Разом в області
	поліська	лісостепова	передгірська	приміська	
2000	19,3	19,4	11,4	2,2	52,3
2003	8,8	8,9	4,8	1,1	23,6
2004	6,7	6,7	3,9	1,1	18,4
2005	5,8	5,3	3,6	1,1	15,8
2006	4,6	4,3	2,6	1,1	12,6
2007	3,5	3,2	1,6	1,2	9,5
2008	3,2	2,7	1,7	1,6	9,2
2009	3,4	2,1	1,7	1,1	8,3
2009 р. до 2000 р., %	17,6	10,8	14,9	50,0	15,8
2009 р. до 2005 р., %	58,6	39,6	47,2	100,0	52,5

Бажання утриматися на ринку в умовах жорсткої конкуренції потребує від середніх та малих сільськогосподарських підприємств оптимізувати структуру виробництва, передусім у ресурсній частині, що виявилось і в скороченні кількості працівників. Зазначимо, що кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарських підприємствах області, у 2000-2009 роках мала достатньо чітку тенденцію до скорочення і зменшилася у 3,3 рази. Тільки за останні п'ять років вона зменшилася майже вдвічі. Особливо відчутним це зменшення було в лісостеповій (9,2 рази), передгірській (6,7 разів) та поліській (5,7 разів) зонах. Незначне зменшення кількості працівників у сільськогосподарських підприємствах приміської зони спричинене

наявністю тут державних підприємств, які в основному зберегли свої виробничі програми та виробничий потенціал.

Загалом такий рівень зайнятості є достатньо позитивним явищем, оскільки свідчить про підвищення продуктивності праці, що поступово зумовлює і зростання доходів найманих працівників та забезпечення конкурентної позиції на ринку.

Вважаючи підприємництво однією з ключових складових розвитку національних економік, гарантом стабільності економіки та підвищення рівня життя її громадян, держава приділяє йому особливе значення, що знаходить своє відображення у динамічних трендах, зокрема в стійкій тенденції його розвитку. За часи незалежності України кількість суб'єктів підприємництва країни зросла в десятки разів. Проте за сучасних умов постає питання про забезпечення якісного функціонування підприємницьких структур, тобто створення умов для прибуткової діяльності.

Що стосується надзвичайно важливої галузі національної економіки, сільського господарства, то у цій сфері досить складно без державної підтримки отримувати прибуток. Але в останні три роки, у період світової фінансово-економічної кризи, без належної фінансової підтримки з боку держави сільськогосподарським підприємствам Львівської області вдалося нарощувати обсяги прибутків (табл. 3.17).

Характерною ознакою досліджуваного періоду є те, що в цілому вдалося вести сільське господарство прибутково. Загальна сума прибутку збільшилася на 582,7 тис. грн. Сільськогосподарськими підприємствами області за досліджуваний період в абсолютних і відносних величинах більше отримано як прибутків, так і збитків. Проте загалом навіть за наявних складних економічних умов сільськогосподарська галузь залишається прибутковою. Різною була і частка прибуткових та збиткових підприємств, підтвердженням чого є рис. 3.4.

Загалом у 2009 році зі збитком працювали державні підприємства та сільськогосподарські підприємства, зараховані до категорії інших, зокрема колективні. Це підтверджує необхідність дальшої трансформації цих господарств. Аналіз фінансових результатів свідчить, що суттєво збільшилась сума збитків у

господарських товариствах, що, очевидно, свідчить і про зростання кількості збиткових товариств. Зазначимо, що найкращі фінансові результати господарювання протягом всього досліджуваного періоду мають лише приватні підприємства. Це засвідчує про кращу фінансову стійкість саме цієї організаційно-правової форми господарювання.

Таблиця 3.17

**Розмір прибутку (збитку) сільськогосподарських підприємств
Львівської області в розрізі організаційно-правових форм
господарювання, тис. грн.**

Вид підприємств	2007 р.		2008 р.		2009 р.		2009 р. до 2007 р., %	
	прибуток	збиток	прибуток	збиток	прибуток	збиток	прибуток	збиток
Господарські товариства	4745,1	296,7	6465,9	1478,7	6619,5	1354,3	139,5	у 4,6 р. більше
Приватні підприємства (включаючи фермерські)	528,9	165,8	384,3	199,1	826,0	273,8	156,2	165,1
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	-	316,8	368,6	-	36,8	-	-	-
Інші підприємства	33,3	-	2,7	-	110,6	407,0	у 3,3 р. більше	-
Державні підприємства	-	119,9	22,0	447,6	4,6	245,5	-	204,8
Разом	2332,1	239,4	3169,1	931,4	3540,4	864,7	151,8	у 3,6 р. більше

У 2009 році найбільше прибуткових було серед приватних підприємств – 52,7 %. Тільки чотири з десяти господарських товариств були прибутковими. Практично не вели прибуткової діяльності інші типи підприємств. Натомість серед збиткових 57,4 % складала господарські товариства та 35,7 % приватні підприємства.

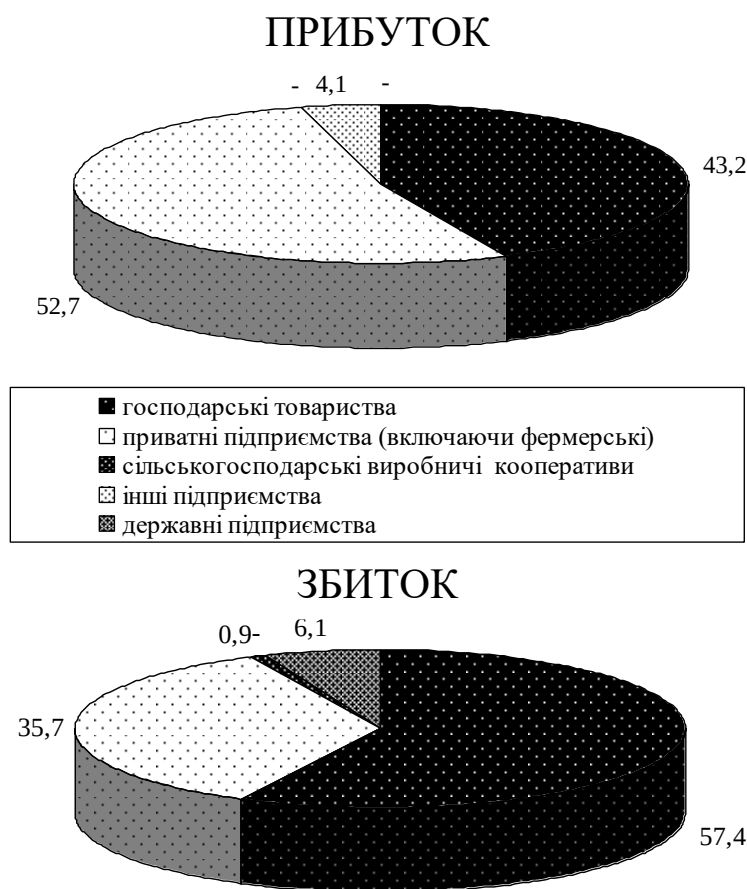

Рис. 3.4. Частка прибуткових і збиткових підприємств різних організаційно-правових форм у 2009 р., %

Про загальний рівень господарювання різних організаційно-правових форм свідчать дані табл. 3.18.

У 2009 році збитковими були 56,8% господарських товариств, 48,5% приватних підприємств, усі колективні господарства. Натомість прибутковими лише чотири державних підприємства з шести та обидва кооперативи. У середньому на одне господарське товариство у 2009 році було отримано 129,8 тис. грн. прибутку та 6,9 тис. грн. збитку, на одне приватне підприємство – 15,9 тис. грн прибутку та 5,6 тис. грн збитку, на одне державне підприємство – відповідно 2,3 тис. грн. та 61,3 тис. грн, на інші підприємства – 110,6 тис. грн. та 135,7 тис. грн. Сума прибутку, отримана одним кооперативом, склала 18,4 тис. грн. Таким чином, найбільш ефективними формами господарювання в умовах Львівської області доцільно визнати господарські товариства, виробничі кооперативи та

приватні підприємства. Відповідно неефективним є функціонування державних підприємств.

Таблиця 3.18

**Економічні показники діяльності сільгосппідприємств
Львівської області за організаційно-правовими формами
господарювання, 2009 р.**

Економічний показник	Господарські товариства	Приватні підприємства	Виробничі кооперативи	Державні	Міжгосподарські та інші
Кількість підприємств, од.	118	101	2	6	4
у т.ч. збиткових	67	49	-	4	3
% до загальної кількості	56,8	48,5	-	66,7	75,0
Рівень рентабельності від реалізації продукції сільського господарства, %	26,1	11,6	1,4	-13,6	-9,6
Рівень рентабельності рослинництва, %	41,4	18,8	11,5	-5,5	27,8
Рівень рентабельності тваринництва, %	-10,1	0,7	-3,3	-20,8	-10,5

Характерним є й те, що, за винятком державних підприємств, прибутково ведеться галузь рослинництва, передусім з огляду на кон'юнктуру ринку. При цьому у приватних підприємствах досягнуто прибутку і в галузі тваринництва.

Зазначимо, що, враховуючи відмінність розмірів підприємств різних організаційно-правових структур, неоднаковою у них є й спеціалізація, а відповідно ефективність виробництва окремих видів товарної продукції суттєво відрізняється (табл. 3.19).

Наведені в таблиці 3.19 дані дозволяють зробити два ключові висновки: по-перше, більш вигідним є виробництво рослинницької продукції, де, за незначним винятком (у приватних підприємствах зерно і в господарських товариствах – картопля), усі господарські структури працювали прибутково. Натомість з тваринницької продукції прибутковим в звітному році було лише виробництво молока; по-друге, найбільш ефективно, з погляду рівня рентабельності, ведуть виробництво сільськогосподарські

кооперативи, найменш ефективно – державні та інші підприємства. Відзначимо також достатньо високий рівень рентабельності виробництва цукрових буряків, хоча вирощуються вони тільки у приватних підприємствах та господарських товариствах.

Таблиця 3.19

**Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції
сільського господарства в організаційно-правових формах
господарювання Львівської області, 2009 р., %**

Вид продукції	Госпо- дарські товариства	Приватні підпри- ємства	Виробнич і коопера- тиви	Державні	Інші підпри- ємства
Зерно	17,4	-3,9	10,4	0,7	16,7
Цукрові буряки (фабричні)	109,0	82,4	-	-	-
Картопля	-24,7	15,9	5,8	-	119,0
Овочі відкритого ґрунту	20,9	84,3	56,3	45,9	41,8
Молоко і молочні продукти	4,1	10,8	19,2	1,3	-2,2
М'ясо великої рогатої худоби	-30,5	-22,1	-31,2	-44,8	-39,0
М'ясо свиней	1,9	26,2	3,8	-29,7	-36,8
М'ясо овець та кіз	-12,9	-8,7	-	-	-
М'ясо птиці	-21,0	-0,7	-	-	-
Яйця	-8,7	3,2	-	-	-5,8

З розвитком сільськогосподарських підприємств тісно пов'язана концентрація виробництва. З одного боку, вона залежить від стану розвитку підприємств, оскільки цим визначаються можливості розширеного відтворення, а з другого боку, саме концентрація виробництва сприяє подальшому розвитку підприємства, розширенню його виробничих потенціальних можливостей та забезпечує йому відповідну позицію на ринку. З цієї точки зору особливий інтерес представляє розподіл сільськогосподарських підприємств за рівнем розвитку. З цією метою всі сільськогосподарські підприємства поділені на чотири групи: банкрутуючі, стагнаційні, стабільні та динамічні.

Виходячи з наявної інформації, критеріями поділу вибрано рівень рентабельності виробництва. У нашому випадку використано дані за 2009 рік (табл. 3.20, 3.21). При цьому для кожного типу господарств прийнято наступні значення показника рівня рентабельності, що забезпечує просте відтворення:

- банкрутуючі підприємства – рівень збитковості понад 25 %;
- стагнаційні підприємства – рівень збитковості – 25 % - 0 %;
- стабільні підприємства – рівень рентабельності до 25 %;
- динамічні підприємства – рівень рентабельності понад 25 %.

Таблиця 3.20

Розподіл сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання Львівської області за станом розвитку, 2009 р., %⁹⁷

Тип господарств за станом розвитку	Організаційно-правова форма господарювання					
	господарські товариства	приватні підприємства	державні підприємства	колективні підприємства	фермерські господарства	всі підприємства
Банкрутуючі	24,8	25,0	-	-	-	21,8
Стагнаційні	33,3	31,3	50,0	75,0	22,2	32,9
Стабільні	23,9	30,0	50,0	25,0	61,1	29,8
Динамічні	17,9	13,8	-	-	16,7	15,6
Разом	100	100	100	100	100	100

Наведені дані показують, що серед банкрутуючих господарств є тільки господарські товариства та приватні підприємства, натомість групу динамічних господарств утворюють також ці підприємства і фермерські господарства.

Серед господарських товариств кожне третє господарство належить до стагнаційних, лише кожне п'яте господарство можна вважати динамічним, кожне четверте – стабільним та банкрутуючим. Приблизно аналогічно розподіляються і приватні підприємства. Тільки тут значно вищою є частка стабільних господарств та значно меншою – динамічних. Цікаво, що серед державних підприємств

⁹⁷ розраховано автором за даними форми 50-с.г.

немає банкрутуючих та динамічних. З одного боку, це свідчить про певну підтримку цієї категорії підприємств, а з другого – про слабкі перспективи їх розвитку. З чотирьох колективних підприємств три характеризуються як стагнаційні, а одне як стабільне. Достатньо потужно на цьому фоні виглядають фермерські господарства. 61,1 відсотка їх належать до стабільних і 16,7 відсотка – до динамічних. З наведених даних можна зробити загальний висновок, що найбільш перспективними організаційно-правовими формами господарювання в сільському господарстві Львівської області є господарські товариства, приватні підприємства та фермерські господарства.

Таблиця 3.21

**Частка сільськогосподарських підприємств різних
організаційно-правових форм господарювання Львівської області
за станом розвитку, 2009 р., %**

Тип господарств за станом розвитку	Організаційно-правова форма господарювання					
	господарські товариства	приватні підприємства	державні підприємства	колективні	фермерські господарства	разом
Банкрутуючі	59,2	40,8	-	-	-	100
Стагнаційні	52,7	33,8	4,1	4,1	5,4	100
Стабільні	41,8	35,8	4,5	1,5	16,4	100
Динамічні	60,0	31,4	-	-	8,6	100

Наведені дані дозволяють зауважити, що необхідна подальша реструктуризація і, очевидно, трансформація сільськогосподарських підприємств. Передусім це повинно стосуватися державних підприємств (відповідно до можливостей, визначених законом) та колективних господарств.

Другою сферою діяльності підприємницьких структур у сільському господарстві є несільськогосподарська діяльність на селі, яку можна трактувати як одну з важливих форм перемін на селі в напрямі його багатофункціонального розвитку, диверсифікації зайнятості та джерел доходів селян, зменшення негативного впливу сільського господарства на природне і суспільне середовище. Розвиток і поширення такої діяльності залежить від багатьох

чинників: економічних, суспільних, політичних, історичних, культурних, а також від громадської активності.

Тому на сьогодні важливою є розробка підходів щодо вибору системи показників і чинників, які формують несільськогосподарську діяльність на селі. Система показників повинна дозволити з'ясувати:

- якими є тенденції в розвитку несільськогосподарської діяльності на селі, зокрема в розрізі окремих її видів;
- які детермінанти існуючих динамічних трендів, зокрема в регіональному розрізі;
- які головні передумови, що стимулюють і гальмують розвиток несільськогосподарської діяльності в окремих регіонах, зокрема місцеві перешкоди;
- які можливості і способи активізації такої діяльності.

Цілком очевидно, що відмінності в розвитку позасільськогосподарської діяльності пов'язані передусім з наявністю та пропорціями в ресурсах, а також розвитку інфраструктури на селі.

Характерним є те, що несільськогосподарська діяльність є досить диференційованою як у сфері підприємств, так і в секторі господарств населення. У перших, потужніших, це передусім у сфері переробки виготовленої продукції та торгівлі нею, у других, з огляду на привабливість місцевості, це - диверсифікація діяльності селянських господарств у напрямі несільськогосподарської діяльності, зокрема сільського зеленого туризму та залежно від локалізації – власно організованого продажу продукції. Завдяки цьому краще використовуються виробничі ресурси і підвищується ефективність діяльності, передусім через досягнення синергетичного ефекту.

Виробництво в сільськогосподарських підприємствах побудовано в такий спосіб, що вони змушені, крім сільськогосподарської, займатися й іншими видами діяльності. Причому обсяги цієї діяльності значною мірою залежать від розмірів господарства (табл. 3.22).

У малих господарствах основним мотивом заняття несільськогосподарською діяльністю є пошук додаткових доходів. Натомість у великих за розмірами переробних господарствах

додаткова діяльність викликана розширенням виробничо-переробної функції, наданням транспортних послуг, ветеринарних тощо.

Таблиця 3.22

Частка доходів від несільськогосподарської діяльності в сільськогосподарських підприємствах Львівської області залежно від розмірів, 2009 р., %⁹⁸

Група підприємств за обсягом товарної продукції, тис. грн	Сільськогосподарські підприємства – всього	У тому числі	
		господарські товариства	приватні підприємства
до 100	71,4	58,2	20,2
100-300	8,5	5,2	12,1
300-800	5,0	8,2	0,9
800-2500	2,5	2,6	2,8
2500-10000	4,3	6,0	0,9
10000-50000	6,4	9,1	1,0
понад 50000	5,3	5,3	-

На селі існує достатньо послуг виробничого і соціального характеру, які набули поширення, проте ніде не обліковуються. До першої групи належать послуги з механізації робіт у господарствах населення, які надають як селяни що мають технічні засоби, так і фермери чи сільськогосподарські підприємства. Надання виробничих послуг достатньо поширене в будівництві (не тільки на селі), виконанні земельних робіт і т. д. До виробничих послуг можна зарахувати послуги виробництва, сервісно-технічних засобів і сільськогосподарського інвентарю, надання ветеринарних послуг. Безпосередньо з виробництвом у сільському господарстві пов'язана ще одна необлікова сфера – торгівля предметами сільськогосподарської праці (реманент, добрива, засоби захисту рослин, корми тощо). Все це вказує на те, що осіб, які займаються сільськогосподарським підприємництвом на селі насправді є значно більше від статистично облікованої кількості. Зауважимо, що швидше підприємництво розвивається в тих сферах, де є швидке повернення капіталу.

⁹⁸ розраховано за даними форми 50-с.г.

Спостереження авторів дозволяють зазначити, що розвиток сільськогосподарського підприємництва переважно пов'язаний з наближеністю до міста, натомість розвиток несільськогосподарського підприємництва більшою мірою пов'язаний з віддаленістю від міста сільських населених пунктів.

З цього приводу наглядною є несільськогосподарська діяльність фермерських господарств Львівської області в зональному розрізі (рис. 3.5). Характерною є ще одна закономірність: сільськогосподарські послуги більш властиві для господарств, які знаходяться в зоні інтенсивного сільськогосподарського виробництва (зона Лісостепу), а в інших (менш сільськогосподарських зонах) більш розвинуті несільськогосподарські види діяльності фермерських господарств.

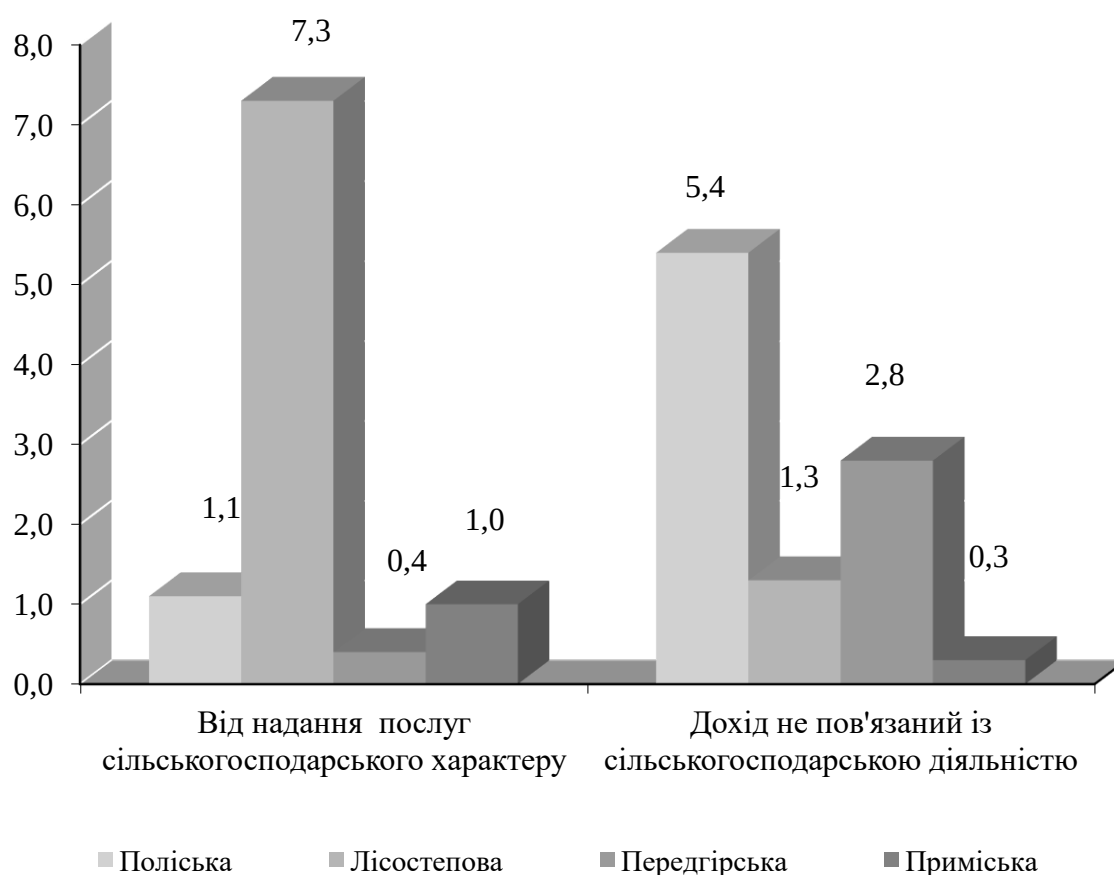

Рис. 3.5. Питома вага чистого доходу, отриманого фермерськими господарствами від несільськогосподарської діяльності, %

Ще однією характерною зміною в несільськогосподарській діяльності на селі є припинення роботи філіалів і цехів великих промислових підприємств, головним чином через трансформаційні процеси та економічну кризу.

В цілому потрібно відмітити, що розвиток несільськогосподарської діяльності потребує особливої підтримки через відповідні економічні інструменти. Це не тільки дозволяє ефективніше використовувати ресурси передусім селянських господарств, а й збільшувати їх доходи, та сприяє скороченню безробіття на селі, наприклад через мультиплікаційний ефект сільського зеленого туризму.

Важливим напрямом диверсифікації діяльності підприємств у сільському господарстві є перехід до екологічного сільського господарства, виробничі стандарти якого можна розглядати як один із шляхів забезпечення надійнішої та сталої охорони природних комплексів у господарській зоні (як наслідок, і в заповідних зонах) та збільшення прибутків місцевого населення від продажу екологічних продуктів відвідувачам. Тобто організація такої системи сільського господарства, яка повністю залежить від наявних місцевих природних ресурсів, спрямована на підтримку екологічного балансу довкілля та розвитку біологічних процесів до їхнього оптимуму. Природна родючість ґрунтів є першоосновою успішного сільськогосподарського виробництва⁹⁹. Внесення ззовні матеріалів, речовин та енергії обмежене до мінімуму. Виробників розглядають як “організм” високого порядку, в якому процеси рухаються по колу (циклу), і кожна частина перебуває у взаємозв’язку з цілим.

Перехід до екологічного виробництва вкрай необхідний в Україні, зокрема в межах національних природних парків та біосферних заповідників, оскільки це шлях примирення їхніх природоохоронної та господарської функцій. Органічне виробництво може бути економічно рентабельним для місцевого населення (навіть за умови меншої врожайності сільськогосподарських угідь), бо сертифікована екологічна продукція має значно вищі ціни, а витрати,

⁹⁹ Stolton S. The relationship between biodiversity and organic agriculture [Electronic resoursses] / S. Stolton, D. Geier // High Level Pan-European Conference on Agriculture and Biodiversity. – 2002. – Mode of acces : http://www.sbs.gov.uk/sbs_gov_files/researchandstats/smestats2005pr.pdf.

пов'язані з веденням господарства, є значно меншими. Наявність екологічних господарств у межах природно-заповідних територій робить привабливішими як самі господарства, так і природно-заповідні території.

3.3. Процеси концентрації сільськогосподарського виробництва

Важливим напрямом розвитку вітчизняного сільського господарства є підвищення його конкурентоспроможності. Одним з основних визначників досягнення цього є концентрація сільськогосподарського виробництва. При цьому проявляється так званий “ефект масштабу”. В економічному енциклопедичному словнику його суть визначена як “зниження середніх витрат виробництва на тривалому проміжку часу внаслідок збільшення обсягів товарів та послуг, що створюються”¹⁰⁰. Безперечно, що більші обсяги виробництва дозволяють краще використовувати наявні ресурси, передусім матеріальні, за рахунок чого досягається економія витрат. Однак “ефект масштабу” може мати й негативне значення, коли із зростанням ресурсів скорочується приріст результатів господарювання. У сільськогосподарських підприємствах це може бути наслідком нераціонального поєднання ресурсів та здебільшого втрати керованості підприємством.

Про рівень концентрації виробництва засвідчують різні показники, серед яких основним є вартість валової продукції. В умовах ринкової економіки, на наш погляд, основним показником концентрації виробництва повинен бути показник товарної продукції, оскільки саме він є передумовою формування частки в ринку, ринкової позиції підприємства та забезпечення й утримання конкурентної переваги.

У Львівській області функціонують сільськогосподарські підприємства, як і фермерські господарства, різні за розмірами (табл. 3.23).

¹⁰⁰ Економічний енциклопедичний словник. Т.1 / за ред. С. В. Мочерного ; Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устинко О. А., Юрій С. І. – Львів : Світ, 2005. – С. 217.

Із загальної кількості сільськогосподарських підприємств, що функціонували в сільському господарстві Львівської області на початок 2009 року лише 60,5 відсотка мали у своєму користуванні сільськогосподарські угіддя. Найбільшу питому вагу складають малі підприємства з площею угідь до 500 га – 77,7 % усіх підприємств, що мають сільськогосподарські угіддя. При цьому майже кожне четверте підприємство має в користуванні менше ніж 50 га. В області є 6 господарств, які мають у користуванні понад 5 тис. га. Характерно, що в цих господарствах сконцентровано більше третини всіх сільськогосподарських угідь.

Таблиця 3.23

Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств Львівської області за розмірами сільськогосподарських угідь станом на 1.01.2009 р.

Група підприємств за площею сільськогосподарських угідь, га	Кількість, од.	Структура, %	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	Структура, %
Підприємства, що мали угіддя	380	60,5	190,9	100,0
У тому числі:				
до 50	88	14,0	2,0	1,0
50,1 – 100	60	9,6	4,8	2,5
100,1 – 500,0	147	23,4	37,0	19,4
500,1 – 1000	37	5,9	25,4	13,3
1000,1 – 2000	26	4,1	36,1	18,9
2000,1 – 3000	10	1,6	23,2	12,2
3000,1 -4000	4	0,6	14,2	7,4
4000,1 – 5000	2	0,3	9,9	5,2
5000,1 і більше	6	1,0	36,3	20,1
Підприємства, що не мали угідь	248	39,5	X	X

Наведені дані не дають змоги зробити висновки про тип ведення господарства. Проте, очевидно, з достатньою ймовірністю можна вести мову про те, що підприємства, які мають в обробітку понад 100 гектарів сільськогосподарських угідь, ведуть конвенціональне

виробництво. Це ж саме стосується в основному і господарств з меншою площею землекористування. Принагідно зауважимо, що у Львівській області не зареєстровано жодного сільськогосподарського підприємства, яке веде екологічне виробництво. Виключення складає лише господарство Золочівського аграрного коледжу Львівського національного аграрного університету.

Оцінка зміни структури господарств за ряд років показує дві альтернативні тенденції. З одного боку, зменшується частка малих господарств на користь великих господарств. З другого боку, зменшилася питома вага господарств з площею угідь від 100 до 200 га. Цілком очевидно, що господарства таких розмірів стають малоефективними і в майбутньому частково можуть бути ліквідовані. З наведених даних спостерігається зменшення абсолютне і відносне інших за розміром господарств, що є свідченням слабшого їх пристосування до умов ринкової економіки.

Останніми роками відбулася низка змін, які істотно вплинули на структуру угідь сільськогосподарських підприємств усіх зон області, а саме:

- переорієнтація низки господарств на виробництво тваринницької продукції, відповідно зростання потреби в кормах із природних кормових угідь;
- створення нових господарських структур на базі колишніх сільськогосподарських підприємств, які в структурі угідь мали високу частку сіножатей і пасовищ;
- залучення значної частини земельних ресурсів для виробництва технічних і енергетичних культур.

При загальній тенденції до зменшення кількості виробників сільськогосподарської продукції розміри землекористування сільськогосподарських підприємств та в розрізі природних зон помітно відрізняються (табл. 3.24).

Наведені дані дозволяють зробити наступні висновки:

- земельні розміри сільськогосподарських підприємств, у тому числі і фермерських господарств, у цілому за період з 2000 до 2009 року збільшилися відповідно на 1,8 та 65,4 %;
- для сільськогосподарських підприємств характерна різновекторна тенденція земельних розмірів. Вона охоплює

два періоди: перший – 2000-2007 роки – тенденція до розширення їх земельних розмірів; другий – 2007-2009 роки – зменшення площ земельних угідь на одне сільськогосподарське підприємство і, можливо, процес стабілізації площ землекористування. У фермерських господарствах найбільші площі землекористування спостерігалися у 2008 році – 55,2 га в середньому на одне господарство;

Таблиця 3.24

Розміри землекористування сільськогосподарських підприємств у Львівській області¹⁰¹

Показ- ник	Рік	Зона				В області
		полісь- ка	лісосте- пова	перед- гірська	при- міська	
Припадає с.-г. угідь на одне підприємство, га	2000	711,3	876,5	649,9	632,6	713,9
	2007	959,5	990,0	804,3	458,5	803,1
	2008	732,4	822,3	667,5	673,1	723,8
	2009	779,4	930,8	628,4	518,6	714,3
	2009 р. до 2007 р., %	81,2	94,0	78,1	113,1	91,6
	2009 р. до 2000 р., %	109,6	106,2	96,7	82,0	100,1
Припадає с.-г. угідь на фермерське господарство, га	2000	36,2	31,2	85,3	7,1	40,0
	2007	63,0	56,4	43,5	12,2	43,8
	2008	72,0	90,4	52,2	14,8	57,3
	2009	68,3	88,5	55,1	9,0	55,2
	2009 р. до 2000 р., %	188,4	283,4	64,4	125,5	165,4
	2009 р. до 2007 р., %	108,5	156,8	126,5	73,4	116,3

¹⁰¹Розраховано за даними: Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 1. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 368 с.; Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 2. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 312 с.

- у різних зонах під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників сформувалися властиві їм розміри землекористування. Більшими вони є в поліській та лісостеповій зонах, значно меншими – у передгірській та приміській. У 2009 році найбільші площі в землекористуванні одного сільськогосподарського підприємства були в лісостеповій зоні і перевищували середньо обласні дані на 30,3 %. Розміри підприємств приміської зони були нижчими за середні в області на 24,4 %. Розмах варіації середніх розмірів сільськогосподарських підприємств у зонах області складає 412,2 га, або 57,7 % до середнього в області, що є свідченням суттєвої диференціації розмірів сільськогосподарських підприємств та характеристикою ключового впливу суб'єктивних чинників на формування сільськогосподарських підприємств, зокрема в частині ресурсів виробництва;
- для фермерських господарств характерні ті ж самі динамічні закономірності, які властиві і сільськогосподарським підприємствам. В останні два-три роки відбулось збільшення земельних розмірів фермерських господарств у всіх виокремлених зонах, крім приміської, причому розміри сільськогосподарських підприємств саме в цій зоні зростають. Найбільшими земельні розміри фермерських господарств є в поліській та лісостеповій зонах, найменшими – у приміській зоні, які в 6,1 раза менші за середні в області.

Безперечно, що площа землі у користуванні сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств розширюється, головним чином за рахунок її оренди в селян. Як наслідок, зростає і середній земельний розмір одного господарства.

Зазначимо, що окремі фермерські господарства розрослись до великих розмірів, мають мільйонний за вартістю сільськогосподарський бізнес, який швидше асоціюється з великими сільськогосподарськими підприємствами. Часто фермерські господарства знаходяться на землях декількох населених пунктів. Тому ми вважаємо, що поняття середнього розміру одного фермерського господарства, як і сільськогосподарського підприємства, досить

часто має радше інформаційний характер, оскільки за цією усередненою величиною криються значні розбіжності розмірів.

Значний інтерес з огляду на особливості створення та функціонування представляє аналіз земельних розмірів підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, оскільки ці підприємства були сформовані по-різному, мають свої організаційно-економічні особливості функціонування, позицію на ринку, ринкові контакти тощо (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Середні земельні розміри різних організаційно-правових форм господарювання у Львівській області, 2009 р.

Організаційно-правова форма підприємств	Земельні розміри	
	площі, га	до середнього показника, %
Господарські товариства	111,9	15,6
Приватні підприємства	647,5	90,6
Виробничі кооперативи	1500,0	210,0
Державні підприємства	1483,3	207,7
Фермерські господарства (разом)	55,2	7,7
Інші підприємства	25,0	3,5
Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств) – у середньому	714,3	100,0

Проведені розрахунки за даними форми 6-зем дозволяють зазначити, що найбільшими за земельними розмірами є нечисленні господарські структури – виробничі кооперативи і державні підприємства. Їх площа землекористування більш ніж у два рази перевищує середні земельні розміри підприємств Львівської області. Більш-менш наближеними до середніх земельних розмірів є земельні площі приватних підприємств. Натомість найменшими є розміри господарських товариств. Останнє виглядає достатньо дивним, адже саме господарські товариства мають найкращі можливості щодо концентрації не тільки праці, а й капіталу, і причому, на Львівщині вважалися найбільш перспективною формою господарювання. Достатньо малими є і розміри інших сільськогосподарських підприємств – усього 25 га. Певною мірою це пов'язано з тим, що

сюди належать одне колективне сільськогосподарське підприємство та три агрофірми, які більше займаються комерційною діяльністю і менше – виробничою, відповідно їх діяльність не потребує значних земельних площ. Отже, залежно від організаційно-правової форми господарювання суттєво відмінними є розміри сільськогосподарських підприємств.

Не менш цікавою є оцінка типів сільськогосподарських підприємств та їх розподіл не лише за площею земельних угідь, а й за кількістю працівників (табл. 3.26).

Таблиця 3.26

**Групування районів Львівської області за розмірами
сільськогосподарських підприємств, 2009 р.**

Показник	Група районів за розмірами господарств					
	до 900 га			понад 900 га		
	підгрупа за кількістю працівників на 1 господарство, осіб		У групі	підгрупа за кількістю працівників на 1 господарство, осіб		У групі
	до 50	понад 50		до 50	понад 50	
Кількість районів	9	-	9	6	3	9
Земельні розміри підприємств	420,1	-	420,1	1126,8	1912,2	1595,9
Кількість працівників у підприємствах	22,1	-	22,1	32,9	71,8	48,3
Частка у виробництві продукції, %						
рослинництва	40,5	-	40,5	67,1	82,2	72,6
тваринництва	59,5	-	59,5	32,9	17,8	27,4
Навантаження угідь на 1 працівника, га	20,8	-	20,8	37,4	25,3	32,3

Проведене комбінаційне групування районів Львівської області за розмірами землекористування в розрахунку на одне господарство та кількістю працівників дало змогу побачити, що в половині районів області (за винятком Турківського і Сколівського районів) площі угідь у користуванні в середньому не перевищують 900 га, а в іншій половині районів – понад 900 га. Причому середні розміри

господарств у другій групі є вищими проти господарств першої групи у 3,8 раза.

Характерним є й те, що в більших за розмірами господарствах вищою є і зайнятість працівників. Водночас можна помітити, що в 15 районах області в сільському господарстві переважають малі підприємства, оскільки кількість зайнятих тут працівників не перевищує 50 осіб. При цьому, однак, не враховані інші критерії ідентифікації малих підприємств.

Достатньо чітко простежується ще одна тенденція: із зростанням земельного та трудового потенціалу змінюється виробнича структура господарювання – від тваринництва до рослинництва. Це дає підстави стверджувати, що разом з цим зростають насиченість капіталу та інтенсивність виробництва. Натомість підприємства з меншим ресурсним капіталом ведуть більш екстенсивне виробництво, причому саме вони є представниками інтегрованої системи ведення сільського господарства.

Розміри сільськогосподарських підприємств значною мірою формують ресурсну базу їх функціонування, а також доходи, впливаючи тим самим на інші результати та ефективність господарювання, що наглядно прослідковується за даними табл. 3.27. Одночасно вони є наслідком дії багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників.

Наведені дані дозволяють однозначно підтвердити позитивний ефект масштабу виробництва. За окремими винятками із зростанням розмірів виробництва (від найнижчої до найвищої групи) збільшується сума прибутку на одне господарство, підвищується рівень рентабельності ведення господарства та зменшується кількість збиткових господарств. Порівняння між собою останньої (восьмої) і першої груп дозволяє зауважити, що із збільшенням обсягів реалізації продукції одним господарством на 100 тис. грн, розмір прибутку на одне господарство зростає на 38,4 тис. грн, а рівень рентабельності виробництва – на 1,2 пункти. Це дає особливі підстави для контакстації, що розміри сільськогосподарських підприємств є одним з основних чинників ефективного їх функціонування та забезпечення конкурентоздатності.

Таблиця 3.27

**Вплив розмірів сільськогосподарських підприємств
Львівської області на результати їх господарювання, 2009 р.**

Групування сільсько- господарських підприємств за обсягом товарної продукції, тис. грн	Кількість підприємств, од.	Обсяг товарної продукції на 1 підприємство, тис. грн	Прибуток на 1 підприємств, тис. грн	Частка прибуткових підприємств, %	Рівень рентабель- ності, %
до 100	20	58,5	-36,5	25,0	-30,6
100-300	44	206,4	-38,3	29,5	-7,5
300-800	40	543,6	-120,8	35,0	-9,7
800-2500	42	1462,5	-93,0	45,2	2,6
2500-10000	54	5211,8	621,7	55,6	12,2
10000-50000	17	23504,6	2293,1	70,6	14,2
понад 50000	5	116144,6	44553,7	60,0	112,6
У середньому в області	222	21018,9	6740,0	45,8	13,4

У 2009 році в сільському господарстві Львівської області функціонувало 231 сільськогосподарське підприємство, що звітувало за оперативною звітністю (табл. 3.28), з яких 225 недержавних та 6 державних підприємств. Найчисленнішу групу складали господарські товариства та приватні підприємства. У сільськогосподарських підприємствах було зайнято 8725 осіб, з яких 62,6% працювали в господарських товариствах. Основна частка працюючих була зайнята на виробництві продукції рослинництва – 60,3%. У середньому в одному сільськогосподарському підприємстві було зайнято 36 осіб.

У землекористуванні сільськогосподарських підприємств в 2009 році перебувало 208,5 тис. га сільськогосподарських угідь, або в середньому 902,5 га угідь на одне підприємство. Найбільша площа угідь знаходилася у користуванні господарських товариств – 62,9%. Достатньо великими є і розміри їх землекористування. Найменшими є земельні розміри приватних підприємств – 647 га.

Таблиця 3.28

**Загальна характеристика сільськогосподарських підприємств
Львівської області за розмірами, 2009 р.**

Показник	Сільсько- господар- ські підпри- ємства	У тому числі					
		недер- жавні	з них				дер- жавні
			госпо- дарські това- риства	при- ватні	вироб- ничі коопе- ративи	інші	
Кількість підприємств, од.	231	225	118	101	2	4	6
Середньорічна чисельність працівників, осіб	8275	8033	5186	2446	217	184	242
у т. ч. у: рослинництві	4988	4860	3345	1388	96	31	128
тваринництві	3287	3173	1841	1058	121	153	114
Сільськогос- подарські угіддя, тис. га	208,5	199,6	131,2	65,4	3,0	0,1	8,9

Як бачимо з розподілу сільськогосподарських підприємств за обсягом товарної продукції, між розмірами їх існує суттєва диференціація (табл. 3.29.). Найбільш численною у відібраній сукупності господарств є група підприємств з обсягом реалізації продукції від 2,5 до 10,0 млн. грн. Їх частка у загальній кількості складає 24,3 %. Найменш численними, що вписується в закономірності нормального розподілу, є підприємства з обсягами реалізації продукції на суму понад 50 млн. грн. та менше 100 тис. грн. Загалом зазначимо, що обсяг товарної продукції в сільськогосподарських підприємствах Львівської області у 2009 році коливався від 43,1 тис. грн. до 219,8 млн. грн.

На основі поданих у таблиці 3.29 даних можна зазначити, що 200 сільськогосподарських підприємств області (або майже кожних два з трьох) належать до малих підприємств, оскільки обсяг реалізованої продукції в них не перевищує 10,0 млн. грн. Безперечно,

що при цьому треба враховувати і інші їх параметри, передбачені законодавством.

Таблиця 3.29

Розподіл сільськогосподарських підприємств Львівської області різних організаційно-правових форм господарювання за обсягом товарної продукції, 2009 р., одиниць

Група підприємств за обсягом товарної продукції, тис. грн	Організаційно-правова форма господарювання					
	господарські товариства	приватні підприємства	державні підприємства	колективні підприємства	фермерські господарства	разом
до 100	11	8	1	-	-	20
100-300	17	24	-	2	1	44
300-800	22	15	2	1	-	40
800-2500	20	16	3	-	3	42
2500-10000	28	11	0	1	14	54
10000-50000	12	5	-	-	-	17
понад 50000	5	-	-	-	-	5
Всього	115	79	6	4	18	222

Найбільшими за розмірами є господарські товариства. У загальній кількості підприємств з обсягом реалізації продукції понад 10,0 млн. грн на них припадає 77,3 %, у той час як у загальній кількості підприємств з обсягом реалізації продукції до 10,0 млн. грн. їх питома вага становить 49,1 %. Характерно, що жодне фермерське господарство, колективне чи державне сільськогосподарське підприємство не належить до великих підприємств.

Особливим в досліджуваному регіоні, однак достатньо передбачуваним, є розподіл різних організаційно-правових форм господарювання за рівнем концентрації сільськогосподарського виробництва (табл. 3.30).

Сукупність господарських товариств представлена різними за концентрацією підприємствами, хоча кожне четверте з них має обсяг товарної продукції від 2,5 до 10,0 млн. грн. Водночас кожне десяте господарське товариство реалізує продукції на суму, менше ніж 100 тис. грн.

Таблиця 3.30

**Структура сільськогосподарських підприємств за обсягом
товарної продукції, 2009 р., %**

Група підприємств за обсягом товарної продукції, тис. грн	Організаційно-правова форма господарювання					
	господарські товариства	приватні підприємства	державні підприємства	колективні підприємства	фермерські господарства	разом
до 100	9,6	10,1	16,7	-	-	9,0
100-300	14,8	30,4	-	50,0	5,5	19,8
300-800	19,1	19,0	33,3	25,0	-	18,0
800-2500	17,4	20,3	50,0	-	16,7	18,9
2500-10000	24,3	13,9	-	25,0	77,8	24,3
10000-50000	10,4	6,3	-	-	-	7,7
понад 50000	4,3	-	-	-	-	2,3
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Серед приватних підприємств переважають господарства з обсягами реалізації продукції від 100 до 300 тис. грн.. Причому основна група приватних підприємств сконцентрована в діапазоні реалізації продукції від 100 до 2500 тис. грн – 69,7 %. Лише в п'яти приватних підприємствах обсяги реалізації продукції перевищують 10,0 млн. грн. Жодне державне підприємство не реалізує продукції більше, ніж на 2,5 млн. грн. Лише в одному колективному господарстві обсяг товарної продукції перевищує 2,5 млн. грн.

Із фермерських господарств, включених у досліджувану сукупність, тобто тих, які ведуть облік на засадах сільськогосподарських підприємств, основна частка яких сконцентрована в межах 2,5-10,0 млн. грн. товарної продукції. Це є достатньо потужні фермерські господарства сучасного типу, хоча частково вони стали результатом трансформації колективних господарств. Зазначимо, що багато фермерських господарств реалізують продукції на суму понад 100 тис. грн, однак вони не взяті в розрахунок. У 2010 році фермерськими господарствами Львівської області було реалізовано продукції на суму 225,9 млн грн, що в середньому на одне господарство складає 218,6 тис. грн, що у 2,6

рази більше нижньої границі диференціації сільськогосподарських підприємств. Так фермерськими господарствами Миколаївського району в середньому на одне господарство у 2009 році було реалізовано продукції на суму 1,2 млн. грн., Буського – 317,5 тис. грн., Жидачівського – 295,2 тис. грн. Наведені цифри дозволяють авторам звернути увагу на недосконалість системи класифікації сільськогосподарських підприємств, зокрема в частині, що стосується фермерських господарств. Разом з тим, доцільним виглядає потреба в розробці універсальних критеріїв поділу як сільськогосподарських підприємств, так і господарств населення.

Найбільш типовим є розподіл господарських товариств. Знайдене середнє лінійне відхилення (d) розподілу господарських товариств від загального розподілу сільськогосподарських підприємств Львівської області складає лише 1,8 %, а відповідно цього визначений коефіцієнт варіації (V), рівний 0,018, що є свідченням типовості розподілу господарських товариств, практично повної збіжності із загальним розподілом сільськогосподарських підприємств Львівської області.

Основне виробництво товарної сільськогосподарської продукції (42,8 %) зосереджено в найбільших підприємствах (табл. 3.31). Лише 2,3 відсотки всіх підприємств Львівської області виробляють 42,8 % всієї товарної продукції, натомість 28,8 відсотка найменших підприємств поставили на ринок лише 0,8 % сільськогосподарської продукції.

Для оцінки концентрації виробництва в сільськогосподарських підприємствах можна оцінити за різними показниками. Достатньо широке застосування в зарубіжній практиці має індекс Херфіндаля-Хіршмана (англ. *Herfindahl-Hirschman Index*) як індикатор, що визначає концентрацію бізнесу на певному ринку. Він визначається за часткою підприємства (чи сукупності підприємств) на ринку. Більше його значення є характеристикою вищого рівня концентрації. У США, наприклад, будь-яке злиття компаній, яке підвищує індекс Херфіндаля-Хіршмана на ринку вище середньої його концентрації, автоматично призводить до застосування до цього випадку антимонопольного законодавства.

Таблиця 3.31

Структура товарної продукції в організаційно-правових формах господарювання різних за розмірами, 2009 р., %

Група підприємств за обсягом товарної продукції, тис. грн	Організаційно-правова форма господарювання					
	господарські товариства	приватні підприємства	державні підприємства	колективні підприємства	фермерські господарства	разом
до 100	0,0	0,4	1,2	-	-	0,1
100-300	0,3	3,0	-	6,9	0,4	0,7
300-800	1,1	5,1	18,3	6,5	-	1,6
800-2500	2,5	14,9	80,5	-	6,1	4,5
2500-10000	14,1	28,2	-	86,6	93,5	20,8
10000-50000	29,1	48,4	-	-	-	29,5
понад 50000	52,9	-	-	-	-	42,8
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

В нашому випадку для оцінки концентрації виробництва в сільськогосподарських підприємствах за розмірами пропонується використовувати так званий коефіцієнт концентрації¹⁰², наведений в табл. 3.32. Він визначається за формулою:

$$K = \frac{1}{2} \cdot \sum (xd_j - d_j), \quad (3.1)$$

де xd_j – частка окремих груп сільськогосподарських підприємств із різними обсягами товарної продукції у загальних обсягах товарної продукції у певного типу підприємств;

d_j – частка підприємств у загальній кількості підприємств даного типу.

¹⁰² Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства : монографія / [С. М. Онисько, В. В. Липчук, П. С. Березівський, І. В. Вороний]. – Львів : Укр. технології, 2001. – С. 94.

Таблиця 3.32

Коефіцієнт концентрації виробництва у сільськогосподарських підприємствах Львівської області за обсягом товарної продукції, 2009 р.

Організаційно-правова форма господарювання	Коефіцієнт концентрації
Сільськогосподарські підприємства – всього	0,633
У тому числі:	
господарські товариства	0,619
приватні підприємства	0,537
державні підприємства	0,315
колективні підприємства	0,621
фермерські господарства	0,157

Визначений на основі даних коефіцієнт концентрації виробництва у сільськогосподарських підприємствах складає в цілому 0,633. Найвищим коефіцієнт концентрації є в колективних підприємствах та господарських товариствах, найнижчим – у фермерських господарствах. Визначені значення показника концентрації дають змогу зробити висновок, що не існує рівномірного розподілу сільськогосподарських підприємств за розмірами виробництва. Основна частка обсягів реалізованої продукції сконцентрована у незначній кількості підприємств. Однак це одночасно вказує, що основна частка обсягів реалізації у фермерських господарствах та державних підприємствах сконцентрована у господарствах із середніми розмірами виробництва.

Цілком очевидно, що існує сукупність загальних чинників формування земельних розмірів сільськогосподарських підприємств, однак у кожній зоні Львівського регіону вони проявляються по-особливому з огляду на специфіку тієї чи іншої зони. Попередній аналіз показав, що для деяких зон таким проблемним і водночас особливим чинником діяльності є обмеженість земельних ресурсів для ведення сільськогосподарського виробництва, яке в різні способи впливає на особливості та результати сільськогосподарської діяльності.

Разом з концентрацією виробництва змінюється й процес концентрації (насиченості) виробництва сільськогосподарськими підприємствами (табл. 3.33).

Таблиця 3.33

Концентрація виробників сільськогосподарської продукції

Рік	Сільськогосподарських виробників на 10 сільських населених пунктів			Сільськогосподарських виробників на 1000 га сільськогосподарських угідь		
	всього	підприємств	фермерських господарств	всього	підприємств	фермерських господарств
2007	8,0	1,1	6,9	7,3	1,2	6,1
2008	7,0	1,2	5,8	6,2	1,1	5,2
2009	6,8	1,2	5,6	6,0	1,1	4,9
2009 р. до 2007 р., %	85,1	109,1	81,2	85,7	91,7	82,2

Наведені дані та попередні розрахунки свідчать про загальне зменшення кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві, а відповідно й рівня їх насиченості. Зокрема, тільки за 2007-2009 роки їх загальна кількість зменшилася, передусім за рахунок значного скорочення кількості фермерських господарств. Натомість насиченість сільськогосподарськими підприємствами практично не змінилася, а з розрахунку на 10 населених пунктів відбувається навіть певне зростання.

Ще однією цікавою закономірністю є вплив розмірів земельних угідь на частку доходів від окремих видів діяльності. Аналізуючи групувальну таблицю, спостерігаємо пряму залежність, відповідно до якої із зростанням земельних розмірів збільшується частка господарств, які займаються винятково основним видом діяльності – виробництвом сільськогосподарської продукції.

Натомість дрібні господарства змушені диверсифікувати свою діяльність, займаючись меншою мірою сільським господарством.

Цікавим з цього приводу є порівняння обсягів товарної продукції фермерських господарств і господарств населення в аналогічних за земельними розмірами господарствах.

Безперечно, і це підтверджується результатами дослідження багатьох учених¹⁰³, кращі результати господарювання мають господарства з більшими розмірами. Якщо перевагою великих сільськогосподарських підприємств є використання “ефекту масштабу виробництва”, то козирем дрібних ферм у конкурентній боротьбі є еластичність стосовно змін у навколишньому оточенні, зокрема щодо зміни кон’юнктури ринку цінової, фінансової, податкової та інших політик держави. Зауважимо, що малі господарські структури досить часто не в змозі забезпечити ефективне використання власного ресурсного потенціалу, зокрема технічних засобів, не гарантують працівникам цілорічної зайнятості, а відповідно й необхідного рівня доходів.

Безперечно, розширення виробничих потужностей і обсягів виробництва потребує збільшення площ землекористування. Основним джерелом створення й формування нових сільськогосподарських підприємств і розширення земельних розмірів уже існуючих є оренда землі. Право оренди землі в Україні регулює ст. 93 Земельного кодексу України¹⁰⁴. Особливого розмаху оренда землі набула після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року „Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки”¹⁰⁵.

Безперечно, що розміри господарств мають суттєвий вплив на результати господарювання. Достатньо наглядно це зображено на кореляційному полі (рис. 3.6). Певний нахил концентрації точок на представлених графіках є свідченням залежності рівня рентабельності від обсягів реалізованої продукції. Проте характерна й певна розосередженість значень, що свідчить про недостатньо тісний зв’язок між відібраними ознаками та наявністю інших чинників, що формують ефективність сільськогосподарського виробництва.

¹⁰³ Керімов Ю. А. Регіональна модель управління розвитком малого бізнесу в Україні / Керімов Ю. А., Яценюк І. І., Гаврилук А. М. // Економіка та держава. – 2005. – № 8. – С. 58-60.; Пуцентайло П. Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах / П. Р. Пуцентайло // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 51-55.; Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства : монографія / [С. М. Онисько, В. В. Липчук, П. С. Березівський, І. В. Вороний]. – Львів : Укр. технології, 2001. – 170 с.

¹⁰⁴ Земельний кодекс України : Науково-практичний коментар / [за ред. В. І. Семчика]. – К. : Ін-Юре, 2003. – С. 42.

¹⁰⁵ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : Указ Президента України // Урядовий кур’єр. – 1999. – 4 груд.

Встановлений вплив розмірів виробництва на показники господарювання сільськогосподарських підприємств достатньо повно підтверджуються і результатами розв'язання кореляційно-регресійних моделей за програмою Statistica-6 (табл. 3.34).

Наведені характеристики залежності розмірів прибутку на одне господарство та рівня рентабельності виробництва від розмірів господарств дозволяють зробити декілька висновків:

- масштаб виробництва в основному має позитивний вплив на розмір прибутку підприємств, свідченням чого є достатньо високі значення коефіцієнтів кореляції, та переважно середній або незначний вплив на рівень рентабельності виробництва, що, очевидно детермінується дією інших чинників, насамперед затратних;
- більш чітко ці залежності проявляються в межах окремих форм господарювання, що є свідченням особливості формування та розвитку тут виробничих відносин. Найбільш характерно названі залежності проявляються у приватних підприємствах;
- висока достовірність отриманих рівнянь залежності та тісноти зв'язку підтверджується високими і достатніми фактичними значеннями критеріїв довіри.

Зазначимо, що у великих за розміром господарствах більш інтенсивно відбувається процес заміщення робочої сили капіталом, що дозволяє таким господарствам досягти вищої продуктивності праці та її економії. Таким чином, можна узагальнити, що концентрація виробництва має суттєвий вплив на показники результативності та ефективності господарювання в сільському господарстві, однак для різних типів сільськогосподарських підприємств Львівської області характерна різна концентрація виробництва, зумовлена сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Підсумовуючи відмітимо, що для розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки України існує великий потенціал: наявність висококваліфікованих спеціалістів; зростання безробіття в державному секторі економіки; незаповнені ніші в ринковому просторі з надання послуг населенню, потреба національної

економіки в нових діях і підходах щодо виходу її з кризи; необхідність розробки і впровадження новацій в аграрне виробництво тощо.

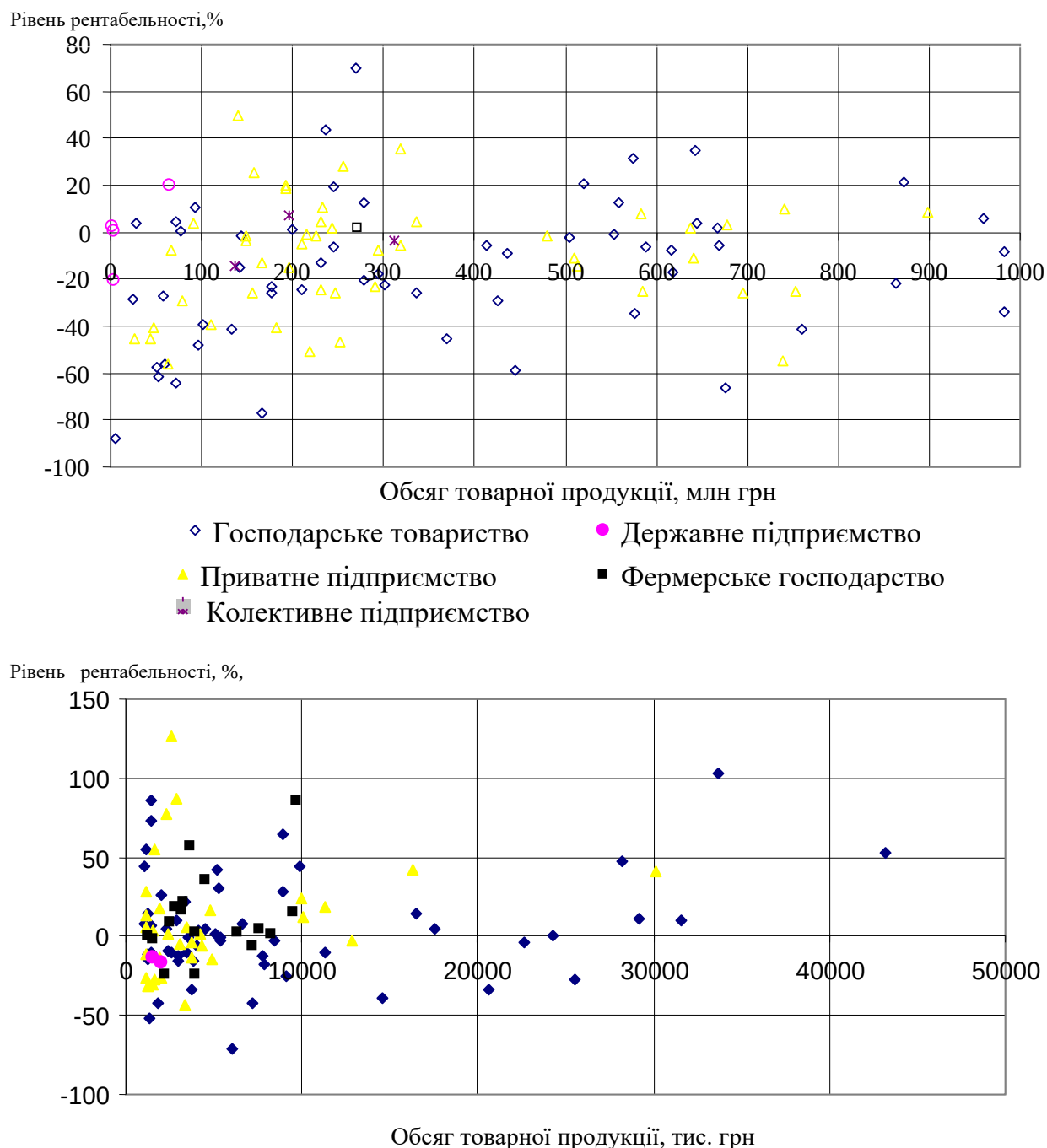

Рис. 3.6. Розподіл сільськогосподарських підприємств Львівської області за обсягом товарної продукції та рівнем рентабельності, 2009 р.

Таблиця 3.34

Статистичні характеристики впливу розмірів виробництва (обсяг товарної продукції, тис. грн) на результативність та ефективність виробництва в різних організаційно-правових формах господарювання Львівської області, 2009 р.

Організаційно-правова форма	Рівняння залежності	Коефіцієнт кореляції	t-критерій
Прибуток на одне господарство (Y_1), тис. грн.			
Сільськогосподарські підприємства – всього	$Y_1 = -1885,9 + 0,521x$	0,790	19,09
У тому числі:			
товариства з обмеженою відповідальністю	$Y_1 = -2843,4 + 0,535x$	0,794	13,51
приватні підприємства	$Y_1 = -342,0 + 0,264x$	0,812	11,28
фермерські господарства	$Y_1 = -463,3 + 0,202x$	0,485	2,23
Рівень рентабельності (Y_2), %			
Сільськогосподарські підприємства – всього	$Y_2 = -2,369 + 0,0003x$	0,185	2,79
У тому числі			
товариства з обмеженою відповідальністю	$Y_2 = -4,014 + 0,0003x$	0,206	2,17
приватні підприємства	$Y_2 = -5,030 + 0,0018x$	0,274	2,31
фермерські господарства	$Y_2 = 2,184 + 0,0031x$	0,339	1,44

Поряд з цим, розвиток підприємства аграрного сектору за останні роки вказує на наявність ряду негативних факторів, які гальмують його розвиток і знижують його ефективність, а саме:

- відсутність сприятливої соціально-економічної і психологічної ситуації в суспільстві, коли підприємництво визначається ефективною і престижною формою господарювання, що здатна підняти рівень національної економіки і добробут значної частини населення, але державного підходу до цієї проблеми не відчувається;
- недосконалість правової бази, яка має захищати інтереси підприємця як власника результатів своєї праці і інтереси споживача;

- відсутність державної довгострокової стратегії щодо розвитку підприємництва в країні, підтримки її пріоритетних напрямків з боку держави;
- низький рівень розвитку ринкової інфраструктури, зокрема матеріально-технічного забезпечення потреб підприємців.

РОЗДІЛ 4.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА

4.1. Трансформаційні процеси і напрями розвитку підприємництва

У вітчизняній економіці в період її трансформації після 1990 року наслідком макроекономічної політики стала деградація так званих «складних» секторів, до яких належить і сільське господарство. Ключовими детермінантами розвитку аграрного сектора економіки були:

- перехід від планово-розподільчої до ринкової економіки;
- проведення аграрної і земельної реформи;
- реформування державних і місцевих інститутів.

Основними наслідками цих процесів стало: поява нових та трансформація існуючих форм господарювання на селі, в більшій мірі адаптованих до ринкових умов господарювання, зміна форм власності на користь приватної, перерозподіл ресурсів, формування інфраструктурного і інституційного забезпечення ринкової діяльності. Разом з тим, у більшості регіонів України, зокрема і в Карпатському, не відбулося переходу до індустріального типу розвитку, не здійснено процесів концентрації землі та виробництва, не досягнуто відповідного рівня розвитку. Зміни у вітчизняному сільському господарстві стосувалися насамперед величини господарств, зміни форм власності на засоби виробництва, їх структури та закупівлі, продажу продукції, а також неформальних і формальних обмежень в організації та веденні господарської діяльності.

Ситуація в сільському господарстві залишається достатньо складною і суперечливою. Вітчизняний аграрний сектор в останні роки формувався під впливом наступних передумов:

- 1) вітчизняна економіка перейшла від гіперінфляції через економічний спад до стабілізації та певного зростання;

- 2) зростаюче безробіття і диспропорції в доходах населення зумовили труднощі на вітчизняному ринку, зумовлені низькою купівельною спроможністю і відповідно низьким попитом;
- 3) втрата позицій на інших ринках, зокрема країн СНД щодо сільськогосподарської продукції;
- 4) швидко зростаюча конкуренція зарубіжних ринків за рахунок офіційного і неофіційного імпорту;
- 5) значно повільніше від очікуваного проходження процесу приватизації;
- 6) недостатньо розвинута інфраструктура ринку і ринкових інституцій;
- 7) фінансове забезпечення розвитку ринкової економіки в аграрній сфері не відповідає потребам, зокрема через обмеженість дрібного кредитування та високі процентні ставки;
- 8) слабка перспектива виходу на зарубіжні ринки через не достатню інтегрованість України в економічні і торговельні структури;
- 9) глобальна фінансова криза, яка особливо відчутна в слабоінтегрованих країнах.

Серед джерел причин сучасного стану сільського господарства вважаємо за доцільне відмітити наступні:

1. Зміна генерації (поглядів, цінностей), серйозні демографічні зрушення;
2. Загальна ситуація в сільському господарстві - не адаптованість до ринкових умов господарювання;
3. Збереження міфу про великі можливості сільського господарства України та великі світові потреби у продовольстві;
4. Нерозуміння рівня ідентифікації української економіки зі світовою економікою (зміна світової кон'юнктури, зовнішні зобов'язання).

Дальший розвиток організаційно-структурних змін в сільському господарстві України визначатиметься внутрішніми передумовами і

особливостями, загальнонаціональними тенденціями та глобалізаційними процесами.

Існує достатньо внутрішніх чинників подальшої трансформації в сільському господарстві, які набуватимуть динамізму. Основними з них треба визнати:

- дальша адаптація нових технологій виробництва, пов'язані з цим вимоги до сировини зі сторони переробних підприємств, а також потреба в економії за рахунок масштабу виробництва;
- зміни на ринку і зміни доступу до ринку;
- доступність ресурсів виробництва та виробничі альтернативи для використання цих ресурсів;
- можливості несільськогосподарської зайнятості.

В сукупності детермінант трансформаційних процесів в сільському господарстві особливу роль можуть мати неекономічні чинники, до основних з яких треба віднести:

- концентрацію державного управління через створення відповідних державних структур в сфері обміну, зокрема міжнародної торгівлі;
- концентрацію виробництва та стимулювання цих процесів на законодавчому рівні.

Прагнення контролювати фінансові потоки в сфері міжнародного обміну є відходом від ринкових засад господарювання і може мати серйозні наслідки як для формування внутрішнього конкурентного середовища, так і в контексті лібералізації світової торгівлі сільськогосподарською продукцією і продовольством. Зміни в структурі аграрного виробництва та подальший перерозподіл наявних тут ресурсів, способи та обсяги залучених інвестицій в значній мірі будуть залежати від рівня корумпованості та демократичності суспільства.

Особливий вплив на подальший розвиток аграрного сектора матимуть глобалізаційні процеси, зокрема: динамічне зростання попиту на продовольство і зміни в структурі споживання, вища нестабільність цін на продовольство і коливання пропозиції, зростання витрат виробництва (передусім із-за високих цін на енергоносії), а також зміни в природному середовищі і кліматі.

Глобальний попит на сільськогосподарську продукцію детермінований передусім демографічними процесами і зростанням попиту на продовольство та корми. Зміни в структурі попиту зумовлені темпами економічного зростання, урбанізацією і розвитком ринку біопалива. За даними ООН в 2050 році населення світу збільшиться до 9 млрд. осіб. Вирішення проблеми голоду залишається одним з ключових викликів XXI століття. Особливою ця проблема є для країн Південної Африки (єдиний регіон, країни якого не досягнули продовольчої безпеки, який досить часто називають «континентом голоду») та країн, що розвиваються. У 2008-2011 роках в результаті глобальної економічної кризи число голодуючих різко виросло. Згідно FAO в 2010 році кількість голодуючих у світі складала 924 млн осіб¹⁰⁶. Однак, згідно даним Всесвітньої Продовольчої організації (World Food Programme, WFP) сьогодні у світі виробляється в півтора рази більше продовольства, ніж потрібно, щоб забезпечити кожній особі на Землі необхідний споживчий раціон¹⁰⁷.

Проблема в іншому – в продовольчій доступності. Згідно оцінок ООН і Всесвітнього Банку 2,8 млрд осіб (понад дві п'ятих популяції Землі) - живе за менш ніж 2 долари щодня, а 1,2 млрд. знаходиться в ситуації "крайньої бідності", тобто живе за менш ніж один долар щодня¹⁰⁸.

Незважаючи на прийняті в останні роки заходи на рівні різних країн і їх об'єднань, світове сільське господарство і далі пов'язане з багатьма проблемами. Ключовими серед них можна вважати наступні:

- голод і недоїдання;
- проблеми відсталих країн;
- збереження ресурсів;
- проблеми сільськогосподарського ринку: торгівля сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки;

¹⁰⁶ FAO. Статистичні дані (FAOSTAT). - Mode of acces: <http://faostat.fao.org/default.aspx>

¹⁰⁷ FAO, The State of Food Insecurity in the World 2003: Monitoring progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals, Rzym, 2003. - S. 4.

¹⁰⁸ Sanjay S.J., Pogge T.W., How not to count the poor, „Columbia University Technical Paper”, wersja 6.2, 29 października 2005.- Mode of acces: www.columbia.edu/~sr793/count.pdf

- розвиток процесів інтеграції в світовому сільському господарстві;
- трансфер знань і технологій.

В дальшому розвитку світового сільського господарства доцільно очікувати ряд тенденцій. Так, прогнозоване зростання споживання продовольства буде пов'язане з дальшою зміною його структури. Зокрема, цілком очікуваним є зменшення споживання хліба і хлібобулочних виробів, однак виробництво зерна, з огляду на потреби в кормах і біопаливі, зростатиме. Достатньо прогнозованим є зростання продуктів тваринного походження (молоко, м'ясо, яйця), а також рослинної олії і цукру. При прогнозованому зменшенні чисельності населення Європи з 731 млн осіб в 2005 році до 664 млн осіб в 2050 році та збільшенні світових потреб в продовольстві, зростання його пропозиції зі сторони країн-членів Євросоюзу, виникає потреба і в зміні Спільної аграрної політики ЄС в напрямку дальшої лібералізації світової торгівлі продовольством, що може бути серйозним сигналом для України.

В умовах процесу зростаючої глобалізації все більшого значення для виробників сільськогосподарської продукції набуватимуть мікроекономічні передумови. Відповідно до ліберального підходу, на ринку залишаться лише ті з них, які зуміють витримати конкуренцію. Продукти харчування будуть вироблятися там і тими виробниками, які роблять це найдешевше, а якщо їх деє буде бракувати, то буде доставлено звідти, де є їх надлишок. Таким чином, вимальовується досить чітке бачення єдиного, досконалого конкурентного ринку із знижуючими цінами на продукти харчування та скороченням чисельності сільськогосподарських виробників, які старатимуться концентрувати засоби в цілях зростання ефективності виробництва. Цілком природно при такому підході виникатимуть так звані «соціальні витрати», тобто проблема неефективних господарств. Ця проблема може бути розв'язана шляхом створення державою соціальних інститутів, які можуть сприяти багатофункціональному розвитку села, створюючи місця праці поза сільським господарством. Відповідно формуватимуться умови відокремлення розвитку сільського господарства від розвитку села.

Сільське господарство як сектор, в якому умови наближені до досконалої конкуренції все в більшій мірі наражається на ефекти оточуючих його ринків, які стають щораз більше глобалізовані. Характерні для глобалізації міграція виробництва, капіталу і технологій з метою мінімізації витрат виробництва формує ринок продовольства. Головними учасниками цього процесу є не споживачі, а великі міжнародні корпорації. Менші сільськогосподарські виробники і переробні підприємства все в більшій мірі підлягають економічній деградації, регіони – екологічній деградації, а сільські території - деградації соціальній¹⁰⁹.

Безпосередній, переважно загрозливий, вплив на продовольчі ринки матимуть і зміни, що відбуваються у природному середовищі та кліматичні явища, зокрема щодо зменшення площ в сільськогосподарському обороті, поширення хвороб рослин і тварин, забруднення територій. З іншої сторони сільськогосподарське виробництво спричиняє до негативних змін в природному середовищі. Тому, в сільськогосподарській політиці повинен бути зроблений більший натиск на дотримання засад зрівноваженого розвитку сільського господарства і сільських територій¹¹⁰.

Саме тому, відмінною є концепція, основана на суспільно зрівноваженому процесі відтворення. Вона є значно ширшою за мікроекономічну ефективність, вказуючи, що для національної економіки важливим є динамічне зрівноважене зростання. В цьому контексті особливого значення набуває застосування у вітчизняному аграрному секторі економіки екологічної та інтегрованої систем ведення сільського господарства.

Найімовірніше у українському сільському господарстві справдиться сценарій дуальної поляризації - з однієї сторони концентрація господарств та їх індустріальний розвиток, з другої - обмеження інтенсифікації дрібних господарств з перевагою традиційних методів господарювання і збереження навколишнього середовища, виробництвом продукції здоровішої, але дорожчої.

¹⁰⁹ Adamowicz M. Wymiary i cele interwincjonizmu rolnego w krajach o roznym poziomie rozwoju/Wspolna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Uwarunkowania, mechanizmy, efekty, pod red.M. Adamowicz.- Warszawa: SGGW, 2009.- S. 15.

¹¹⁰ Peplinski B. Agrobiznes. Podstawy ekonomiki . - Warszawa, WSIP. 2009, - c.384.

Достатньо правдоподібним є і те, що появляться фінансові інвестиції, які зроблять можливим альтернативне використання землі, що збільшить доходи з її нового застосування.

На структурні зміни в сільському господарстві впливатиме і ситуація у всій економіці, інтегральною частиною якої і є сільське господарство. Динамічний і довготривалий розвиток всієї економіки урухомлює одночасно механізми реструктуризації і модернізації сільського господарства через зростання попиту на продовольство і сільськогосподарську сировину, відплив надлишку робочої сили із сільського господарства і значний прогрес в цьому секторі економіки.

Безперечно, що безпосередній вплив на вітчизняне сільське господарство матимуть і зміни, які відбуватимуться в аграрному секторі Європейського союзу, оскільки це потребуватиме адаптаційних процесів в законодавчому та організаційно-інституційному аспектах, пристосування до зростаючої конкуренції на глобальному ринку, та очікуваних змін Спільної аграрної політики ЄС.

Українське сільське господарство стоїть перед вибором стратегії свого подальшого розвитку. Якою дорогою йти: чи в напрямку індустріального сільського господарства, чи шукати власну дорогу з врахуванням особливостей вітчизняних умов, глобальних процесів та євроінтеграційних намірів? Перша дорога – це та, яку пройшли високорозвинуті країни. Це модель індустріального сільського господарства. Макроекономічні передумови, передусім демографічні (обмежені можливості зайнятості поза сільським господарством), а також обмеження попиту на сільськогосподарську продукцію створюють шанси для іншого типу розвитку – моделі суспільного зрівноваженого сільського господарства.

В контексті вибору стратегій розвитку вітчизняного сільського господарства особливо актуальним може бути використання критерію його конкурентоздатності. Автори, без найменшого сумніву, вважають що нашому сільському господарству достатньо далеко до рівня, наприклад Польщі, а польські вчені підтверджують, що їх сільське господарство на 30 років відстало від розвитку сільського господарства країн Західної Європи, а від американського

– на значно триваліший період¹¹¹. Стає очевидним, що спроба конкурувати з високо розвинутими країнами в індустріальній моделі розвитку сільського господарства є малоперспективною.

Відставання українського сільського господарства може принести нам і користь. В світі змінилися критерії оцінки того, що є розвитком і сучасністю, а що відставанням. І тут Україна може, і повинна, шукати свої шанси, пропонуючи модель зрівноваженого сільського господарства і здорового харчування, а також багато послуг, що генерує зрівноважений розвиток. Україна має мало шансів в конкуренції на ринку стандартних продуктів (хоча займає одні з провідних позицій на ринку зерна та соняшнику), але маємо шанси виходу на ринки з продуктами екологічними та регіональними. Такі продукти харчування можна виробляти лише в чистому природному середовищі. Саме в період трансформації в Україні різко зменшилося застосування мінеральних добрив та інших хімічних засобів в сільському господарстві, що в певній мірі дозволило зберегти природний стан середовища.

Вибір стратегії розвитку сільського господарства України з огляду на існуючі передумови і наявність значних суспільних проблем, зокрема в сфері фінансів, доходів, навчання і інфраструктури, є особливо складним. Очевидним є те, що нова стратегія не може бути продовженням сучасного напрямку розвитку сільського господарства, яка не забезпечує ні розвитку селянських господарств, які виробляють три чверті сільськогосподарської продукції, не підтримує і індустріальний тип розвитку та й достатньо багато вчених різних економічних вітчизняних шкіл, очевидно, передчасно приписують селянським господарствам загибель, вважаючи індустріальний тип розвитку безальтернативним.

Компромісною виглядає інша позиція – поєднання, з однієї сторони, достатньо сильних сільськогосподарських підприємств з одночасним збереженням природного і соціально-культурного середовища. В той же час селянські господарства видозмінюються і ці зміни необхідні. Проте вони не повинні стосуватися виключно аграрної структури, традиційних технологій чи надмірної зайнятості.

¹¹¹ Woś A., Zegar J. Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski. „Wieś i rolnictwo”, nr 3 z 2004, s.14

Очевидним є зміни в підходах до ведення сільських господарств на основі знань і інновацій.

Українське сільське господарство є достатньо структурно диференційованим. У більшості регіонів не відбулося переходу до індустріального типу розвитку, не здійснено процесів концентрації землі та виробництва, не досягнуто високого рівня розвитку. Натомість в окремих регіонах збереглася висока частка сільських територій, де сільськогосподарське виробництво не порушило природної цілісності, що може стати важливим козирем для зрівноваженого росту. Характерні зміни у вітчизняному сільському господарстві стосувалися насамперед розміру господарств, зміни форм власності засобів виробництва та їх структури, закупівлі засобів виробництва та продажу продукції, а також неформальних і формальних обмежень в організації та веденні господарської діяльності.

Отже, більшість змін стосувались зміни структури сільського господарства. Сільськогосподарська структура в широкому розумінні – це спосіб організації та контролю виробничих сільськогосподарських ресурсів. Здатність сільського господарства до реакції на зміни, що відбуваються в навколишньому середовищі, залежить передусім від його структури. Попередня структура сільського господарства, перебуваючи під сильним тиском ринкових умов, змушена була трансформуватися у відповідний спосіб і пристосуватись до ринку.

Як причини структурних змін можна виділити багато чинників, які можна сформувати у три групи (рис. 4.1): економічні (середовищні), інституційні і технічні.

Зміни в сільському господарстві України поступово набуватимуть, на нашу думку, суттєвого динамізму. Причинами структурних зрушень будуть:

- подальша адаптація нових технологій виробництва, пов'язані з цим вимоги до сировини з боку переробних підприємств, а також потреба в економії за рахунок масштабу виробництва;
- зміни на ринку і зміни доступу до ринку;
- доступність ресурсів виробництва та виробничі альтернативи для використання цих ресурсів;

– можливості несільськогосподарської зайнятості.

Структурні зміни в сільському господарстві матимуть для господарюючих тут суб'єктів різні наслідки, що значною мірою залежатиме від їх розмірів, реттону, виду продукції тощо. Зазначимо, що результати господарювання в сільському господарстві не можуть бути єдиним критерієм оцінки структурних змін. Важливими, на наш погляд, можуть бути, передусім, суспільні, соціальні, а також психологічні оцінки.

Рис. 4.1. Детермінанти трансформаційних процесів у сільському господарстві і розвитку підприємництва

У вітчизняному сільському господарстві цілком очікуваними можуть бути тенденції, які характерні для світового сільського господарства, зокрема американського. Там характерні дві тенденції

формування сучасної і майбутньої аграрної структури¹¹². Одна система охоплює великі господарства: корпоративне сільське господарство, детерміноване великими споживачами. Ця система характеризується застосуванням капіталомістких технологій, контролем і регулюванням виробництва в рамках цієї системи та глобальним охопленням у сфері маркетингу і дистрибуції. Можливе також державне регулювання умов виробництва й контролю середовища. Такі господарські структури прагнуть і прагнутимуть до розширення виробництва та формування відповідних груп суспільного впливу.

Друга система охоплює господарства з меншими обсягами виробництва, які реалізують стратегію диверсифікації підприємств і мінімізацією витрат з огляду на контроль витрат і обмеження негативного впливу на середовище. Така система буде розвиватися, пристосовуючись до локального ринку та локальних умов виробництва, способів виробництва, потреб споживачів і різноманітності виробників рослинницької та тваринницької продукції. Зростаюче розмежування цих систем вважається за головний наслідок сучасної тенденції індустріалізації сільського господарства.

Концентрація виробництва у великих підприємствах промислового типу (corporate industrial farms) має багато негативних наслідків. Зокрема, звужуються локальні трудові ринки і локальна середньо економічна інфраструктура, що забезпечує сімейні і малі фермерські господарства необхідними засобами і предметами виробництва та послугами. Концентрація і монополізація виробництва різноманітних продовольчих товарів і сільськогосподарської продукції великими концернами, які керуються ключовою засадою прибутку у великих масштабах, формує менш еластичне відповідно до змін продовольчих потреб суспільства сільське господарство, хоча суспільство все більшій мірі зацікавлене різноманітним і стабільним ринком якісних продуктів харчування.

Досвід американського сільського господарства може свідчити, що світове сільське господарство перебуває напередодні чергової технологічної революції, яка може мати, принаймні частково,

¹¹²Welsh R. The industrial Reorganization of U. S. Agriculture / R. Welsh. – Greenbelt, 1997. – P. 43-44.

негативний валив на ситуацію в сільському господарстві. Стосується це сучасної генетичної революції, що створює можливості маніпуляції генетичним кодом. Це висуває багато інших проблем – моральних, організаційних, економічних, охорони природи тощо.

Одним із достатньо ймовірних передбачуваних наслідків поширення біотехнологічних методів у сільському господарстві буде зменшення різноманітності. Передусім це стосується обмеження системи ведення сільського господарства. Нові рішення серйозно впливатимуть на зміну умов виробництва, порушуючи традиційні сільськогосподарські системи, втрачаючи тим самим природний характер виробництва. Водночас виникає небажання змін фактичного статусу сільських територій і селян, порушення природного середовища.

Значна частина господарств в Україні цілком вписується в індустріальну модель сільськогосподарського виробництва. Це, передусім, великі корпорації сільськогосподарських підприємств. Така модель у вітчизняних умовах не обов'язково приводить до порушення природної і соціальної рівноваги. Наразі не можна вести мову і про порушення екологічної рівноваги, що само собою складає певну конкурентну перевагу на світовому ринку. Найправдоподібніше, що в українському сільському господарстві справдиться сценарій дуальної поляризації: з одного боку, концентрація господарств та їх індустріальний розвиток, а з другого – обмеження інтенсифікації дрібних господарств з перевагою традиційних методів виробництва і збереження навколишнього середовища, які вироблятимуть продукцію кориснішу, але дорожчу, власними ресурсами, але не зможуть обійтися без допомоги зі сторони. Достатньо правдоподібним є й те, що з'являться фінансові інвестиції, які зроблять можливим альтернативне використання землі, щоб збільшити доходи з її нового застосування. Земля, в цілому позбавлена обмежень щодо суто сільськогосподарського використання, стає досить конкурентоспроможною для розміщення капіталу, не зв'язаного із сільськогосподарським виробництвом. У цьому випадку важливого значення набуває природно-сільськогосподарська окупність, що сприятиме зрівноваженому розвитку території. Це має заохочувати сільськогосподарських

виробників до суспільної їх відповідальності через впровадження і постійне застосування способів вирощування продукції з урахуванням збереження і не порушення стану середовища, краєвиду і його рис, природних ресурсів, землі і генетичної різноманітності. На жаль, в Україні, на відміну, наприклад, від країн ЄС, відсутні такі джерела фінансування, відповідні інфраструктурні суб'єкти, недостатніми є і знання самих селян та їх кваліфікація.

Вітчизняне сільське господарство характеризується надмірним подрібненням господарств і просторовим їх розпорошенням, а також проблемним формуванням рельєфу земель, що не тільки ускладнює, а й у багатьох випадках, що стосується передусім гірської і передгірської зон Карпат, унеможлиблює раціональне їх використання. У такій ситуації особливо важливою є консолідація земель, що сприяє не лише розширенню землекористування господарств, а й є одним із засобів захисту від водної ерозії. Це водночас з тим покращує опрацювання кадастрової документації ґрунтів, зменшує затрати на ці цілі і створює можливості реалізації багатьох інших цілей, важливих для розвитку сільських територій.

На нашу думку, настав час змінити підходи й уявлення щодо консолідації земель. Ми вважаємо, що вона не повинна розглядатися лише як засіб поліпшення виробничих і економічних умов самого сільського господарства. Вона мусить бути підпорядкована багатофункціональному розвитку сільських територій і цілям та потребам усіх суб'єктів соціально-економічного життя на цих територіях.

Саме ці підходи характерні для країн Європейського Союзу, що дозволяє прискорити розвиток сільського господарства і підвищити ефективність витрат, спрямованих на ці цілі. Разом з тим, ми погоджуємося з думкою, що «зміна структури українського сільського господарства є процесом, який буде здійснюватись в темпі, що обумовлюватиметься загальною ситуацією української економіки, незалежно від того, чи Україна отримає членство в ЄС, чи залишиться поза його структурами. Але безпосередньо із членством пов'язано кілька досить складних проблем»¹¹³.

¹¹³ Липчук В.В., Черевко Г.В., Іваницька Г.Б. Перспективи і проблеми інтеграції України в Європейський Союз: аграрний сектор економіки.// Інноваційні виміри Європейської інтеграції.

Ще одним заходом, що міг би покращити аграрну структуру, є обмін землями, що наразі не забезпечено належними правовими документами, але реально в багатьох селах уже здійснюється.

Потреба консолідації земель і їх обміну важлива не лише з погляду розширення землекористування перспективних господарств, а й пов'язана з можливістю просторових інвестицій у майбутньому, наприклад будови автострад. Цей процес потребує відповідного фінансового забезпечення та створення певних інституцій, які би ним займалися.

У багатьох наукових розробках, та й на побутовому рівні панує думка, що структурні зміни в сільському господарстві полягають у зміні структури господарств за загальними розмірами. У реальності економічну потужність господарств нарівні з їх земельними розмірами визначають багато чинників, нові технології, адаптація виробничо-галузевої структури до вимог ринку, горизонтальна інтеграція господарств, знання й уміння працюючих у сільському господарстві, зокрема керівників і спеціалістів. Збільшення площі землекористування автоматично не зміцнює економічної сили господарств і позиції на ринку, не означає, що вони сучасні і відповідають вимогам ринку. Наслідки тривалої кризи в сільському господарстві спричинили зменшення доходів як у малих господарствах, так і у великих за розмірами, цим самим обмежували їх розвиток.

Характерною особливістю є й те, що вітчизняне сільське господарство диференційоване регіонально, зокрема щодо розмірів господарств, наявності робочої сили, технічного озброєння виробництва, та й загального рівня розвитку. Безперечно, що це пов'язано з багатьма регіональними особливостями – історичними, економічними, соціально-демографічними тощо.

Характерною особливістю сільського господарства Карпатського регіону є подрібненість господарств та високе перенаселення. За відсутньої можливості впливу робочої сили із села до міста, з огляду на високе безробіття і фінансові обмеження, тут відсутні умови до покращання територіальної структури

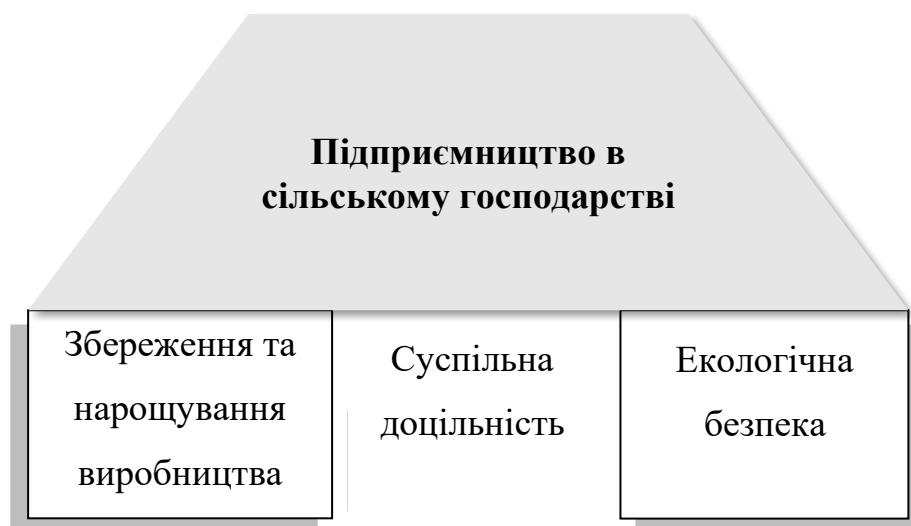
господарств. У цій ситуації необхідне підвищення продуктивності, ефективності і конкурентоспроможності сільського господарства за рахунок кращого використання біологічного прогресу, трудомісткої інтенсифікації, поліпшення якості продукції і кращого її пристосування до ринкового попиту, а також завдяки кооперації дрібних господарств.

Структурні зміни в сільському господарстві, на нашу думку, повинні полягати в концентрації землі і продукції в господарствах динамічних, тобто таких, що розвиваються, зорієнтовані на стратегічну діяльність, керованих переважно людьми молодими і висококваліфікованими. При цьому треба зауважити, що концентрація землі не повинна бути самоціллю, не нагромаджуватися з метою майбутніх спекулятивних дій, а мусить сприяти реструктуризації і модернізації сільського господарства та його пристосуванню до вимог ринкової економіки.

Зазначимо, що на структурні зміни в сільському господарстві впливає ситуація у всій економіці, інтегральною частиною якої і є сільське господарство. Динамічний і довготривалий розвиток усієї економіки стимулює одночасно і механізм реструктуризації і модернізації сільського господарства через зростання попиту на продовольство і сільськогосподарську сировину, вплив надлишку робочої сили із сільського господарства і значний прогрес у цьому секторі економіки.

З викладеного випливає, що підприємництво в умовах інтегрованого розвитку повинно розвиватися на трьох основних засадах (рис. 4.2):

- 1) має сприяти збереженню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та їх нарощування, відповідно до існуючих потреб та вимог як внутрішнього, так і глобального ринку, та із урахуванням можливості виходу на зовнішній ринок;
- 2) повинно визначатися суспільною доцільністю ведення;
- 3) забезпечувати збереження екологічної безпеки щодо продуктів харчування та природного середовища.

**Рис. 4.2. Засади розвитку підприємництва в умовах
інтегрованого розвитку**

Саме такий підхід можна вважати суспільно доцільним і бажаним, що потребує відповідного наукового опрацювання, організаційно-правового забезпечення та державної підтримки.

4.2. Розвиток аграрного підприємництва

Розглянуті в попередньому параграфі трансформаційні зміни та їх детермінанти в значній мірі визначатимуть напрямки розвитку сільського господарства та аграрного підприємництва. В більшості регіонів України, зокрема у Карпатському, немає достатніх умов для домінації сектору сільськогосподарських підприємств, що дає підстави для висновку про багатокладність розвитку сільського господарства.

У концепцію інтегрованого розвитку цілком вписуються і передбачувані зміни в кількості сільськогосподарських підприємств зокрема у Львівській області (табл. 4.1, 4.2).

Передусім зазначимо, що отримано достатньо оригінальні динамічні тренди, які характеризують певну зміну в нарощуванні кількості різних видів підприємств.

Екстраполяція отриманих трендів, незважаючи на певне кількісне зменшення окремих типів сільськогосподарських

підприємств, у цілому дозволяє відзначити зростання майже всієї кількості підприємств, для яких вивчалися динамічні ряди.

Таблиця 4.1

Динамічні тренди кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві Львівської області, 2000-2009 рр.

Категорія господарств	Динамічний тренд	Коефіцієнт апроксимації
Приватні підприємства	$Y_t = 157,67 + 39,182t - 6,848t^2$	0,691
Господарські товариства	$Y_t = 249,25 + 32,602t - 8,079t^2$	0,712
Фермерські господарства	$Y_t = 1068,0 + 59,178t - 5,898t^2$	0,430
Господарства населення, тис. од.	$Y_t = 361,36 + 14,891t - 0,691t^2$	0,383

Передбачається, що є цілком ймовірним, що до 2015 року збільшиться кількість приватних підприємств і господарських товариств відповідно на 57 та 36 одиниць. Залишивши без змін кількість державних підприємств, які навряд чи будуть приватизовані та реструктуризовані, а також сільськогосподарських кооперативів (автори у принципі вважають, що більшою є ймовірність стверджувати про їх ліквідацію), можна передбачити, що загальна кількість сільськогосподарських підприємств (без урахування фермерських господарств) до 2015 року зросте до 320, або на 89 одиниць.

Дещо іншою передбачається ситуація щодо фермерських господарств. Негативні процеси, що відбуваються в розвитку фермерства, починаючи з 2007 року, дають достатньо підстав вважати, що їх кількість зменшиться, причому це найбільш інтенсивно відбуватиметься в найближчі два-три роки, найбільш правдоподібно за рахунок фінансово і економічно слабких господарств.

Аналогічною передбачається ситуація і щодо господарств населення. Очевидно, що для цього є достатньо причин, основними серед яких є зменшення чисельності проживаючих на селі та зменшення чисельності власників земельних паїв (часток).

Таблиця 4.2

Фактична і прогнозована кількість різних категорій господарств у Львівській області на основі екстраполяції трендів¹¹⁴

Організаційно-правова форма господарювання	Фактично (2009 р.)	Прогноз (2015 р.)	Зміна (+,-)
Всього сільськогосподарських підприємств	231	320	+89
Приватні підприємства	101	158	+57
Господарські товариства	118	154	+36
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	2	2	-
Державні підприємства	6	6	-
Інші підприємства	4	-	-4
Фермерські господарства	1033	911	-122
Господарства населення, тис. од.	384,3	350,8	-33,5

Зауважимо, що достатньо тісною є і, очевидно ще сильніше проявлятиметься в майбутньому, обернена залежність між розмірами великих підприємств та чисельністю фермерських і селянських господарств.

Очікувана, відповідно до розрахунків, кількість різних категорій господарств є достатньо ймовірною, підставою чого є те, що така їх кількість (практично стосовно всіх категорій) вже функціонувала в рамках організаційної побудови сільського господарства Львівської області.

Проведений аналіз динамічних тенденцій у розвитку сільськогосподарського підприємництва та статистичне обґрунтування його кількісних параметрів на перспективу дозволяють відзначити наступні ймовірні елементи сценарію зростання кількості підприємств у сільському господарстві:

¹¹⁴ При розрахунку чисельності фермерських господарств і господарств населення враховано їх кількість в 2010 та 2011 роках

- 1) подальша поляризація підприємств на дуже великі і малі. Все меншу частку в ринку та в ресурсному потенціалі становитимуть сільськогосподарські підприємства з розмірами землекористування від 500 до 2000 га;
- 2) кількість великих підприємств не збільшуватиметься, а швидше за все скорочуватиметься за рахунок поглинання агрохолдингами (чи на інших умовах) вже існуючих великих і середніх підприємств. З цих позицій очікується значна монополізація ресурсів, особливо земельних;
- 3) кількість малих сільськогосподарських підприємств зростатиме за рахунок:
 - трансформації господарств населення (передусім особистих селянських господарств) у фермерські господарства та приватні підприємства, частково господарські товариства;
 - розукрупнення і реструктуризації середніх за розмірами підприємств.

Ймовірність таких змін значною мірою визначатиметься макроекономічними та іншими чинниками, і насамперед процесами, пов'язаними із зняттям мораторію на купівлю-продаж землі.

Відповідно в процесі трансформації і реструктуризації повинні бути враховані і відповідним чином оцінені зміни, що стосуються сектору господарювання населення.

Важливою категорією господарств, що здатні трансформуватися в підприємницькі структури, зокрема сімейні фермерські господарства, є господарства населення. Господарства селян виконують не лише економічні функції, а й соціальні і суспільні, що є основою для ведення тут інтегрованого виробництва. Тому необхідно не відділяти економічні функції сільського господарства, яке працює на ринок, від проблем безробіття (відкритого і прихованого), самозабезпечення продовольством нетоварних або низькотоварних господарств, а також справ, пов'язаних з розвитком сільських територій, збереження чи культивування суспільних і культурних цінностей. У бажанні концентрувати пропозицію продукції шляхом концентрації господарств треба обов'язково враховувати і

поєднювати з цим процеси збереження традиційного типу вітчизняного села, його краєвиду і цінностей.

Господарства населення тривалий час виконували функцію додатку до доходів селянської сім'ї. Ця функція їх в основному і збереглася, хоча в окремих регіонах існують і певні відмінності. Підтвердженням цього є опитування студентів вищих начальних аграрних закладів України, батьки яких проживають в сільській місцевості (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Джерела доходів сільській сімей (за результатами опитування студентів вищих навчальних аграрних закладів України)
(«1» – відсутні, «5» – дуже значні)

Джерела доходу	Західний регіон	Північно- Центральний регіон	Півден- ний регіон	Східний регіон
Заробітна плата	3,12	3,09	3,13	3,18
Соціальні виплати (пенсія)	2,03	1,77	1,96	1,83
Доходи від підсобного господарства	1,79	1,88	1,92	1,73
Доходи від здавання в оренду майна та землі	1,31	1,36	1,59	1,34
Доходи отримані від роботи за кордоном	1,56	1,26	1,37	1,13
Доходи від підприєм- ницької діяльності	1,55	1,56	1,76	1,42
Допомога родичів	1,75	1,75	1,97	1,86
Дивіденди від цінних паперів та депозитів	1,22	1,21	1,32	1,14
Інше	0,73	0,58	0,63	0,71

В більшості селянських сімей основним джерелом доходів і надалі залишається оплата праці. Другим за значенням джерелом доходів є соціальні виплати і тільки третім – доходи від підсобного господарства. Нижче середнього оцінюються і доходи від підприємницької діяльності. Найнижче оцінюють значення доходів від ведення особистого господарства респонденти східного регіону, найвище – південного регіону. Така доволі низька оцінка значимості господарств населення (в різних формах) є підставою для висновку про втрату ними ролі, яку вони виконували в перші роки трансформації українського суспільства, передбачення зменшення цієї ролі в майбутньому. Вже тепер значна частка земель, що належать селянам, не обробляються. Окремі ділянки передані сусідам чи місцевим дрібним виробникам (юридично не оформленим, які мають кращі ресурсні можливості, зокрема наявності трактор), інші – очікують на скасування мораторію та подальший продаж.

Необхідність ефективного використання засобів схиляє селян до такої діяльності, пошуку таких виробничих і організаційних форм розв'язку, які б нівелювали структурні обмеження (насамперед в межах родини і господарства). Однак, сільські традиції, незважаючи на їх суттєву трансформацію в останні роки, складають серйозні бар'єри в розвитку бажаних змін.

Саме тому, очевидно, що в найближчі роки збережеться на ринку позиція малих сімейних підприємств. Вони можуть функціонувати в різних організаційно-правових формах. Однак найпоширенішим їх типом у сільському господарстві повинні стати фермерські господарства.

Сімейна ферма – це особливий тип підприємства, що володіє рисами, які забезпечують їй конкурентну перевагу над іншими типами підприємств. Основними перевагами такого підприємства є те, що члени однієї сім'ї, які працюють разом, взаємно турбуються про себе і про залучених працівників значно сильніше порівняно з несімейними фермами. Завдяки цьому вони працюють сумлінніше, більш віддані господарству, повністю ідентифікують себе з ним. Саме таким фермам властиві такі риси, як дотримання традицій, забезпечення і збереження місця праці, прагнення до високої якості

виробленої продукції чи наданих послуг, прагнення до реалізації перспективних цілей.

Позитивними рисами такого сімейного підприємства особливо треба відзначити:

- здатність до швидкого прийняття рішення;
- вищу готовність до реалізації сміливих і більш ризикованих проектів;
- здатність до швидкого і кращого пристосування до зміни ринкових умов;
- глибше почуття власності підприємства, сильніша мотивація до праці понад норму.

Основними негативними рисами сімейного підприємства є конфлікт всередині сім'ї та конфлікт поколінь.

Пріоритетними напрямками діяльності уряду щодо таких сімейних малих підприємств треба визнати:

- полегшення в їх створенні і розвитку;
- зменшення ризику діяльності;
- підвищення конкурентоспроможності;
- розвиток фінансових послуг для цієї категорії підприємств.

Проблематичним залишається неповне використання сільськогосподарських земель, оскільки, існує значна частина існуючих господарств населення, яка ліквідує або звужує сільськогосподарську діяльність та участь у ринку продовольства. Ця ситуація вказує на потребу прийняття рішень, метою яких є трансфер майнових засобів і землі до господарств економічно міцних. У цьому напрямі потрібне прискорення структурних змін.

У переважній більшості господарств населення низький рівень виробництва товарної продукції, небажання брати кредити, що серйозно гальмує збільшення потенціалу продуктивного сільського господарства.

Аргументами за збереження сімейного характеру, і різнобічного багатогранного функціонування господарств населення є подрібнення аграрних структур та висока частка сільського населення. У цій ситуації необхідною є підтримка державою цих підприємств, особливо щодо організації виробництва і збуту екологічної сільськогосподарської продукції, що забезпечується недостатнім і малим

застосуванням мінеральних добрив і пестицидів. Пріоритетними напрямами діяльності уряду щодо таких сімейних малих підприємств треба визнати: полегшення в їх створенні і розвитку; зменшення ризику діяльності; підвищення конкурентоспроможності; розвиток фінансових послуг для цієї категорії підприємств.

Цілком очевидно, що в перспективі варто очікувати зменшення зайнятості у сільському господарстві, багато селян зможе змінити місце праці, а молодь – знайти місце праці за межами села. Причому у майбутньому ця тенденція може бути більш вираженою, ніж сьогодні. Це буде одночасно відхід від давніх ідеалів праці, традицій і способу життя, що передбачає самозабезпеченість з невеликого господарства, доповненого соціальними вимогами.

Фермерські господарства, як і інші господарюючі суб'єкти на селі, будуть піддаватися постійній трансформації і змінам. Сучасні тренди розвитку вказують, що в майбутньому все складніше буде створити фермерські господарства, а способи господарювання все меншою мірою нагадуватимуть традиційний стиль життя на селі, а щораз більше сучасний розвинутий бізнес (агробізнес) або місце проживання і утримання з несільськогосподарських джерел доходів.

У макроекономічному аспекті розвиток сільськогосподарських підприємств головним чином характеризує загальна площа землекористування. Виробник не може формувати її структуру в рамках обмежень, сформованих насамперед природою. На структуру загальної площі господарства впливають розміри сільськогосподарських угідь, лісів, земель під забудовою тощо. Найбільш динамічним елементом господарювання, просторовою характеристикою землі є структура посівних площ. З року в рік вона в основному змінюється. Рівень використання поверхні землі має важливе значення для підвищення рівня доходів виробників, але одночасно він свідчить про погіршення якості використовуваних природних ресурсів, необхідність їх збереження для наступних генерацій. Водночас це створює суперечності з прагненням до спеціалізації виробництва, що дає конкурентну перевагу завдяки ефекту масштабу виробництва, однак суперечить також вимогам організації раціональних сівозмін, сформованій кон'юнктурі ринку.

Свідченням цього є домінування в структурі посівних площ зернових культур.

Сьогодні необхідна зміна філософії розвитку вітчизняного сільського господарства, що полягає в переході від максимізації кількісного зростання до максимізації якості одержуваних продуктів і сприйнятті функцій сільського господарства в збереженні середовища, сільського краєвиду і сільського способу життя. Необхідність збереження природних засобів для прийдешніх поколінь повинна стати важливою передумовою аграрної політики. Доцільно підкреслити, що сільське господарство, орієнтоване на якість продукції, характеризується як етичне, ґрунтується на повазі до виробника, що є важливим параметром господарювання. Саме тому доцільним є поширення інтегрованого сільськогосподарського виробництва.

Інтегрована система сільськогосподарського виробництва вимагає застосування відповідних технік і технологій. На нашу думку, досить придатним може бути застосування в наших умовах польського досвіду, зокрема, так званого “Кодексу доброї сільськогосподарської практики”¹¹⁵, ґрунтованого на Добрій виробничій практиці (Good Manufacturing Practice, GMP). Щодо організації господарства і управління ним доречними можуть бути наступні рекомендації:

1. Господарство повинно бути так локалізоване і обладнане, щоб не порушувати естетики навколишнього краєвиду, а сільськогосподарська діяльність не повинна бути обтяжливою для оточення і природи.
2. Сільськогосподарські виробники (і селяни) повинні брати активну участь у всіх роботах на селі, які дозволяють покращити ефективність господарювання і зберегти природу.
3. Просторове (територіальне) облаштування садиби селянина повинно бути підпорядковане вимогам охорони природи і здоров’я.

¹¹⁵ Duer S. Polsky kodeks dobryi praktyki rolniezej / S. Duer, M. Fotyma. – Pulawy : IUNC. – 1999.- S. 33.

4. Сільська садиба (як місце проживання і одночасно виконуюча різні господарські функції) повинна відповідати гігієнічним вимогам.
5. Використання землі має бути пристосоване до природних умов і не повинно негативно впливати на довкілля.
6. Управління полягає у прийнятті найбільш ефективних рішень, які стосуються виробництва і господарства в цілому, у зв'язку з природними і соціально-економічними умовами.
7. Бажано, щоб кожне господарство займалося виробництвом і рослинницької, і тваринницької продукції.
8. Землекористувачі зобов'язані знаходити відповідні методи обробітку ґрунту, чергування рослин та інші агротехнічні заходи, які обмежують до мінімуму погіршення якості води і родючості ґрунту.
9. Кількість і набір видів худоби і птиці треба пристосовувати до можливостей виробництва власних кормів та раціонального використання одержаних органічних добрив.
10. Природні кормові угіддя повинні використовуватися так, щоб не спричинити виливання азоту.
11. Водно-болотні території повинні бути вилучені із сільськогосподарського обороту і утримуватись у природному стані з огляду на їх природну і рекреаційну цінність.
12. До сільськогосподарських тварин треба ставитися уважно і відповідно опікуватися ними, що покращує їх продуктивність та полегшує їх обслуговування¹¹⁶.

Діяльність відповідно до цього кодексу забезпечує зрівноважений розвиток сільського господарства при збереженні чистого середовища для всього суспільства.

Інтегроване виробництво в рослинництві передбачає забезпечення довготривалої економічної переваги при повній охороні сільського середовища і високій якості продукції. Безперечно, що це

¹¹⁶ Duer S. Polsky kodeks dobrych praktyk rolniezyj / S. Duer, M. Fotyma. – Pulawy : IUNC. – 1999. – S. 28-35.

вимагає впровадження різних норм і створення відповідних інструментів щодо вирощування відповідних культур. Здійснювані операції протягом виробничого циклу повинні бути зареєстровані у відповідній книзі, що, очевидно, не буде простим для впровадження саме в Україні.

У цьому контексті дуже важливим є впровадження в Україні і методу інтегрованого городництва, оснований на засадах “Integrater Pest Management”¹¹⁷. Відповідно до цього, знищення шкідників мусить стосуватися цілого середовища, в якому відбувається процес виробництва і дистрибуції продовольства, оскільки система НАССР¹¹⁸ вимагає, щоб застосовувані процедури запобігли забруднюванню продукту в кожному етапі цього процесу. Крім забезпечення охорони навколишнього середовища, застосування цього методу повинно забезпечити одержання овочів і фруктів, вільних від небажаних хімічних субстанцій.

Інтегроване виробництво рослинницької продукції – це концепція, що поєднує в цілісну систему окремі елементи обробітку, удобрення, підбору сортів і захисту рослин, що гарантує високий і якісний урожай, вільний від залишків агрохімікатів та важких металів. Безперечно, що ведення такої діяльності потребує відповідної спеціальної підготовки, яка може бути забезпечена відділами післядипломної освіти вищих навчальних закладів або службами дорадництва.

Інтегроване виробництво овочів здійснюється відповідно до встановлених International for Biological and integration Control of Nexious Aninals and Plants – IOBC¹¹⁹. Ця система забезпечує отримання високих і доброї якості врожаїв при обмеженні до мінімуму використання засобів захисту рослин і полягає у вмілому використанні у виробництві досягнень біологічного прогресу

¹¹⁷ Integrater Pest Management [Electronic resource]. – Mode of access : <http://tfpg.cas.psu.edu>.

¹¹⁸ (Hazard Analysis Critical Control Points – Система аналізу небезпек і критичних точок контролю) - система якості, впроваджена в Європейському Союзі в 1996 році, відповідно до якої функціонують всі суб'єкти продовольчого ланцюга (від виробника сировини до фінального постачальника до споживача).

¹¹⁹ International for Biological and integration Control of Nexious Aninals and Plants – IOBC [Electronic resource]. – Mode of access : www/iobc.ch, www.Gaertnee-bw.de www/iobc.ch, www.Gaertnee-bw.de.

(агротехнічного і технологічного) з урахуванням природних умов. Здійснення такого виробництва повинно бути підтверджено сертифікатом, який в Європі означає застосування засад EUREGAP (European Good Agriculture Practice).

В контексті розвитку аграрного підприємництва важливим є створення екологічних господарств, що в Україні наразі знаходиться в фазі зародження. Натомість в Європі площі екологічного землеробства зростають шаленими темпами. Цілком очевидно, що цей процес пов'язаний із заможністю населення і готовністю заплатити вищі ціни за якісно кращий і екологічно чистіший продукт. Очевидно, що такий попит на здорове і безпечне харчування треба провокувати.

Ринок екологічно чистої продукції може стати значною ринковою нішою для невеликих господарств сімейного типу, оскільки попит на неї останніми роками суттєво зростає через зміну стилю харчування і моду на здорові й безпечні продукти. Так, в Європейському Союзі щорічний приріст продажу екологічно чистої продукції складає 30%. За попередніми оцінками до 2013 року половина всіх продуктів харчування, які будуть купувати європейці будуть складати продукти екологічно чисті.

В Європейському Союзі досить широко підтримується розвиток сільського господарства, прийнятеного для середовища. Існують відповідні фінансові інструменти цієї підтримки. Так, функціонує пакет “Зрівноважене сільське господарство”. Таким визнано господарство, що має в наявності у сівозміні щонайменше три культури, часто обмежене питомою вагою зернових культур до 66%, забезпечене покриттям озимими посівами понад 33% ріллі, забезпечує удобрення з урахуванням балансу азоту і при максимальній річній дозі 150 кг/га ріллі і 120 кг/га природних кормових угідь і збереження лук, водойм тощо.

У вітчизняному сільському господарстві достатньо дрібних господарств, які ведуть виробництво на невеликих площах і застосовують старі «дідівські» методи виробництва продукції, практично не застосовуючи, або застосовуючи в незначних дозах, хімічні засоби захисту рослин та мінеральні добрива. Для їх трансформації в екологічні господарства потрібно:

1. законодавче затвердження діяльності екологічних господарств;
2. створення відповідних сертифікаційних центрів на подібні діючих в ЄС;

3. активізація пропаганди серед населення про переваги і доцільність здорового способу харчування;

4. посилення дорадництва в напрямку доцільності та переваг виробництва екологічно чистої продукції сільськогосподарськими товаровиробниками.

Засадами ведення фермерами екологічного виробництва повинні бути: добровільність і зобов'язання беззастережного дотримання правил ведення екологічного виробництва забезпечення екологічного контролю та підпорядкування санкціям за порушення.

Пакет екологічного сільського господарства вимагає, щоб господарство мало сертифікат, виданий на основі закону про екологічне сільське господарство, або документ що підтверджує представлення господарства на цю технологію.

В Україні необхідна інституція, яка здійснюватиме нагляд над веденням, сертифікацією і маркуванням сільського господарства, здійснюваного екологічними методами. Очевидно, що це може бути відповідна інспекція з контролю за торгівлею відповідних продуктів. Суб'єкти, які надають і вилучають сертифікати, можуть бути як приватними, так і державними, але обов'язковою умовою має стати наявність відповідного лабораторного обладнання.

Особливо доцільно підкреслити, що контролю підлягає спосіб виробництва, а не якість кінцевого продукту. Основи критеріїв екологічного сільського господарства та переробки сільськогосподарської продукції були затверджені Загальними зборами IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements).

Цікаво, що в Європі після отримання атестата (сертифіката) необхідним є період дворічного функціонування та контролю господарства. Стосується це зміни способу мислення, організації виробництва, поступового відновлення біологічної активності ґрунту, агротехніки й утримання фірми.

Саме створення відповідних сертифікаційних інстанцій є важливим інфраструктурним елементом діяльності екологічних

господарств. Доцільно їх утвердити в кожному регіоні України, сформувавши правове завершення їх діяльності у відповідності з вимогами, властивими для країн ЄС, що може мати важливе значення в експорті такої продукції.

Створення екологічних господарств в Україні потребує ґрунтовного наукового і практичного обґрунтування, що може бути предметом окремих досліджень. Зазначимо, що організаційно-галузева структура виробництва у Карпатському регіоні, особливо його передгірській та гірській зонах достатньо сприятлива для ведення екологічного сільськогосподарського виробництва.

Із самою ідеєю екологізації сільського господарства пов'язана не лише охорона середовища і здоров'я людини, а й збереження сільських краєвидів, створення привабливих місць для відпочинку і рекреації.

З розвитком сільського господарства пов'язані і інші сфери агробізнесу, зокрема переробка продукції. Цілком очевидно, що процеси в цій сфері відбуватимуться паралельно з розвитком сільського господарства. Хоча цей процес повинен би відбуватися значно інтенсивніше. Так, зокрема Т. Гунек стверджує, що переробка сільськогосподарської сировини на продовольчі цілі повинна зростати у 1,5 рази швидше від пропозиції самої сировини, а потужності промисловості, що виробляють засоби для сільського господарства – у 2,5 рази швидше за кінцеву продукцію сільського господарства¹²⁰.

В системі агробізнесу виробляються блага не тільки продовольчі, але і не продовольчі, які служать для задоволення потреб людини. Оцінюється, що блага продовольчі і непродовольчі на 50-60 відсотків задовольняють матеріальні потреби суспільства. Саме це вказує на потребу більш повного використання сільськогосподарської сировини для виготовлення непродовольчих благ, що потребують додаткових досліджень з різних напрямків.

¹²⁰ Hunek T. i inni. Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE.- Warszawa-FAPA, 2000— S.27.

4.3. Напрямки розвитку несільськогосподарського підприємництва на селі

Зміни, які очікують сільське господарство, спонукають до прийняття сільськими мешканцями власної справи з реалізації різних форм підприємництва. Розвиток ринкових відносин зумовив широке залучення сільського населення до торгівлі, надання послуг, ремісництва, будівництва, використовуючи при цьому засоби господарства: землю, робочу силу, виготовлену продукцію.

Професійна активність і зайнятість на селі є відображенням структури населення і сильного його зв'язку із сільським господарством. В умовах сучасного українського села можливості розвитку підприємництва взагалі є незначними, в основному через низькі доходи, які унеможливають інвестування при низькому рівні задоволення споживчих потреб.

Внаслідок цього інвестують лише одиниці, причому в галузі, які не потребують великого капіталу. У зв'язку з цим несільськогосподарська діяльність розвинута слабо. Як наслідок, для села характерне безробіття, переважно прихованого характеру. А розвиток села і активізація сільських жителів є недостатніми.

На сьогодні відсутні кошти для залучення надлишкової робочої сили на селі. Однак у майбутньому в умовах диспропорції доходів у регіонах і при здатності реструктуризації господарської діяльності ця проблема загостриться, що може призвести до певної соціальної напруги. У зв'язку з цим необхідне узгодження структурної соціальної політики.

Особливої підтримки через відповідні економічні інструменти потребує розвиток несільськогосподарської діяльності, як напрям диверсифікації населення. Це не тільки дозволяє ефективніше використовувати ресурси селянських господарств, а й збільшувати їх доходи, та сприяє скороченню безробіття на селі, наприклад через мультиплікаційний ефект сільського зеленого туризму.

Швидкий приріст праці поза сільським господарством повинен стати тим чинником, який гарантує розвиток села. Для цього слід ознайомити селян з основами провадження малих фірм, їх юридичними формами, основами користування з кредитів,

маркетингу тощо. Це потребує дорадчої і організаційної допомоги, врахування регіональних традицій, знань та умінь селян.

Збільшення позасільськогосподарської зайнятості на селі розширює можливості вибору праці і її різноманітність. Це призведе не тільки до підвищення доходів сільського населення, але, що немаловажне, і до зростання привабливості села як місця проживання і праці. Несільськогосподарське підприємництво на селі може стати не тільки передумовою зменшення безробіття, але також і поширенням підприємництва, яке є основною умовою зростання і економічного розвитку села.

Можна виділити наступні основні мотиви прийняття рішення про позасільськогосподарську діяльність:

- зменшення доходів від сільськогосподарської діяльності. Яскравим прикладом цього є випереджаюче зростання засобів виробництва порівняно з цінами на сільськогосподарську продукцію;
- втрата попередньої праці поза сільським господарством;
- бажання спробувати себе в бізнесі;
- повернення до сімейних традицій (випікання хліба, ремісництво тощо).

Європейський досвід показує, що за останні роки на селі відбулись вражаючі зміни. Очевидно, що саме такі чекатимуть і Україну. Основними з них є:

- стагнація доходів від сільського господарства;
- зменшення витрат на харчування середньої сільської родини;
- падіння попиту на продовольство;
- зміна в попиті на продовольство в сторону екологічної безпеки;
- перенаселення деяких сільських регіонів (вся територія України);
- значно вищі затрати на зберігання продукції;
- занепад малих міст (особливо тих, які не є адміністративними центрами), які обслуговують сільське господарство;
- підтримка малих господарств, які функціонують в гірших природних умовах;
- зростання попиту на відпочинок у селі і рекреацію.

Все це сприяло і привело до розробки спільної сільськогосподарської політики (САР) з метою заохочення фермерів до прийняття заходів з диверсифікації доходів, охорони природного середовища і багатофункціонального розвитку села.

Які можливі варіанти подальших дій, відкриття нової справи. Спробуємо згрупувати ті види діяльності, які можуть підняти селяни: Відмітимо чотири види діяльності:

1. виробнича;
2. торгова;
3. надання послуг;
4. відпочинково-туристична.

Виробнича позасільськогосподарська діяльність включає в себе заняття нетрадиційними для даної зони видами культур та тварин. Це можуть бути – вирощування лікарських рослин, нетрадиційних овочів, звірів. Об'єктами такої діяльності можуть бути: млин, пекарня, буджарня, пилорама, столярня, виробництво керамічних виробів, олійниця, виробництво упаковки, молочні пункти з первинною переробкою молока, переробка овочів (первинна, включаючи заморожування), переробка м'яса, приготування кормових сумішей, утилізація сміття та інше. Переробка сільськогосподарської продукції - це сфера, де практично не вирішено жодних організаційних аспектів.

Ще однією сферою, де може швидко розвиватися підприємництво, є торгівля. Безперечно, що з двох її основних видів – гуртової і роздрібної – на селі в основному існує другий її вид. Хоча ми вважаємо, що гуртова торгівля з огляду на недосконалість територіально-адміністративного поділу може бути організована у відповідних кущових центрах, що в цілому скорочують витрати в роздрібній торговій мережі, а відповідно з цим і придбання товару сільськогосподарськими покупцями.

Торгова діяльність може охоплювати безпосередню продаж з господарства продуктів сільськогосподарського походження так і гуртову торгівлю. Торгова діяльність може охоплювати чи бути реалізована в наступних сферах: магазини продовольчих і промислових товарів, постачання товарів, склади вугілля, закупівля і збереження овочів і фруктів, будівельний склад, гуртовні.

Що стосується роздрібної торгівлі, то, очевидно, для сіл найбільш прийнятними є малі за площею традиційні магазини, які можуть організовувати сімейні фірми, основним товаром яких можуть бути продукти харчування, основний асортимент косметики, мийних засобів, засобів гігієни та інших товарів щоденного вжитку.

У більших за розміром селах доцільним є відкриття і функціонування спеціальних магазинів, де продаватиметься сільськогосподарський інвентар, будівельні матеріали, засоби захисту рослин, а також насіння.

Умови ведення господарської діяльності на селі складніші, ніж в місті. Вищими є витрати торгівлі (велике розосередження потенційних клієнтів), установи оточення бізнесу віддалені, оскільки зазвичай розташовані в містах, робоча сила на селі менш освічена, технічна і суспільна інфраструктура знаходиться на нижчому рівні ніж в містах. Однак, саме розвиток сільського підприємництва може скласти основу створення несільськогосподарських робочих місць на сільських територіях. Саме сільське підприємництво, спочатку у формі диверсифікованої сільськогосподарської діяльності, а пізніше – несільськогосподарської діяльності, може бути важливим знаряддям модернізації сільського ринку праці та всіх сільських територій.

В контексті розвитку підприємництва особливу увагу треба звернути на сферу послуг на селі. Даний вид діяльності є досить перспективним з огляду на існуючі світові тенденції. В окремих країнах в даній сфері зайнято до 75 відсотків працездатного населення.

Діяльність з надання послуг має інше значення в агробізнесі, ніж виробнича чи торговельна діяльність. Це особливо важливо з того погляду, що власники господарств намагаються до мінімуму обмежити використання з послуг, виконуючи більшість необхідних робіт самотійно. Значна частина послуг, які надаються сільськогосподарським суб'єктам, характерна і для інших галузей економіки (поштові, транспортні, кур'єрські тощо). Вони здійснюються спеціалізованими фірмами, досить часто державними. Існують, однак, фірми, які обслуговують виключно

сільськогосподарських виробників, локалізовані на селі і сприяють підвищенню загальної підприємницької активності.

Основними видами послуг, відповідно до яких можуть бути створені нові підприємницькі структури на селі, є:

- обслуговування, ремонт і консервація сільськогосподарської техніки та обладнання (включаючи ремонт, комп'ютерної та іншої техніки, ремонт автомобілів та інших транспортних засобів);
- обслуговування окремих операцій технологічного прогресу, наприклад, послуги з механізації робіт, ветеринарні, агротехнічні тощо;
- будівництво (усі види робіт “під ключ”);
- конструювання й виробництво нетипових інструментів, запасних частин тощо;
- транспорт, зв'язок, експедиція товарів;
- послуги, що задовольняють поточні потреби: житлові, комунальні, освітні, фінансові, страхові відпочинкові, туристичні, правові;
- особливі послуги (перукарські, косметичні, фотографічні, шевські, кушнірські, кравецькі, по догляду за дітьми і престарілими, тощо).

Таким чином, підприємницькі структури у сфері послуг можуть бути створені в двох напрямках:

- 1) послуги для сільськогосподарських, торгових підприємств, зі сфери послуг та інших фірм;
- 2) послуги для населення, тобто які надаються індивідуальним споживачам (включаючи послуги господарствам населення та домогосподарствам).

Особливості природного розміщення та сприятливі умови багатьох регіонів і місцевостей України вказують на потребу широкого запровадження нових форм організації сфери послуг на селі, а саме сільського зеленого туризму. Це вигідно багатьом учасникам ринку туристичних послуг і може мати суттєве значення для збільшення доходів сільських сімей, особливо в районах з не вигідним веденням сільського господарства, та для наповнення місцевих бюджетів і покращення загального добробуту місцевих громад. Така

диверсифікація виробництва дозволяє більш ефективно та цілеспрямовано вести і сільськогосподарську діяльність, використовуючи раціонально як наявні ресурси, так і вироблену продукцію. Загалом це матиме важливе значення для створення і підприємницького клімату на селі.

Ця діяльність має досить великі шанси, оскільки на фоні світових тенденцій до спокійного відпочинку на природі та екологічного харчування вітчизняні природні умови виглядають досить привабливими. Визнано, що кожна друга людина у світі була туристом, тимчасово змінювала своє місце проживання. Туризм і рекреація охоплюють в основному такі види організації діяльності:

- ночівлі з харчуванням;
- невеликі кемпінги;
- винайм туристичного обладнання;
- їдальні і бари;
- їзда, передусім кінна;
- полювання;
- рибальство.

Поєднання необхідності багатофункціонального розвитку села та значимості туризму стало підставою для виникнення нової форми діяльності агротуризму. Агротуризм – це свого роду альтернативна туристична діяльність, яка реалізується в сільських господарствах. Принагідно відмітимо, що в країнах ЄЕС агротуризм трактується як галузь сільського господарства.

Агротуризм – це одна з форм сільського туризму, спосіб раціонального використання природних умов місцевості. В загальному, агротуризм можна трактувати як форму сільського туризму, безпосередньо пов'язану з сільським господарством. Це означає, що до неї можна зарахувати тільки такий туризм, який функціонує на сільських теренах, використовує вільні будинки і господарські будівлі селян, продукцію та послуги їх власників. Саме це є одним із суттєвих стимулів до розвитку саме агротуризму, оскільки чітко сформувався рух до комерціалізації послуг, значного їх подорожчання, внаслідок чого обмежується користування з такої пропозиції незаможних людей. Агротуризм – це найдешевший вид

туризму, зважаючи на дешевизну продуктів харчування і ментальність селян.

Значення агротуризму зводиться до наступного:

- 1) Додаткове джерело доходів селян. Його можна трактувати як головний двигун розвитку агротуризму, тобто пошук сільськогосподарськими виробниками нових додаткових джерел доходів.

Розвиток агротуризму буде сприяти зростанню зайнятості населення і збагаченню ринку праці. Можна передбачити, що розвиток агротуризму буде сприяти покращенню демографічної ситуації на селі, зокрема руху молоді з міста в село.

- 2) Збільшення обсягу продажу овочів, фруктів, іншої сільськогосподарської продукції. Агротуризм – це не тільки дохід, але й можливість розвитку інших галузей (переробка, ремісництво, торгівля, тощо) та підприємництва на селі. Створення туристичних господарств неминуче приводитиме до появи на селі нових робочих місць праці. Їх поява важлива, оскільки сформувалася категорія людей (особливо серед молоді), які не хочуть працювати, але хочуть, або вимушені жити на селі;
- 3) Сприятливі можливості доступу туристів до здорової і свіжої їжі, свіжого і чистого повітря. Багато осіб звертає увагу на характер відпочинку, особливо відпочинок на неущкоджений території.

Таким чином, агротуризм поєднує інтереси трьох груп людей:

- 1) міських жителів – в потребах здорового, спокійного і дешевого відпочинку;
- 2) селян – в додаткових джерелах доходів, підтримці господарств та поповненні сімейного бюджету;
- 3) сільської громади – покращення добробуту людей, поява нових робочих місць та поповнення місцевих бюджетів.

Основні передумови безпосередньо залежать від сільськогосподарського виробника та селянина. До них можна віднести:

- відповідна наявність засобів (їх чисельність та потужність), необхідних для прийняття туристів (будинки, кемпінг,

можливість їх найму). Основою розвитку агротуризму є інвестиції. І цілком очевидно, що капітал селянина повинен бути доповнений капіталом ззовні. Таким капіталом, очевидно, може бути банківський кредит. Цілком зрозуміло, що лише бажання, підприємливість, ініціатива, безпосередня діяльність самого селянина служать основою для заняття агротуризмом.

- фахове обслуговування туристів. Особливо важлива умова, оскільки кожен турист прагне якісного обслуговування. А це передбачає вміння приготувати приміщення, створити приємну атмосферу, організувати цікаве проведення часу, спільних зустрічей, зокрема біля вогнища, в сімейному колі і т.п. Все це вимагає спеціальної підготовки не тільки кулінарної, але й іншої, зокрема знання іноземної мови. Якість послуг туристичних господарств залежатиме від категорій туристичного об'єкту. Тому потрібна оцінка таких об'єктів за категоріями, оскільки залежно від цього і формуватимуться відповідні результати діяльності, зокрема фінансові.
- привабливість території (краєвиди з лісом, озерами, горами чи луками – особливо приємні для туристів, оскільки останні прагнуть приємно провести час на свіжому повітрі та біля води. Одна з важливих умов розвитку агротуризму – це покращення, або в крайньому разі, збереження природного середовища. Від цього залежатиме кількість туристів. Кожен селянин, приймаючи рішення про створення агротуристичного господарства мусить пам'ятати, що, з однієї сторони, треба створити умови для людини, яка хоче відпочивати, а з другої сторони, врахувати особливості саме сільського способу відпочинку, сільського способу життя.

Другорядні передумови охоплюють наявність локальної інфраструктури (водогони, телефонізація, інші комунікаційні засоби, пункти надання послуг, оздоровчі центри, принаймні ФАПи, аптеки тощо).

Цю групу утворюють передумови, які насамперед залежать від ситуації в країні та аграрній сфері, оскільки безпосередньо залежать

від податкової, кредитної та правової політики і ситуації, які сприяють або не сприяють розвитку туризму, зокрема агарного.

Очевидно, що настала потреба в розробці карти привабливості місцевості по регіонах України для агротуризму з метою залучення вітчизняних і зарубіжних туристів та інвесторів.

Оцінюючи шанси і загрози розвитку агротуризму, треба виходити з того, що він виступає складовою частиною і сільського господарства, і туризму. Тому шанси можуть бути оцінені з погляду перспектив розвитку цих двох сфер. З погляду туризму шанси треба шукати не лише в умовах, аналогічних для туристично розвинутих країн, а розвивати власний туристичний продукт. Крім морів (Чорного і Азовського) та гір (Карпатських і Кримських), що навряд чи можуть конкурувати з подібними розвинутими територіями, принаймні Європи, в Україні є достатньо місць для відвідування, лікування, оздоровлення, релігійного паломництва тощо. Крім того, Україна, з огляду на своє географічне розташування, виконує транзитну функцію між країнами Західної і Східної Європи.

Практично всю територію України (за виключенням причорнобильської зони),- як зазначає Ф.Д. Заставний, - можна вважати важливим санаторно-курортним районом. Досвід показує, що майже в усіх областях країни щорічно проводять свій відпочинок тільки неорганізованим способом кілька мільйонів чоловік¹²¹. Територія України, крім того, має багато місць, які не змінив вплив людини. У різних місцевостях є умови для активного відпочинку: піших, велосипедних чи водних мандрівок.

Дуже важливе видається поєднання агротуризму з рекреаційною зоною. Вдалими з цього погляду є територія Карпат, Криму, Полісся. Особливо вигідним в цьому плані є зона Карпат з її великими рекреаційно-ресурсними можливостями. Адже саме тут зосереджено третина рекреаційного потенціалу України¹²².

Не менш важливим є врахування історичних пам'яток та історії регіону, архітектурних об'єктів (замки, церкви, тощо). Наша держава мала бурхливу історію, пам'ятки якої залишилися в різних куточках

¹²¹ Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах.-Львів: Світ, 1994.- С.91

¹²² Тарас Я.Н. Принципы формирования курортно-рекреационных систем с учетом расселения (на примере Украинских Карпат): Автореф. дис...канд. арх. -М., 1984.-с.7.

країни (старі замки, палаці, об'єкти релігійного культу). Більшість із них розташована в сільській місцевості. З огляду на політичні реалії, мало людей у світі мали можливість їх побачити, хоча багато іноземців з цими місцями пов'язують свою історію й охоче б їх відвідали. Це особливо стосується Галичини, яка була і під пануванням Польщі, і під Австро-Угорщиною, і під Росією.

Ще однією важливою сферою поширення агротуристичних господарств є зона курортно-санітарного лікування, що дає змогу поєднувати відпочинок з одночасним лікуванням, наприклад із використанням лікувальних вод, якими багата територія України.

Шанси для агротуризму приховані ще в одній світовій тенденції, що особливо унаочнено в українській дійсності, зокрема сонячним і гарячим літом 2006 та 2007 років, що спровокувало потребу у відпочинку в тихих, не надто гарячих та не надто сонячних місцях.

Значним поштовхом для активізації агротуристичної діяльності мало б стати проведення Євро-2012. Однак, на наш погляд, цим шансом Україна не скористалася.

Пропоновані на ринку туристичні послуги, зокрема класу "люкс", стають занадто монотонними і повсюдно розповсюдженими. Клієнтам вже недостатньо моря, пляжу і сонця. Вони шукають інші, більш цікаві та оригінальні пропозиції. Це може посприяти Україні в міжнародній конкуренції. Тим більше, що наша держава для цього має всі передумови, насамперед природно-географічні.

Становлення і розвиток агротуризму в конкретному регіоні визначається передусім особливостями цього регіону. Він повинен володіти певними рисами, які сприятимуть його привабливості. До таких рис, зокрема відносять:

1. чисте природне середовище;
2. низький рівень урбанізації та індустріалізації (характерним тут є низька щільність населення та низька задіяність населення в несільськогосподарських професіях);
3. обмежена інтенсивність сільськогосподарського та лісового виробництва;
4. сприятлива аграрна структура (господарства середньої величини);

5. гармонійний агрокультурний ландшафт;
6. невисокі доходи мешканців;
7. вільні (невикористовувані) ресурси помешкань¹²³.

Виходячи з основних вимог до агротуристичної діяльності, особливостей потреб клієнтів, можна сформувати систему показників передумов розвитку туризму:

- 1) частка екологічно чистих територій;
- 2) частка сільськогосподарських угідь в загальній земельній площі;
- 3) частка заліснених територій;
- 4) частка охоронних територій ;
- 5) густота населення на 1 кв. км.

Відповідно до пропозиції польських вчених найбільш придатними для агротуризму є території:

- 1) з нульовим або незначним (до 5%) екологічним забрудненням;
- 2) з високою (більше 60%) часткою сільськогосподарських угідь;
- 3) зі значною часткою (більше 20%) заліснених територій;
- 4) з високою часткою (більше 20%) охоронних територій;
- 5) з невисокою (до 80 чол. на км²) густотою населення¹²⁴.

Вказані критерії послужили основою проведення оцінки сільських районів Івано-Франківської та Львівської областей щодо придатності для розвитку агротуризму (таблиці 4.4).

З наведених даних видно, що в жодній області не існує достатніх умов для розвитку агротуризму. Чотирьом критеріям відповідають умови Коломийського району Івано-Франківської області та Буського, Жидачівського, Жовківського, Золочівського, Кам'янка-Бузького, Мостиського, Перемишлянського, Сколівського та Турківського районів Львівської області. Умови восьми районів досліджуваного регіону відповідають менше трьох критеріїв розвитку агротуризму. Це, переважно райони з високим рівнем екологічної забрудненості.

¹²³ Рутинський М.Й., Зінько Ю.В. Сільський туризм: Навч. посіб.-К.: Знання, 2006.- С.18.

¹²⁴ Agroturystyka. Pod red. Nauk. Urszuli Swietlikowskiej. Warszawa: FAPA, 2000.- S. 40-41.

Таблиця 4.4

**Кількість районів, що відповідають окремим критеріям
розвитку агротуризму**

Критерії	Івано- Франківська область	Львівська область	Разом
1. Екологічне забруднення до 5%	9	14	23
2. Частка сільськогосподарських угідь більше 60%	11	14	25
3. Площа заліснених територій більше 20%	8	17	25
4. Часткою охоронних територій більше 20%	4	4	8
5. Густота населення до 80 чол. на км ²	6	16	22

Разом з тим, слід зазначити, що запропонована методика може і повинна використовуватися для оцінки можливостей кожного сільського населеного пункту. Цілком очевидно, що в неї можуть бути включені і інші, не враховані критерії, як, наприклад, інші атракції, ставлення місцевої громади до гостей, розвиток обслуговуючої інфраструктури тощо.

На основі відібраних критеріїв зроблена спроба визначити інтегрований показник агротуристичної привабливості районів досліджуваних областей. Для цього використано зважений показник на основі експертної оцінки значення відібраних критеріїв, встановлених науковцями і практиками з сфер сільського господарства та туризму. В результаті одержано наступний розподіл критеріїв привабливості:

- 1) лісистість території (x_1) – 29%;
- 2) наявність сільськогосподарських угідь (x_2) – 25%;
- 3) екологічна чистота (x_3) – 23%;
- 4) наявність охоронних територій (x_4) – 17%;

5) густота населення (x_5) – 6%.

Тоді, коефіцієнт сприятливості території розвитку агротуризму I_c буде рівний:

$$I_c = 0,29(X_1) + 0,25(X_2) + 0,23(X_3) + 0,17(X_4) + 0,06(X_5) \quad (4.1)$$

Зауважимо, що при цьому можливий різний підхід до оцінки значення критеріїв придатності сільських територій для розвитку агротуризму, що передусім пов'язано з метою відпочинку туристів. Зокрема дехто може надавати перевагу відпочинку в тиші і без зайвого шуму (це стосується „відлюдків”), а інші, наприклад, екологічно чистій і здоровій їжі. Суттєво розподілилося і значення ваг відібраних критеріїв і серед експертів. Спеціалісти та науковці від сільського господарства особливу увагу звернули на площу сільськогосподарських угідь, що, на їх думку, свідчить про агротуризм як вид сільськогосподарської діяльності, спеціалісти і науковці від туризму - більше значення надали критеріям екологічності та залісненості.

Таблиця 4.5

Кількість районів, що відповідають сукупності критеріїв розвитку агротуризму

Кількість районів, що відповідають	Івано-Франківська область	Львівська область	Разом
Всім критеріям	0	0	0
Чотирьом критеріям	1	9	10
Трьом критеріям	9	7	16
Менше трьох критеріїв	4	4	8

На основі проведених розрахунків нами визначені райони досліджуваного регіону, сприятливіші для розвитку агротуризму (таблиця 4.6).

Цілком очевидно, що можуть бути запропоновані як інші критерії, так і інші підходи щодо оцінки агротуристичної придатності та привабливості сільських регіонів. Запропонована методика оцінки придатності і привабливості сільських територій для розвитку агротуризму може бути покладена в основу розробки відповідних галузевих стратегій та програм розвитку як сільського господарства, так і туризму.

Таблиця 4.6

**Розподіл районів Івано-Франківської та Львівської областей
за сприятливістю розвитку агротуризму**

Умови для розвитку агротуризму	Івано-Франківська область	Львівська область
Дуже сприятливі ($I_c > 0,75$)	Коломийський	Буський, Жидачівський, Жовківський, Золочівський, Кам'янка-Бузький, Мостиський, Перемишлянський, Сколівський, Турківський
В основному сприятливі ($0,75 < I_c < 0,50$)	Богородчанський, Верховинський, Галицький, Городенківський, Долинський, Косівський, Надвірнянський, Рожнятівський, Рогатинський, Тлумацький	Бродівський, Миколаївський, Радехівський, Самбірський, Сокальський, Старосамбірський, Стрийський, Яворівський
Мало сприятливі ($I_c < 0,50$)	Калуський, Снятинський, Тисменицький	Гродоцький, Дрогобицький, Пустомитівський

Важливе значення має повне використання існуючих можливостей в кожному сільському населеному пункті. Зокрема, доцільно використати наявні пусті будівлі і споруди для промислової чи торгової діяльності і надання послуг, використати природні дари, зокрема лісу. Привабливість полягає в тому, що багато сільських територій не знищені цивілізацією, багато об'єктів мають велику історичну цінність.

Подальший розвиток агротуризму гальмується сукупністю причин. Серед них особливо виділимо два їх типи. Перший пов'язаний із загальною тенденцією розвитку туризму в Україні. Другий - з розвитком сільського господарства і села. До першої групи причин належать:

- відсутність цілісної системи державного управління в туристичних регіонах;
- недосконалість нормативно-правової бази;
- брак методичної, організаційної, інформаційної та матеріальної підтримки суб'єктів підприємництва туристичної галузі з боку держави;
- повільний темп зростання обсягів інвестицій у розвиток матеріальної бази туризму й агротуризму;
- відсутність відповідних об'єктів для розвитку туристичної діяльності в сільській місцевості;
- невідповідність переважної більшості туристичних закладів міжнародним стандартам;
- недосконалість туристичної інфраструктури, неефективність використання рекреаційних ресурсів;
- відсутність інноваційних проектів і наукових досліджень з питань розвитку сільського туризму;
- недостатня забезпеченість туристичної галузі висококваліфікованими спеціалістами;
- недостатність державної підтримки й комплексного підходу до рекламування національного туристичного продукту на внутрішньому й міжнародному ринках туристичних послуг;

Другу групу причин утворюють:

- слабкі фінансові можливості селян для започаткування агротуристичної діяльності;
- низький освітньо-кваліфікаційний рівень сільських жителів;
- зменшення частки сукупних доходів від сільськогосподарської діяльності у загальних сукупних доходах сільських домогосподарств;
- обмеження асортименту вироблюваної продукції селянськими господарствами.

Саме дефіцит капіталу може складати основну перешкоду в проведенні самостійної діяльності як сільськогосподарської, так і позасільськогосподарської на селі. Умовою позитивного розвитку підприємництва як джерела додаткового доходу і нових місць праці повинно стати зацікавлення цією проблемою місцевих влад, інших інституцій, насамперед банків, їх готовності до співпраці.

Державна політика щодо розвитку агротуризму повинна бути складовою частиною політики розвитку підприємництва на селі і повинна знайти своє втілення в діях регіональних та місцевих органів влади і потребує, насамперед, розробки відповідних обласних та районних програм. Вони повинні враховувати:

- формування стратегічного плану розвитку регіону;
- орієнтація регіону на експорт продукції за його межі;
- популяризацію існуючих видів позасільськогосподарської діяльності і ініціатив;
- поширення знань про засади ведення господарської діяльності;
- доцільність тих чи інших видів діяльності з позицій регіональних потреб та користі регіону;
- формування осередків підприємливості та осередків підтримки бізнесу на селі;
- сприяння розвитку нових підприємств через надання переваг в оподаткуванні;
- пробудження локального патріотизму, стимулювання до інвестування зароблених та заощаджених коштів в розвиток регіону.

На розвиток агротуризму повинна бути скерована і діяльність місцевих органів. Вона повинна включати наступне:

- дбати про створення і збереження необхідних (нормативних) санітарно-гігієнічних умов, зв'язку, утримання привабливих об'єктів (пам'ятки культури, історії та архітектури, рекреаційно-спортивні споруди, торговельно-обслуговуючі заклади);
- сприяти розвитку підприємництва на селі, особливо в несільськогосподарській сфері;

- координувати діяльність агротуристичних об'єктів (при їх достатній чисельності) з можливістю (при потребі) створення відповідних структурних одиниць. В їх функції входило б:
 - а) організація різного роду шкіл і курсів (для цього цікаво було б провести відповідне опитування щодо вивчення – організації агробізнесу, бухгалтерського обліку, фінансів, права, діловодства, домоводства, іноземних мов);.
 - б) рекламна діяльність;
 - с) сприяння інвестуванню в агротуризм.

Доцільно відзначити, що розвиток агротуризму не наступить швидко, адже село ще не стало привабливим для вкладання інвестицій, приватного капіталу, насамперед через недосконалу інфраструктуру та брак кваліфікаційної робочої сили. Реалізація ж поставленої мети вимагає перш за все розробки відповідних державних та регіональних програм і значної допомоги з боку держави.

Подальший розвій агротуризму вимагає більш детального вивчення цієї проблеми, особливо виходячи з практичних потреб і розробки відповідного наукового інструменту аналізу і прогнозування. Це потребуватиме суттєвого обґрунтування правового, економічного, споживчого, екологічного тощо.

Села знаходяться на різних етапах позасільськогосподарської діяльності. Активізація їх діяльності може бути забезпечена за таких умов:

- ♦ село і його територія збережуть привабливість як місце проживання і праці;
- ♦ буде прийнята програма поступових дрібних дій і постійна праця над активізацією сільських теренів;
- ♦ суспільне схвалення і визнання позасільськогосподарської діяльності селян та можливе відшкодування зі сторони держави очікуваних ризиків;
- ♦ збереження існуючих позасільськогосподарських виробничих одиниць та розвиток нових;
- ♦ проведення моніторингу розвитку підприємництва на селі;
- ♦ державна політика повинна сприяти розвитку підприємництва на селі та залученню інвесторів;

- ♦ формування системи навчання з основ підприємництва на різних рівнях освіти серед сільської молоді.

В цілому, актуальність розвитку несільськогосподарської діяльності на селі формує необхідність як більш поглибленого наукового обґрунтування, так і активізації практичної діяльності як серед сільських громад, так і органів влади, зокрема місцевого самоврядування.

4.4. Формування підприємницьких структур кооперативного типу на селі

Організації сільськогосподарських виробників можуть відрізнятися з точки зору організаційної структури, розміру та сфери діяльності. Згідно з класифікацією Міжнародного Союзу сільськогосподарських виробників (International Federation of Agricultural Producers, IFAP) організаціями таких виробників можуть бути маркетингові групи сільськогосподарських виробників, союзи, федерації, об'єднання і товариства селян, сільськогосподарські кооперативи, аграрні палати. Основним завданням організації сільськогосподарських виробників є надання селянам визначених послуг, які у свою чергу виступають формою заохочення до членства в організації. Послуги, які виконуються організаціями виробників, можна кваліфікувати як: захист прав селян (напр. функції представництва, лобіювання), послуги технічно-економічного характеру (напр. планування виробництва, купівля засобів виробництва, спільний збут) та місцевий розвиток (напр. навчання).

Однією з головних і найбільш прийнятних форм організації сільськогосподарських виробників у вітчизняних умовах є кооперація. Про кооперацію останнім часом говориться і пишеться багато, достатньо приймається рішень на різних рівнях. Безперечно, що її переосмислене значення в нових умовах господарювання в порівнянні до планово-розподільчої системи набуває нових рис, нового значення в багатьох сферах життя. Та й серед науковців, хіба що лінивий в своїх публікаціях про це не згадує. Проблема, однак в тому, що багато з пропонованого, на жаль, не реалізовується.

Кооперація є одним із важливих напрямів трансформації господарств населення в підприємницькі структури, а також забезпечення ефективного функціонування діючих структур. Кооперація в загальному вигляді – це форма економічної і суспільної діяльності групи людей, які мають наміри реалізувати спільні цілі. Її виникнення пов'язане передусім з охороною інтересів економічно слабких одиниць, не здатних протидіяти вимогам ринку. Сучасна кооперація значно відрізняється від початкових її форм. Кооперативний рух підлягав постійній еволюції, намагаючись пристосуватися до існуючих умов – системних, правових і політичних. В економічно розвинутих країнах кооперація характерна для багатьох сфер суспільного життя, особливо в сільському господарстві та на селі.

Для більшості сільськогосподарських територій України, особливо в Західній її частині, на наш погляд, єдиним напрямом оживлення розвитку і багатофункціонального господарювання може бути розвиток індивідуального і спільного підприємництва. Щоб бути підприємливим, економічно активним, необхідно володіти капіталом, яким сільські жителі у зв'язку з низькими доходами не розпоряджаються та обмежені в можливостях його залучення зі сторони. Тому економічна активність, підприємливість сільських жителів мусить бути пов'язана зі спільними діями, докладанням спільних зусиль, співпрацею з метою досягнення спільних цілей, напрямів і сфер діяльності. Реалізація такого стану економічної поведінки може відбуватися в рамках різних типів кооперації.

Традиції колективного руху, особливо в західній частині України, сягають другої половини XIX ст. Активно вони розвивалися в міжвоєнний період. На тему формування кооперації, її розвитку, пристосування до зміни в оточенні написано достатньо багато. Синтезуючи це все, можна стверджувати, що кооперативна форма господарювання в Україні, в різні періоди і в різних формах діяльності, найбільшого поширення набула в місцевості, де проживали бідніші люди, найбільш корисною була для біднішої частини суспільства.

Досвід минулого показує, що кооперативна форма господарювання повинна розвиватися з огляду на її велику

економічну і суспільну придатність. У розвинутих країнах великих успіхів досягли кооперативи з використанням несільськогосподарських засобів вітчизняного села. Світовий, європейський і український досвід показує, що кооперація, яка в Європейському Союзі охоплює 60% продовольчого ринку і постачання сільського господарства, є формою господарської діяльності, яка полегшує сільськогосподарським виробникам ведення господарської діяльності, функціонування на ринку та забезпечує покращання економічних умов.

Розвиток кооперації, таким чином, повинен бути істотним і тривалим в часі елементом аграрної політики. Проблема розвитку кооперації – це проблема не лише самих членів кооперативів, сільськогосподарських виробників чи сільських жителів, а передусім держави, яка відповідає за розвиток сільських територій і в цілому за соціально-економічний розвиток країни.

Економічне значення розвитку кооперації на селі треба розглядати в контексті реалізації таких завдань:

- протидія негативним наслідкам ринкової економіки;
- охорона інтересів членів кооперативу;
- обмеження ролі посередників, які привласнюють доходи виробників;
- згладжування монополістичних тенденцій;
- задоволення різноманітних потреб членів кооперативу;
- акумуляція розпорошених фінансових засобів сільських жителів;
- співучасть у формуванні локального ринку;
- використання місцевої сировини і засобів праці;
- демократизація суспільних відносин.

Реалізація цих завдань буде корисною як для всієї сільської спільноти, так і для окремих господарств, особливо особистих селянських та фермерських.

До найважливіших вигод від горизонтальної інтеграції (кооперації) належить:

- підвищення сили виробників стосовно покупців і постачальників, що дозволяє отримати вищі ціни продажу та нижчі ціни закупівлі;

- створення можливостей або покращання доступу до зовнішніх джерел фінансування;
- покращання і зменшення витрат пов'язаних з доступом ринкової інформації;
- можливість встановлення багаторічних контрактів з покупцями;
- покращання спільного інвестування в обладнання і техніку як для виробництва, так і для збуту;
- покращання набуття частки у фірмах із середовища агробізнесу¹²⁵.

Стосовно господарств населення переваги кооперації полягають у наступному:

- обмеження безробіття завдяки створенню нових робочих місць на селі;
- незначний фінансовий ризик – початок діяльності пов'язаний зі значно меншими витратами порівняно з іншими формами малого бізнесу, а частки (вклади) можуть вноситися в різноманітних формах (праця, надання послуг, приміщення, обладнання тощо);
- виникнення конкуренції дрібних господарств з високотоварними завдяки пристосуванню виробництва до наявних ресурсів, насамперед площ землі, та організації трудомісткого виробництва;
- орієнтація на виробничу структуру з позиції потреб регіонального ринку;
- активізація інвестиційної поведінки, господарств через пропаганду нової сільськогосподарської культури і організований продаж виробленої продукції;
- раціональне використання сільськогосподарських машин і обладнання завдяки участі окремих господарств у їх закупівлі і використанні.

Для місцевої громади кооперація дає наступну користь:

- розвиток місцевого ринку праці в поєднанні з раціональним використанням дрібного капіталу і притаманної сільським

¹²⁵ Солтис М. В. Вдосконалення системи збуту тваринницької продукції / М. В. Солтис. – Львів, 2010. – С. 138.

- жителям ощадливості, сприяє прояву місцевої підприємливості;
- збереження господарських суб'єктів, метою яких є не отримання максимального прибутку, а отримання доходу (особливо це стосується сімейних підприємств);
 - розвиток виробничої інфраструктури (технічної – водопостачання, телефонізація тощо) і соціальної (у сфері освіти, здоров'я тощо);
 - використання виробничих засобів сільської місцевості, зокрема природних і краєзнавчих особливостей;
 - спосіб діяльності місцевих ринків: обмеження неконтрольованої, взаємно знищуючої конкуренції багатьох дрібних, які дбають про власні інтереси, виробників і продавців;
 - створення умов (організаційних і фінансових) для підвищення виробничої і торговельної сільської кооперації на зовнішніх ринках;
 - збереження й захист сільського ринку послуг і створення можливостей функціонуючим на них суб'єктам для первинного нагромадження капіталу, інноваційності діяльності.

Значимим є й соціальний ефект кооперації. Це, передусім, різні неекономічні вигоди, зокрема формування дружніх і товариських стосунків, організація відпочинку, спільні культурні, спортивні заходи, розваги. До цього треба додати навчально-освітнє значення різних курсів, семінарів, навчань, фахових інструментів, якими користуються не лише члени кооперативу, а вся місцева сільська громада.

До основних недоліків кооперативів можна зарахувати:

- відсутність домінуючої одиниці (яка має власну частку);
- право одного голосу належить кожному члену кооперативу, незалежно від його стану;
- складність простежити поточні потреби, інтереси членів кооперативу;
- низький рівень зацікавленості членів діяльністю кооперативів, якщо інвестовані ними вклади є низькими;

- легкість вступу і виходу з кооперативу, що може загрожувати його стабільності;
- складність з нарощуванням власного капіталу, що може потребувати залучення кредиту;
- відсутність діяльності кооперативу на власних ринках, оскільки частки членів кооперативу не є предметом біржового обороту.

В Україні відродження сільськогосподарської кооперації розпочалося 1997 року з ухваленням Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Кооперативний рух відзначався високим динамізмом до 2004 року, коли в Україні функціонувало понад 1100 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Однак, починаючи з 2005 року, почала проявлятися зворотня тенденція в кооперативному русі. Нині в Україні, за статистикою, нараховується близько 550 кооперативів (табл. 4.7), а в дійсності працює, можливо, половина. Найбільше кооперативів створено у Вінницькій та Івано-Франківській областях і Автономній Республіці Крим, найменше – в Тернопільській, Харківській і Закарпатській областях. Найбільш популярними є молочарські кооперативи та кооперативи з обробітку землі і збирання врожаю (механізовані). Практично по одиничними в областях є збутові кооперативи та практично відсутні – постачальницькі кооперативи.

Більшість кооперативів, які функціонують у вітчизняному сільському господарстві, діють безпосередньо у сфері обслуговування його, передусім займаючись послугами щодо реалізації продукції та технічного обслуговування. Виробнича кооперація не набула достатнього поширення, про що свідчать статистичні дані щодо постійного скорочення кількості виробничих кооперативів. На практиці такі кооперативи не задовольняють навіть елементарних потреб виробників сільськогосподарської продукції. Тому виробничу кооперацію складно трактувати як чинник, що може активізувати розвиток сільських територій, тим більше, що економічний стан більшості з них є поганим.

Формування підприємницьких структур кооперативного типу найбільш імовірно відбуватиметься на основі попередніх неформальних об'єднань чи угруповань селян.

Таблиця 4.7

**Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за
напрямами діяльності станом на 1 липня 2012 року (діючі)**

Назва областей	Кіль- кість СОК/ діючі х	В тому числі					
		Мо- лоча- рський	М'яс- ний	Плодо- овочев ий	Зерн овий	З обробітку землі та збирання врожаю	Інші
1.АР Крим	60	9	1	9	7	13	21
2.Вінницька	85	44	2	5	-	8	26
3.Волинська	12	2	-	1	-	7	2
4.Дніпропетровська	29	13	2	1	6	5	2
5.Донецька	8	2	-	-	-	2	4
6.Житомирська	21	4	-	1	-	1	15
7.Закарпатська	4	2	-	1	1	-	-
8.Запорізька	14	2	1	1	3	1	6
9.Івано-Франківська	60	8	4	18	1	27	2
10.Київська	20	4	1	2	2	2	9
11.Кіровоградська	15	9	-	2	1	3	-
12.Луганська	8	2	3	-	1	2	-
13.Львівська	17	6	2	3	1	5	-
14.Миколаївська	9	4	1	2	1	1	-
15.Одеська	40	5	1	1	1	11	21
16.Полтавська	15	9	1	1	-	4	-
17.Рівненська	13	2	-	-	-	3	8
18.Сумська	12	6	-	-	-	5	1
19.Тернопільська	3	1	-	1	-	-	1
20.Харківська	4	-	-	-	-	3	1
21.Херсонська	28	12	-	3	-	-	13
22.Хмельницька	7	1	-	1	1	2	2
23.Черкаська	55	28	2	-	-	5	13
24.Чернівецька	11	2	-	-	-	3	6
25.Чернігівська	12	4	-	1	-	7	-
Всього	562	181	21	54	26	120	153

Сучасний стан і проблеми селянських господарств вказують на те, що відповідні об'єднання насамперед можуть створюватися у сфері реалізації продукції, далі – матеріально-технічного постачання,

пізніше в обслуговуванні виробництва (технічно-технологічному, передусім агротехнологічному та ветеринарному) і нарешті – у виробництві продукції.

Визначаючи шанси, які створює кооперація для багатофункціонального розвитку села, можна вказати на потреби відродження, а пізніше й розбудови існуючих кооперативних форм, які безпосередньо обслуговують сільське господарство (сільськогосподарська кооперація), а також створення нових, які можуть принести вигоду не лише їх членам, а й усій сільській спільноті.

Розвиток кооперативних відносин селянських господарств може бути основою формування серед них підприємницьких структур. Цей процес ми вважаємо достатньо ймовірним і доцільним у наступних етапах, зображених на рис. 4.3.

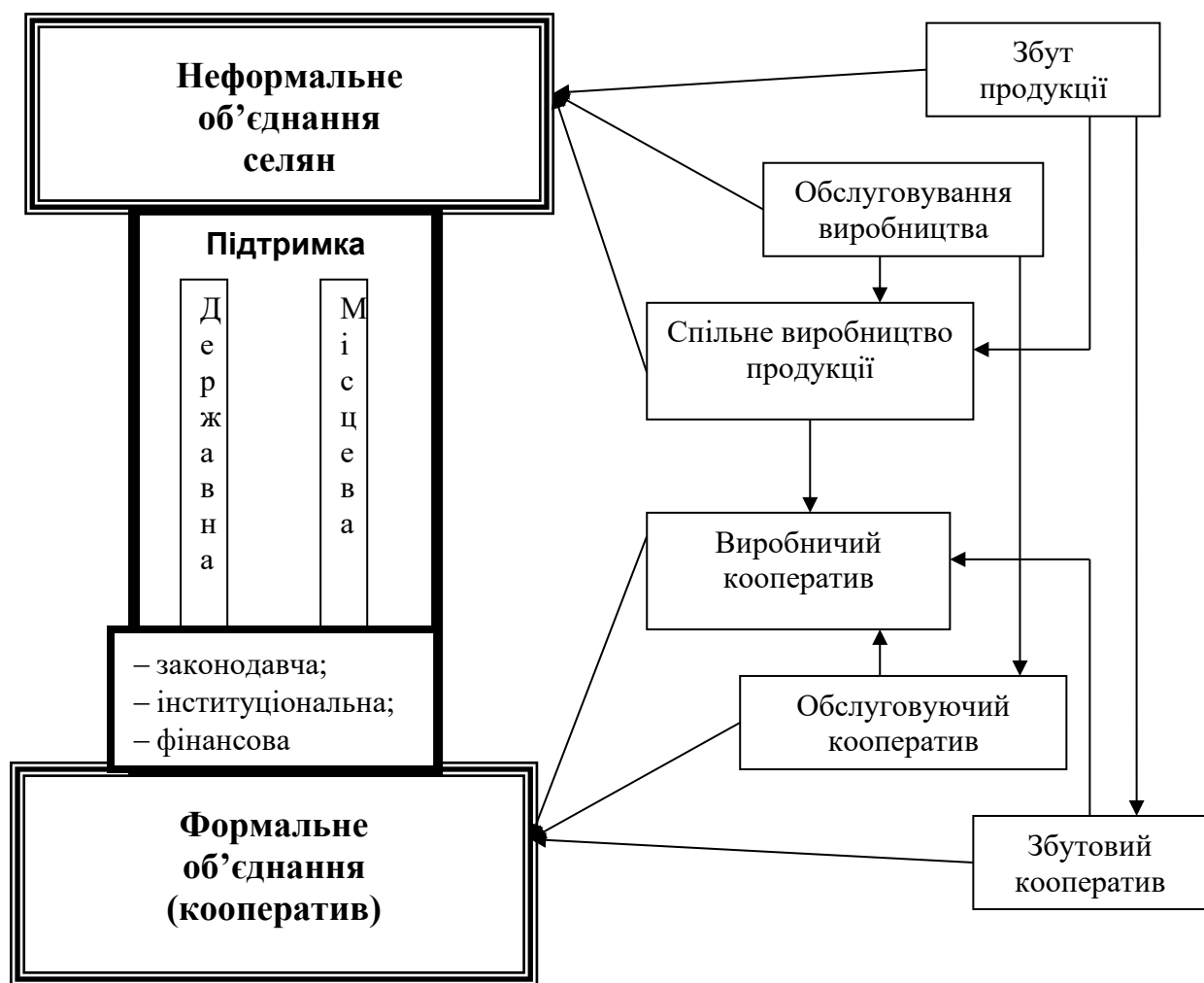

Рис. 4.3. Процес трансформації неформальних об'єднань селян у кооперативи

Процес формування виробничих кооперативів у сільському господарстві за участю селян, на нашу думку, може відбуватися в декілька етапів:

1) формування неформальних об'єднань селян, насамперед у сфері збуту сільськогосподарської продукції та обслуговування сільськогосподарського виробництва (надання передусім механізованих послуг);

2) розширення діяльності цих об'єднань на сферу виробництва продукції, тобто створення так званих виробничих груп або перетворення їх у юридично оформлені кооперативи зі збуту продукції чи обслуговування виробництва;

3) трансформація виробничих груп (об'єднань селян) у виробничі кооперативи;

4) розширення діяльності збутових і обслуговуючих кооперативів на сферу виробництва сільськогосподарської продукції.

Пропоновані трансформації можливі лише за умови створення відповідних передумов. Основними з них повинні бути:

1. Фінансова підтримка об'єднань селян у процесі їх формування і перетворення в кооперативи включає:

- покриття витрат зі створення кооперативу і здійснення адміністративної діяльності;
- дофінансування суми на покриття кредиту, одержаного на інвестиції, передбачених затвердженим планом досягнення визнання групи¹²⁶.

2. Законодавче забезпечення створення неформальних груп, за умови перетворення їх у кооперативи;

3. Стимулювання створення об'єднань селян та кооперативів з боку органів місцевої влади.

Спочатку особливу увагу треба звернути на створення різних груп і спілок виробників, пізніше можна перейти до складних юридичних форм, основною з яких може бути кооператив. Участь у ньому дозволяє підтримувати й захищати інтереси кожного члена кооперативу і їх спільні інтереси.

¹²⁶ Солтис М. В. Вдосконалення системи збуту тваринницької продукції / М. В. Солтис. – Львів, 2010. – С. 154.

У 2009 році в Україні була розроблена достатньо вагома, в певній мірі амбітна, «Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року»¹²⁷ з визначеним фінансуванням у 7,2 млрд. грн. 2009-го року було виділено 90 млн. для підтримки кооперативів, в першу чергу, на формування їх матеріально-технічної бази. Однак, вже у 2011 році програма була скасована і фінансування призупинене. В 2012 році в державному бюджеті виділено 5 млн. грн на підтримку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (лише 0,4 % передбаченого програмою на 2012 рік).

Приклад Молдови, маленької за територією країни, яка не входить до ЄС. Там при Міністерстві сільського господарства створене спеціальне агентство, яке адаптувало до економічних умов Молдови правила ЄС щодо підтримки розвитку обслуговуючих кооперативів. Преференції для фермерів, які об'єдналися в кооперативи, фінансуються коштом державного бюджету.

Для членів кооперативу – фізичних осіб встановлено нульову ставку податку з фізичних осіб, за домовленістю з банками зробили нижчою на 10 пунктів відсоткову ставку за кредитами. Крім того згадане агентство має щорічний субсидіарний фонд підтримки розвитку кооперативів у 35 млн. євро¹²⁸.

Об'єднання виробників сільськогосподарської продукції існують в багатьох країнах світу, зокрема і в Європейському Союзі. Основними вигодами такої консолідації сільськогосподарських виробників вважають¹²⁹:

- підтримка зі сторони ЄС для таких груп;
- спільна закупівля засобів виробництва (можливість використання з оптових цін, цінових знижок, кращих умов оплати);
- сильніша маркетингова діяльність та можливість комунікації зі споживачами;

¹²⁷ Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/557-2009-%D0%BF>

¹²⁸ Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи// <http://galinfo.com.ua/news/108592.html>

¹²⁹ Там же, с.147-148

- можливості застосування сучасних технологій виробництва і інтенсифікація біологічного прогресу (обмін насінним матеріалом, використання кращих порід і сортів тощо);
- спільна закупівля машин і обладнань, спільне використання бази зберігання і складування;
- зниження витрат на постачання засобів виробництва і збут сільськогосподарської продукції шляхом ефективної транспортної логістики;
- економія часу завдяки гуртовому постачанню і продажу;
- якісна і сортова уніфікація партії товарів і їх продаж гуртовим клієнтам, відповідно можливість досягнення вищої ціни;
- створення власної мережі клієнтів (гуртові, переробні підприємства, заклади торгівлі та громадського харчування).

Акцентуємо увагу на тому, що організація виробничих груп, поряд з користю для самих виробників сільськогосподарської продукції, має особливе позитивне значення як для ринкових посередників і переробних підприємств, так і для інших учасників агропродовольчого ринку, зокрема функціонування інфраструктурних об'єктів ринку. Значною може бути їх роль в діяльності місцевої громади та загальному розвитку агропромислового комплексу. Все це проявляється через реалізацію ними наступних трьох, на наш погляд, ключових цілей:

- + концентрації пропозиції сільськогосподарської продукції;
- + спеціалізації сільськогосподарського виробництва;
- + модернізації сільськогосподарського виробництва.

Автори цілком погоджуються, що у розвитку виробничих сільськогосподарських груп важливими є наступні елементи:

- ✓ люди – зацікавлені, охочі до співпраці, мотивовані до творчих дій, інноваційні і які мають ідеї щодо спільної діяльності;
- ✓ виробничий потенціал, тобто наявні виробничі засоби учасників групи, разом з їх підприємливістю;
- ✓ ринковий потенціал, що проявляється в попиті на сільськогосподарську продукцію;
- ✓ підтримка з боку органів місцевої влади і центральної, починаючи від дорадництва (економічного, правового,

технологічного, маркетингового), закінчуючи фінансовими вивченнями¹³⁰.

Невелику роль, практично через відсутність, відіграють кооперативи, які виготовляють несільськогосподарську продукцію, використовуючи місцеву сировину (виготовлення різних продуктів, сувенірів, предметів рукоділля, що традиційно раніше достатньо було поширено в гірській місцевості). До цього типу кооперативної діяльності можна зарахувати вирощування лікарських рослин, овочів, оригінальних декоративних рослин, пряноароматичних рослин тощо.

Розвиток багатогалузевих кооперативів з надання послуг в умовах закриття багатьох промислових підприємств і цехів міг би активізувати діяльність безробітної сільської молоді, яка має спеціальну освіту, але немає фінансових засобів, щоб самостійно організувати власну фірму.

Особливе значення на селі можуть мати переробні кооперативи, які використовують продукцію місцевого сільського господарства (зерно, м'ясо, овочі, фрукти), що створює нові місця праці, пропонуючи на місцевому ринку дешеву (без транспортних затрат) продукцію. Причому досить корисною може бути й первина переробка вказаної сировини, що підвищує її вартість перед реалізацією через торгову мережу чи підприємствам з поглибленою переробкою.

Важливим є і відновлення споживчої кооперації, лише на інших засадах, аніж було прийнято в радянські часи. Особливо це стосується реалізації продовольства, передусім овочів і фруктів та інших товарів повсякденного вжитку.

Особливі зусилля треба вкласти в розбудову на селі постачальницьких кооперативів, які можуть розширити асортимент товарів, пропонованих сільськогосподарським виробникам, заощаджувати тим самим їх час і створювати конкуренцію діючим приватним закладам торгівлі.

¹³⁰ Солтис М. В. Вдосконалення системи збуту тваринницької продукції / М. В. Солтис. – Львів, 2010. – С. 151.

Особливо повинно зрости значення кооперативів зі збуту сільськогосподарської продукції. Це може стосуватися як традиційних видів продукції, так і спеціальних (гриби, риба тощо).

Не менш важливим є й створення кооперативів з розбудови технічної інфраструктури села (водопостачання, газ, телефонізація тощо), що приводить до змін в техніці і способах господарювання і може мати економічну вигоду для сільської громади.

Достатньо перспективною може бути кооперація в соціальній інфраструктурі на селі. Ця сфера в процесі трансформації економіки виявляється неінвестованою, неплатоспроможною, погано функціонує, а в окремих сільських поселеннях – просто ліквідована. Це створює необхідність відкриття в сільській місцевості закладів охорони здоров'я, культурних, спортивних, і навіть освітніх.

Здійснювана на початку 90-х років минулого століття трансформація економіки на ринкові засади в цілому і аграрна політика зокрема суттєво змінили можливості і спосіб існування кооперації в Україні. Безпідставно ця проблематика виявилася другорядною. Як вдало зазначає М. Бродзінський, в окремих країнах, що розвиваються, і особливо в посткомуністичних, це стало результатом так званої “потрійної кризи”. Вона охоплює кризу ідентифікації, що знайшло відображення у повільному сприйнятті кооперативами капіталістичних рис, що пов'язано з втратою властивих їм особливостей. Наступна криза стосується ефективності, оскільки практично скрізь економічна результативність кооперативів є нижчою порівняно з підприємствами, метою діяльності яких є прибуток. Третя криза пов'язана з середовищем функціонування кооперативів, впливом несприятливих політичних, економічних і соціальних чинників, а як результат – почуттям меншовартості серед членів кооперативів¹³¹.

Зазначені кризи можуть бути нейтралізовані застосуванням кооперативної політики, запровадженої в ЄС. Її ключовим положенням є визнання соціально-економічної ролі групової (колективної) форми господарювання і прийняття різноманітних

¹³¹ Brodyński M. G. Spółdzielczosc obslugujaca wies i rolnictwo w okresie przekształcen ustrojowych / M. G. Brodyński. – Warszawa : WSE, 2004. – S. 6-7.

рішень і дій, скерованих на розвиток і зростання кооперативної економіки в економіках країн-членів спільноти. Останніми роками різними інституціями ЄС приділяється цьому багато уваги. У директораті Генеральної Європейської комісії з підприємств підготовлено, а Радою Міністрів ЄС у 2003 році прийнято “Статут європейського кооперативу”. Продовженням цього стала розробка і прийняття у 2004 році за результатами переговорів зі всіма залученими сторонами і урядами повідомлення Єврокомісії про підтримку розвитку кооперації. У ньому виражені основні цілі ЄС стосовно кооперативного сектору на найближчі роки, а також основні проблеми і дії щодо розвитку групових форм кооперування в масштабах усього Європейського Союзу.

Особлива увага звернута на необхідність пошуку можливостей поліпшення економічного функціонування кооперативів. Для цього пропонується проводити наукові дослідження, організовувати наукові конференції, розвивати мережу співпраці, обміну інформацією тощо. Ефектом усього цього має бути представлення шансів, які дає об’єднання дрібних господарюючих суб’єктів у кооперативи, що забезпечить нижчі показники банкрутства, формування сектору малих і середніх підприємств і їх господарської етики, значний вклад у розвиток сільської місцевості та соціальної інфраструктури.

Викладене вказує на потребу підтримки і змінення позиції кооперації в політиці Євросоюзу, прагнення Єврокомісії до відповідного використання впливу кооперації на розвиток окремих сфер економіки, зокрема сільського господарства і села, а також бідних регіонів у нових країнах – членах спільноти через реалізацію відповідних програм.

Черговою проблемою в кооперативній політиці ЄС є подальше законодавче поліпшення у сфері групових форм господарювання. Саме постійні консультації з усіма членами ЄС сприятимуть втіленню в життя “Статуту європейського кооперативу”. Цілком очевидно, що вітчизняне законодавство теж повинно відповідати цим правовим нормам.

Необхідність регулювання розвитку кооперації впливає з політичних, економічних, правових, технологічних та інших закономірностей, стану всієї економіки. Вони формують

конкурентоспроможність кооперації, застосування відповідних економічних інструментів. До основних макрорегуляторів належать: правові засади діяльності, організаційна структура, компетенції, способи прийняття рішень, способи забезпечення ресурсами, ціни, ринкові відносини, відносини щодо поділу ресурсів господарювання та їх оподаткування.

У вітчизняному законодавстві на майбутнє у сфері регулювання економіки необхідне сприйняття і дотримання вимог сталого, зрівноваженого, екологічного і соціально-економічного розвитку. Щодо кооперації вона може бути реалізована через такі інструменти: встановлення податкових пільг, преференційні кредити, субвенції, пристосування фінансової системи до безприбуткової діяльності, пристосування державних замовлень до особливостей кооперативної форми діяльності тощо. Таке підґрунтя для розвитку кооперації створене у Данії, Франції, Великобританії, Голландії.

Однак, вітчизняне законодавство не стимулює кооперативного руху. Так, і у новому Податковому кодексі не узгоджено питання щодо оподаткування збуту сільськогосподарської продукції. Зокрема, закладена норма, що продаж продукції з поля нецивілізованими каналами за готівку не оподатковується, натомість продаж об'єднанням виробників (сільськогосподарський обслуговуючий кооператив) оподатковується в загальному розмірі до 35% з обороту. Такі податки стимулюють тінізацію збуту сільськогосподарської продукції та стримують розвиток сільськогосподарської кооперації.

Організаційна інституціональна структура має сприяти пробудженню і розвитку різних форм кооперації налагодженню співпраці кооперативів з іншими суб'єктами ринку. Особливою проблемою є знаходження рівноваги між потребами концентрації виробництва та дій, як ефективного способу, і інтересами окремих членів кооперативу. У цьому контексті проявляється ще одна проблема, пов'язана з управлінням кооперативами. Воно повинно бути компетентним, грамотним, що потребує залучення відповідних методів, як це характерно у більшості країн ЄС. Це, однак, може мати й негативні наслідки: погіршення стосунків між членами кооперативу, усунення представницьких органів від управління ним, втрата рис кооперації.

Суттєвою детермінантою розвитку кооперації є ресурсозабезпечення, передусім фінансове. Для традиційних кооперативів єдиним фінансовим джерелом є капітальні вкладення їх членів. Однак, для підвищення конкурентоспроможності кооперативів порівняно з іншими суб'єктами необхідне широке використання кредитної системи. Зауважимо, що в країнах ЄС зовнішнє залучення капіталу реалізовується через спеціалізовані банки, підтримується державними гарантіями сплати кредитів або продовженням термінів кредитування. При цьому не треба забувати, що кооператив повинен виконувати свою первинну місію.

Щодо зовнішнього фінансування, то важливим джерелом повинно бути державне фінансування. Воно має бути доступним і пристосованим до суб'єктів з груповою формою діяльності.

У ринковій економіці економічна поведінка суб'єктів ринку диктується його вимогами. Визначником економічних рішень виступають ціни, які приводять в дію механізм саморегуляції ефективної поведінки. На жаль, дійсність є такою, що має місце дерегуляція, передусім економічна, що проявляється у відході держави від нагляду за економікою і формуванням засад поведінки підприємств. У такій ситуації ринкові правила диктують великі корпорації. А тому, для розвитку кооперації велика роль відводиться органам місцевого самоврядування, їх співпраці з місцевими господарюючими суб'єктами та діям, спрямованим на розвиток кооперації. У формуванні підприємницького "клімату" органи місцевого самоврядування відіграють особливу роль. Наприклад, допомога у створенні і вдалій діяльності кооперативу сформує позитивну атмосферу, зміцнить переконання і додасть впевненості, що разом можна багато чого досягнути і змінити.

Причинами, які утримують кооперативний рух на селі, є:

- географічне положення сіл;
- історично сформований господарський уклад;
- рівень подрібнення аграрної структури;
- рівень розвитку технічної інфраструктури.

В цілому, узагальнюючи вище зазначене, можна виділити чотири основні перешкоди на шляху розвитку СОК. Перше -

недосконалість податкової політики, друге - відсутність державної підтримки, третє – низький рівень навчання, інформаційної роботи, дорадництва серед потенційних груп, які можуть створити сільгоспкооперативи, четверте – відсутність менеджерів, активістів, лідерів кооперативного руху.

Потреба виживання, доступу до елементарних благ «підштовхує» людей до об'єднання. Саме це можна визнати основою появи соціальної кооперації. До речі, навіть Світова організація продовольства FAO визначає кооператив як «соціальне підприємство яке урівноважує дві основні цілі: задоволення потреб його членів з отриманням прибутку і забезпеченням стійкості»¹³².

На превеликий жаль, ці проблеми, за незначним винятком¹³³ у вітчизняній науці практично не розглядаються. В світі, однак, на протязі останнього десятиріччя опрацьовані певні теоретичні засади соціальної кооперації і цей рух набуває динамізму.

Соціальні кооперативи виникли на початку 70-х років, як відповідь на незадоволені потреби, в основному у сфері надання соціальних послуг та виконання робіт. З часом вони набули поширення по всьому світу. У деяких країнах, ці нові види кооперативів поступово отримали свій правовий статус, як наприклад, при різних конфесіях, таких, як "соціальний кооператив", "кооператив соціальної солідарності", "соціальний ініціативний кооператив", "кооператив солідарності", "колективний вигідний кооператив», підкреслюючи цим самим важливість цього нового явища в кооперативного русі.

Поява соціальних кооперативів зумовила необхідність їх теоретичного обґрунтування та розробки відповідних рекомендацій для практики. У відповідності до таких потреб Міжнародною організацією кооперативів СІСОРА були організовані дворічні консультації з приводу цього виду кооперативів і на Генеральній Асамблеї в Женеві 18 листопада 2009 року були прийняті Світові

¹³² Agricultural cooperatives: key to Feeding the World// World Food Day , 16 October 2012

¹³³ Мова йде про соціальне підприємництво, теоретичні і практичні аспекти якого частково розглядаються вітчизняними вченими.

стандарти соціальних кооперативів¹³⁴. В них відображаються основні характеристики соціальних кооперативів, засади їх функціонування та засади державної політики щодо їх створення і розвитку.

Насамперед треба відмітити, що соціальні кооперативи функціонують на загальних засадах кооперації, прийнятих Міжнародним кооперативним союзом¹³⁵, основними з яких є: добровільність і відкритість членства, економічна участь і демократичність контролю членами кооперативу, автономія і незалежність функціонування, підготовка, навчання членів і інформація, співпраця між кооперативами, турбота про місцеву громаду.

Отже, соціальний кооператив виникає і діє з огляду на дві основні цілі. Одна з них - це спільне ведення підприємства, друга - включення членів кооперативу в громадське і професійне життя, відновлення їх вміння, створення і підтримка відносин як на роботі і в сім'ї, так і серед місцевої спільноти.

Особливий характер соціального кооперативу визначають¹³⁶:

- тип осіб, які можуть заснувати кооператив;
- особиста праця членів кооперативу як основа його діяльності;
- соціальні цілі тобто: суспільна і професійна активізація його членів на ринку праці.

Як і всі кооперативи, соціальні кооперативи є недержавними господарюючими суб'єктами на основі вільного об'єднання осіб, незважаючи на те, що діяльність, яку вони здійснюють, часто фінансується з державного бюджету, враховуючи суспільне значення здійснюваної ними діяльності.

Основне завдання соціальної кооперації зводиться до покращення умов життєдіяльності, до інтеграції (включення) в ринок праці, а відповідно і активізацію суспільної діяльності окремих

¹³⁴ World Standards of Social Cooperatives. International Organisation of Industrial, Artisanal and Service Producers' Cooperatives.- Mode of access: http://www.cecop.coop/IMG/pdf/World_Standards_of_Social_Cooperatives_EN.pdf

¹³⁵ Spółdzielnia socialna na Opolszczyźnie - Opole: Opolskie Centrum Demokracji Lokalnej FRDL. - 2011 – S/11 c.

¹³⁶ Spółdzielnia socialna jako forma działalności gospodarczej // Warszawa: Wojewódzki Urząd Pracy w Warszawie. Wydział Regionalnej Polityki Rynku Pracy.- 2009.-19c. c.5

суспільних груп, до яких відносять неповносправних з фізичною і розумовою недостатністю, зі згубними звичками (колишні наркозалежні і алкоголіки), осіб, що мали проблеми із законом.

Плюсами соціальної кооперації є:

- Можливість забезпечення місцем праці і спричинення до зменшення безробіття, тим самим сприяння місцевому і регіональному розвитку;
- Можливість створення початкового капіталу за рахунок відповідних (переважно недержавних) фондів;
- Оскільки, встановлюється мінімальна кількість осіб в кооперативі (найчастіше 5), то це розширює економічну активність за рахунок осіб, які є менш підприємливими;

Соціальний кооператив створює шанси для вирішення істотних суспільних проблем при умові, що його члени-засновники мають конкретні і раціональні задуми, добре обґрунтовану і опрацьовану стратегію та програму дій. Важливим при цьому, на нашу думку, є і довіра партнерів в процесі творення соціального кооперативу. З практичної точки зору соціальний кооператив може вести господарську діяльність, що полягає в творенні певного товару або наданні відповідної послуги. Однак, в перспективі відповідну підтримку можуть отримувати лише ті з них, які мають чітко визначені соціальні пріоритети. Соціальний кооператив може також, що особливо значиме для формування його візерунку, а відповідно і розвитку, здійснювати суспільну, зокрема освітньо - культурну діяльність, не тільки для власних членів, але також і для місцевого середовища. Таким чином, можна сказати, що соціальний кооператив може одночасно здійснювати і бізнесову діяльність і виконувати функції неурядової організації.

Соціальний кооператив є соціальним підприємством, яке здійснює економічну діяльність для реалізації цілей своїх членів. На противагу іншим підприємствам, кооператив не діє для отримання максимального прибутку, а для того, щоб забезпечити працею своїх членів. Кооператив діє на ринку, продаючи свої товари і надаючи послуги, а отримані прибутки використовує головним чином для досягнення соціальних цілей.

Соціальні кооперативи існують в різних формах у багатьох країнах світу. В більшості країн вони закріплені законодавчо, однак, в окремих країнах (Швеція, Великобританія) вони існують без спеціального законодавства. Існують різні форми і способи підтримки соціальної кооперації.

Соціальні кооперативи вже багато років функціонують в Європейському Союзі, а одним з найкращих прикладів який слід навести, є Італія. Соціальна кооперація походить з Італії, де на переломі сімдесятих і восьмидесятих років минулого століття здійснювався пошук рішень, що дозволяють соціально незахищеним чи малозахищеним особам знайти своє місце на ринку праці. В Італії організації, які надавали соціальні послуги, були зв'язані, головним чином, з костелом і існувало тільки декілька організацій.

У 1981 році в країні було розпочато дискусії над юридичним регулюванням соціальної кооперації, яке 8 липня 1991 року закінчилося ухваленням закону про соціальні кооперативи. Відповідно до закону метою соціальної кооперації є загальне благо суспільства та соціальна інтеграція громадян. У 2001 році в Італії діяло вже 5600 соціальних кооперативів¹³⁷, в 2011 році їх кількість складала близько 7100 одиниць, в яких було зайнято 267 тис. осіб. Сукупний оборот цих кооперативів становив близько 5 мільярдів євро¹³⁸.

Відповідно до італійського законодавства виділяють три типи соціальних кооперативів.

1 тип А - який зорієнтований на забезпечення послуг з сфери соціальної допомоги (в т.ч.: догляд за старшими особами, освіта, охорона здоров'я). Членами таких кооперативів є постачальники і одержувачі соціальних послуг. Причому відповідно до законодавства кількість волонтерів серед членів кооперативу не повинна перевищувати 50%.

2 тип В - зорієнтований на працевлаштування осіб, дискримінованих на відкритому ринку праці (в тому числі осіб неповносправних, відсталіх фізично і розумово, колишніх пацієнтів

¹³⁷ Spółdzielnia socialna na Opolszczyźnie - Opole: Opolskie Centrum Demokracji Lokalnej FRDL. - 2011 - 61 с. С.9

¹³⁸ Social_cooperative.- Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Social_cooperative

психіатричних лікарень чи осіб, раніше залежним від алкоголю і наркотиків).

3 тип А+В – змішані кооперативи.

Серед загальної кількості кооперативів 59 % складають кооперативи типу А (соціальні та медичні послуги), 33 % - типу В (інтеграція праці) і 8% - змішані¹³⁹. Достатньо сильними в Італії є і позиції соціальних кооперативів в сільському господарстві.

Достатньо сильними є традиції соціальної кооперації у Швеції, оскільки, перші такі кооперативи почали виникати тут ще в 70-х роках минулого століття. Характерною особливістю тут є те, що кооперація сильно підтримується органами місцевого самоврядування. Така допомога стосується надання приміщень, навчання, дорадництва, досить часто фінансуються і куратори (опікуни) кооперативу, які займаються бізнесовою стороною їх функціонування.

В Бельгії, наприклад, кожен кооператив має дорадника з достатнім досвідом у бізнесі. Місцева влада в перший рік повністю платить йому зарплату, в наступний період – 50 %, а з настанням самоокупності діяльності кооперативу – 25 % заробітної плати.

Особливостями соціальної кооперації в Польщі є:

- Соціальний кооператив є юридичною формою суб'єкта, який поєднує ознаки підприємства і неурядової організації та повинен уможливити її членам, якими мусять бути особи соціально незахищеними, соціально вразливими (не менше 50 % загального числа всіх членів кооперативу), повернення до регулярного суспільного життя і активності на ринку праці.
- Соціальний кооператив є добровільним об'єднанням осіб, ведучим господарську діяльність в інтересах своїх членів і спираючись на їх особисту працю.

Соціальні кооперативи у Польщі були введені Законом РП від 20 квітня 2004 року «Про промоцію працевлаштування і установи ринку праці»¹⁴⁰, відповідно до зміни закону «Кооперативне право», який був впроваджений ще в 1982 році. В результаті діяльності Регіональних

¹³⁹ Там же

¹⁴⁰ Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy. - Mode of access: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20040991001>

Фондів соціального господарювання в Польщі виникло 20 соціальних кооперативів, локалізованих у п'яти воєводствах, саме в тих, які відзначалися високим освітнім рівнем та підприємницькими традиціями. На кінець 2005 року було зареєстровано 40 соціальних кооперативів. У період з 2005 року по 2008 рік у Польщі виникло близько 145 соціальних кооперативів, в яких створено близько 2500 робочих місць¹⁴¹. На початок травня 2012 року було зареєстровано 447 соціальних кооперативів.¹⁴² Однак, лише 1/3 зареєстрованих соціальних кооперативів є активними, що є свідченням насамперед недосконалості правових умов їх функціонування, що вимагає відповідних змін. Ідея соціальної кооперації весь час зустрічається а численними перешкодами.

Відповідно до польського законодавства, засновниками соціальних кооперативів можуть бути особи, що володіють необхідною здатністю до діяльності, яких одночасно можна віднести до принаймні однієї з наступних категорій:

- безробітні (зареєстровані у відділі праці і відповідають іншим критеріям Закону РП «Про промоцію працевлаштування і установи ринку праці»);
- неповносправні особи, відповідно до законодавства про професійну і суспільну реабілітацію також зайнятість неповносправних (особи, які мають висновок на неповносправність, непрацездатність або інвалідність) осіб;
- особи, відповідно до законодавства про соціальне працевлаштування - особи соціально незахищені та малозахищені, зокрема:
 - залежні від алкоголю, наркотиків або одурманюючих засобів після закінчення лікування;
 - хворі психічно особи, відповідно до положень про охорону психічного здоров'я;
 - бездомні, реалізуючі індивідуальну програму виходу з бездомності;

¹⁴¹ Spółdzielczość socjalna w Polsce/Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.- Mode of access: [/www.rpo.gov.pl](http://www.rpo.gov.pl).

¹⁴² Prawie 500 spółdzielni socjalnych. Jak sobie radzą?- Social_cooperative. - Mode of access: <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/wiadomosc/761394.html>

- особи, що залишають карні заклади;
- емігранти, що беруть участь, в індивідуальній програмі інтеграції.

Соціальний кооператив можуть також закласти щонайменше дві з числа наступних юридичних осіб:

- неурядові організації (відповідно до законодавства про діяльність для публічної користі і волонтаризм);
- одиниці територіального самоврядування;
- церковні юридичні особи.

Щодо фізичних осіб, то засновників кооперативу мусить бути мінімум п'ять.

Достатньо цікавою є державна, зокрема фінансова, підтримка соціальної кооперації. Зокрема, засновники кооперативу звільнені від реєстраційних внесків, можуть отримати одноразові засоби з Фонду праці (в розмірі не більше чотириразового рівня середньої заробітної плати на кожного члена-засновника соціального кооперативу). Особи, які хочуть вступити до вже існуючого соціального кооперативу можуть отримати з Фонду праці допомогу в розмірі не більше 3-х разової середньої заробітної плати на кожного члена кооперативу. Неповносправна особа, зареєстрована в відділі праці як особа безробітна або шукаюча роботу, може отримати з ресурсів Фонду Реабілітації неповносправних осіб допомогу на внесок до соціального кооперативу в розмірі не більше п'ятнадцятиразової середньої заробітної плати. Доходи кооперативу, витрачені на суспільну і професійну реінтеграцію її членів, звільняються від податку. Соціальний кооператив може просити і отримати фінансування з фонду праці на пенсійне і інвалідське страхування, застосовувати спрощену систему обліку.

З досліджень виникає, що засновниками соціальних кооперативів є переважно безробітні особи (83 %), друга група – особи неповносправні – (38 %). Разом з тим, відсутні серед засновників інші соціальні групи, що мають відповідне право. Переважають малі кооперативи. Тільки в 10 % кооперативів кількість членів перевищувала 10 осіб¹⁴³. В діяльності соціальних кооперативів

¹⁴³ Там же

переважають послуги. В основному це стосується прибирання і ведення господарства (будинків, городів), будівництво, ремонтні послуги і сфера харчування.

Основними проблемами розвитку соціальної кооперації є: відсутність розуміння і зацікавленості соціальною кооперацією зі сторони органів місцевого самоврядування (37,8 %), труднощі із пошуком замовлень на комерційному ринку і державних замовлень (20,5 %) та фінансові проблеми (15,9 %)¹⁴⁴. Кооперативи мають проблеми із отриманням замовлень однаково як від приватних організацій, так і державних. Серед членів соціальних кооперативів існують нарікання на відсутність підтримки з боку органів місцевого самоврядування і поглиблення фінансових проблем.

Доступ соціальних кооперативів до капіталу в Європейському Союзі повинен покращитися з введенням в дію спеціального позичкового фонду. Однак, це поки що є пілотним проектом, на реалізацію якого в умовах наростаючої фінансової кризи прийдеться ще трохи почекати.

Таким чином, ідея соціальних кооперативів в контексті концепції соціальної економіки заслуговує на поширення з огляду на цілі, які вони повинні реалізувати - боротьба з соціальними негараздами і проблемами. Соціальні кооперативи є суттєвим компонентом економіки, який виконує не тільки важливу економічну роль, але також багато соціальних функцій, між іншим шляхом створення стабільних і безпечних робочих місць та інтегрованого соціально-культурного середовища, що розвивається навколо кооперативу.

Принципи, на яких опирається кооперація, (взаємна допомога, задоволення потреб членів, активна участь, а також співробітництво), полегшують участь на ринку праці вразливим соціальним групам населення. Завдяки соціальним кооперативам безробітні особи, бездомні, залежні, хворі психічно, емігранти чи інваліди, знаходять місце, в якому одержують суспільне визнання, стають членами групи, яка співпрацюючи прагне до досягнення економічних цілей. З

¹⁴⁴ MPiPS: w Polsce działa 447 spółdzielni socjalnych. - Mode of access: <http://www.promotion.org.pl/news.htm>

людей безпорадних, позбавлених шансів на успіх на ринку роботи вони стають креативними і активними людьми.

Наведене дає підстави для висновку про доцільність розвитку соціальної кооперації в Україні. Проте наразі важко оцінити її засади, напрямки і способи створення соціальних кооперативів, їх діяльність тощо. Сьогодні треба зробити хоча б перші кроки щодо практичного впровадження в життя та функціонування соціальної кооперації. Наявний досвід, дає авторам підстави стверджувати, що головною проблемою є, і надалі залишатиметься, відсутність достатньої зацікавленості влади підтримкою такого виду діяльності через недостатнє розуміння ідеї соціальної кооперації, низького рівня підготовки адміністративних кадрів на різних рівнях влади, слабо розвинутої система неурядових організацій, відсутністю надійного партнерства влади і бізнесу. Складною проблемою залишається фінансова сторона реалізації такого проекту. Найскладніше – це пошук джерел фінансування та фінансової підтримки таких кооперативних формувань. І, насамперед тому, що відсутні відповідні фонди, внутрідержавного та зовнішнього походження. Безперечно, ключовою проблемою в становленні соціальної кооперації є формування відповідної законодавчої бази.

4.5. Організаційне забезпечення розвитку підприємництва на селі

У сукупності заходів щодо розвитку підприємництва важливе місце повинно належати подоланню існуючих бар'єрів, зокрема адміністративних. Серйозним бар'єром у розвитку підприємництва на селі є недосконалий територіально-адміністративний устрій держави. Територіальна віддаленість сільських населених пунктів від районних центрів перевищує 40-50 км, що в поєднанні зі слаборозвиненою транспортною системою створює серйозні труднощі для сільського населення у користуванні низкою послуг, соціальними гарантіями, зокрема щодо фінансової та не фінансової підтримки підприємництва на селі. Тому пропонується в кожному районі за кущовим принципом на базі найбільших сіл у відповідних сільських чи селищних радах створити так звані місцеві вікна підприємництва (МВП). Функціонувати вони можуть за рахунок коштів районного

бюджету та бюджетів сільських рад, які входять у цей куш, залучених від підприємців та з інших джерел. Основним їх завданням повинна бути концентрація зусиль на послугах для підприємців і осіб, які розпочинають підприємницьку діяльність та зацікавлені у відповідній допомозі. Послуги ці полягають у можливості отримання інформації у формі пакета, який повинен містити:

- основну інформацію на тему ведення господарської діяльності;
- відомості стосовно інструментів і форм підтримки підприємництва;
- інформацію щодо платних і безплатних послуг дорадництва, доступних у різних осередках дорадництва чи консультативно-дорадчих пунктах.

Дуже важливо, щоб такі МВП тісно співпрацювали з інституціями, які підтримують підприємництво на селі.

Необхідне інституціональне забезпечення підприємництва, зокрема і на селі, передбачає створення при центральних органах з розвитку підприємництва спеціального центру, який би тісно співпрацював з МВП і КДП і надавав такі послуги:

- розробка інформаційних пакетів на основі аналізу потреб;
- розробка інформаційних пакетів на тему доступних і запланованих форм і програм підтримки підприємництва (регулярні і на замовлення);
- створення і ведення Інтернет-сторінки з базою даних щодо засад функціонування програм підтримки малого підприємництва, сільського господарства і села;
- надання інформації для МВП і КДП, консультація в телефонній, електронній, письмовій формі, поширення інформаційних і консультативних матеріалів у електронній і письмовій формах;
- дорадча і навчальна допомога МВП, які співпрацюють з центром, у формі навчальних сесій.

Досить важливим є оцінювати інформаційні потреби МВП і КДП.

З огляду на обмежений досвід та організаційні прогалини щодо розвитку підприємництва в сільській місцевості важливе значення

має співпраця багатьох інституцій, організацій і осіб, які впливають на процес створення системи, що сприяє зрівноваженому розвитку сектору малих підприємств, сільського господарства, переробки, як і суб'єктів господарювання різних форм власності та організаційно-правових форм.

На наш погляд, у більших за розмірами селах доцільними буде створення центрів сільської активності (ЦСА), де періодично надаватимуть різні консультаційно-дорадчі послуги, проводитимуться навчання та організація підприємницьких проектів.

Одним із важливих перспективних напрямів підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів у сільському господарстві може бути застосування широко використовуваних в Європейському Союзі структурних пенсій. Основна мета цього інструменту – забезпечення доходів сільськогосподарським виробникам, які відмовляються від сільськогосподарської діяльності в перед пенсійному віці, прискорення зміни поколінь у сільському господарстві, трансформування сільськогосподарських угідь у несільськогосподарські в разі, якщо через чинник якості земель аграрний бізнес не може досягати прийнятних економічних результатів.

Структурні пенсії призначені селянам перед пенсійного віку, які ведуть власне товарне виробництво і хочуть його передати іншому селянинові або наступнику, внаслідок чого економічна активність господарства покращується, тобто коли¹⁴⁵:

- орні землі були передані на розширення господарства іншого селянина (кількох селян), які:
 - є молодшими;
 - мають відповідну кваліфікацію для здійснення сільськогосподарської діяльності;
 - не мають встановленого права на пенсії чи виплати по інвалідності;
 - будуть здійснювати сільськогосподарську діяльність на прийнятих землях не менше п'яти років;

¹⁴⁵ Kania J. Wdrażanie rent strukturalnych na przykład województwa małopolskiego / J. Kania // Kwestia agrarna. – S. 401-402.

– орні землі будуть прийняті наступником (особою, яка вперше розпочинає сільськогосподарську діяльність), який:

- молодший за 40 років;
- має відповідну спеціальну кваліфікацію для здійснення сільськогосподарської діяльності;
- не має встановленого права на пенсію чи виплати по інвалідності;
- буде здійснювати сільськогосподарську діяльність щонайменше 5 років.

Структурні пенсії призначаються особам, старшим за 55 років, але не пізніше ніж за півроку до виходу на пенсію, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, відповідають встановленим вимогам і передають у наступництво земельну ділянку (ділянки) площею не менше ніж 1 га сільськогосподарських угідь і припинили введення товарного виробництва.

Основний рівень структурної пенсії складає 210% мінімальної пенсії. Вона може бути підвищена на:

– 60% мінімальної пенсії, якщо особа є одружена і виконуються наступні умови:

- господарство, що передається складало джерело існування (утримання) обох;
- обоє в день передачі господарства виконували умови отримання допомоги;
- подружжя не має власних доходів від зайнятості чи іншої заробітної плати;

– 50% мінімальної пенсії за період господарства з земельними розмірами щонайменше 3 га сільськогосподарських угідь;

– 3% мінімальної пенсії за кожен переданий у власність масив сільськогосподарських угідь площею понад 3 га на розширення іншого господарства і додатково;

– 3% мінімальної пенсії на 1 га сільськогосподарських угідь площею понад 3 га особі до 40 років, але не більше як 20 га в обох випадках.

Збільшення пенсії підлягає сумуванню. Розмір пенсії максимально може складати 440% мінімальної пенсії. Така пенсія виплачується не більше ніж 10 років.

Цінним з цього приводу є приклад Ірландії, де в 1994-1998 роках взамін на пенсію було передано 283800 гектарів, що складало 6,7% усієї площі сільськогосподарських угідь, і цим процесом було охоплено 7,4% селян. Участь у цьому процесі взяло 9380 селян, що передали свої господарства 11000 іншим прилеглих господарств. Середня різниця у віці між тими, хто передає господарство і хто приймає, складала 28 років. У 2002 році середній розмір структурної пенсії становив 12750 євро щорічно, що становило 364% мінімальної пенсії (3500 євро)¹⁴⁶.

Таким чином впровадження структурних пенсій дозволить:

- змінити стару побудову сільськогосподарського виробництва;
- реструктуризувати діючі сільськогосподарські підприємства та розвинути їх земельні ресурси до оптимальних;
- у відповідний спосіб провести консолідацію земель;
- сформувати нові підприємницькі структури на селі;
- поліпшити вікову структуру у сільськогосподарському виробництві;
- сформувати господарства населення у підприємницькі структури;
- покращити соціальну політику на селі та умови проживання сільських жителів.

Організаційне забезпечення впровадження структурних пенсій потребує:

- чіткого правового здійснення процесу передачі землі;
- формування інституцій, які б займалися обігом земель;
- формування обмежень, щодо параметрів передаваної земельної ділянки та інших умов;

¹⁴⁶ Shaughnessy M. O. Out with old and in with the new An examination of the role of the early Retirement Scheme in rejuvenating the Irish farm workforce. Europe at the Margins I EN Regional Policy. Peripherality and rurality, University of Angers, 2004. France.

- включення структурних пенсій (їх впровадження) у відповідні програми розвитку сільського господарства;
- фінансового забезпечення структурних пенсій, розробки механізму їх надання, оскільки може виявитися достатньо хибних критеріїв призначення та врахування параметрів. На нашу думку, мінімальна площа, яка може бути передана, повинна сягати 1,5-2 га;
- обґрунтування пропорції розподілу пенсії між подружжям (60% для одного з них є дискримінацією).

Досвід країн ЄС показує, що реалізація програми структурних пенсій є довготривалим і складним заходом, в якому повинні враховуватись внутрішньонаціональні особливості. Основною його ціллю є покращання аграрної структури і забезпечення доходів старшим селянам. Крім цього, це дозволить певною мірою пристосувати сільське господарство до спільної аграрної політики ЄС.

Структурна пенсія виплачується до набуття селянами пенсійного віку (в Європі для чоловіків – 65 років, для жінок – 60 років).

Впровадження структурних пенсій дозволить вирішити декілька завдань. Першочергові – це структурна соціальна і політика. Наступні – підвищити працездатність сільського господаря, особливо в районах перенаселення, частково зменшити рівень прихованого безробіття. Автори вважають, що якщо структурні пенсії впровадити в країнах ЄС, то очевидним є впровадження цього досвіду в Україні та досягнення на основі цього певних успіхів у реструктуризації сільського господарства.

Зазначимо, що обмеженою є кількість інституцій, які підтримують сільський бізнес. Більшість із них знаходиться у великих містах. Пропозиція фінансових інструментів підприємницької та інноваційної діяльності в селах є надто скромною. Недостатньою в цьому напрямі є інноваційна підтримка підприємництва нефінансовими інструментами через навчальні і дорадчі осередки, консультативні пункти, осередки підприємництва, технологічні парки тощо. Багато з цих інституцій у більшості регіонів України просто не існують.

Для ефективного функціонування сільського підприємництва необхідна добра інфраструктура; чим вона буде кращою, тим більшим буде потенціал для розвитку підприємництва. Одним з важливих елементів покращення організаційного забезпечення розвитку підприємництва на селі та полегшення взаємодії між ринковими суб'єктами, є краща комунікація і доступ до Інтернету. Покращення взаємодії сприятиме прояву нових господарських ініціатив і розкриття місцевих ринків для нових покупців і постачальників. Доцільним в цьому плані є знаходження раціональної рівноваги між ендегенним розвитком (будова місцевої комунікаційної мережі) і екзогенними (концентрація на більших інфраструктурних проектах по лінії село-місто). Саме вдосконалення комунікації по лінії село-місто може ефективно вплинути на сільські території. Нижченаведена схема (рис. 4.4) представляє найважливіші канали трансмісії між селом і містом.

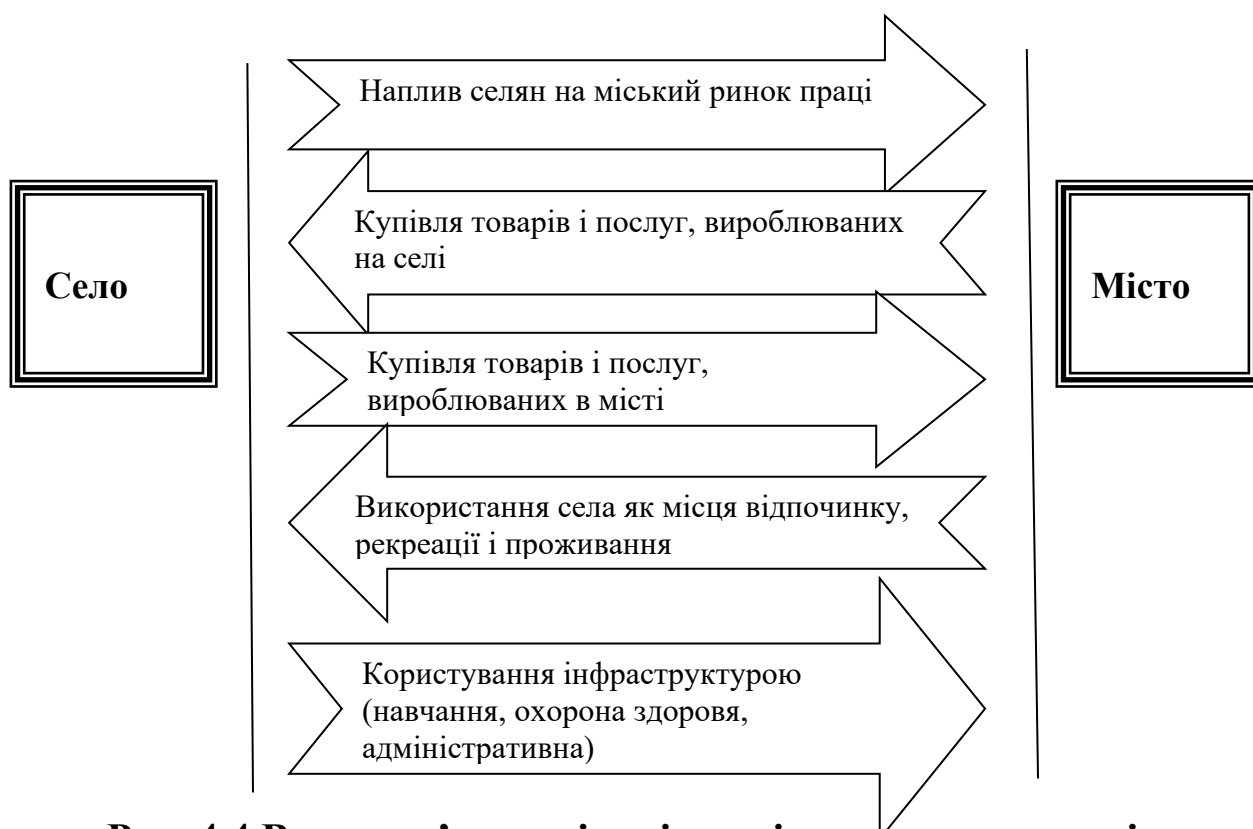

Рис. 4.4 Взаємозв'язок між містом і селом в контексті розвитку підприємництва¹⁴⁷

¹⁴⁷ Grosse Tomasz, Hardt Łukasz Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi . - Mode of access: http://www.mrr.gov.pl/aktualnosci/fundusze_europejskie_2007_2013/Documents/dzielo_do_umowy_14_MRR_2010_24012011.pdf .- c.30

Важливим елементом формування підприємницького суспільства є інтелектуальне забезпечення (наука - викладачі, радники - широка освіта головне молодого покоління мешканців села). Розвиток цього суспільства в глобальному, регіональному і місцевому масштабах буде відбуватися в контексті прийняття різних, сміливих неоднозначних рішень. З метою пробудження підприємницьких ініціатив в суспільстві освітня політика держави має бути пристосована до потреб ринку праці. Сучасна економіка функціонує при домінуючій ролі ринкового механізму. Кожна людина, бажаючи знайти в ній своє місце мусить мати мінімум знань і вмінь, що стосуються процесу господарювання. Знання і вміння дозволяють краще зрозуміти принципи дії ринку також своє місце як активного учасника економічного процесу. Завдяки цьому можливим є постановка правильних цілей, ефективне знаходження ресурсів, а також їх ефективне використання. Це потрібне кожному, незалежно від професії, оскільки кожна людина у меншій чи більшій мірі є активним учасником економічного життя. Підприємництво вимагає від людини всебічних знань і вміння, а також ефективного їх використання.

Потрібна нова концепція навчання, в якій ключовими мають бути:

- постійний і швидко прогресуючий розвиток науки, культури, техніки і інформації, який ставлять перед сучасною школою нові, щораз амбіційніші завдання;
- освіта протягом всього життя (безперервне навчання), основою якого є чотири стовпи: навчати себе, щоб знати, вчитися, щоб діяти, вчитися, щоб спільно жити, вчитися, щоб бути¹⁴⁸.

Важливим елементом активізації сільських територій є розвиток і покращення інфраструктури, яку можна вважати як необхідну умову для стимулювання до розвитку приватного господарювання. Території з розвинутою інфраструктурою притягують інвесторів, а

¹⁴⁸ Gabińska Celina Grażyna. Kształcenie na rzecz przedsiębiorczości na obszarach wiejskich // Rola przedsiębiorczości w edukacji .red. Z. Ziolo i T. Rachwał, Przedsiębiorczość-Edukacja Nr 8, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa – Kraków 2012. - S.275

брак доброї інфраструктури накладає на потенціальних інвесторів додаткові затрати пов'язані з побудовою доріг, сітки водопостачання і каналізації, опалення, телекомунікацій тощо.

Головною метою є покращення технічної інфраструктури з метою стимуляції приватного сектору, налагодження створення нових місць праці в поза сільськогосподарській сфері, покращення оздоровчих умов та середовища, впровадження альтернативних організаційних і інституціональних структур, що служитимуть підтримці послуг і швидкого ринкового пристосування інфраструктурної сітки, що служитиме зменшенню відмінностей між сільськими і міськими теренами.

Застосування з цією метою відповідних інвестицій має на меті реалізацію наступних проектів:

- побудова системи водопостачання для використання домогосподарств та підприємств;
- побудова системи каналізації з метою замкнутого руху води доброї якості, яка відповідає гігієнічним вимогам;
- побудова системи нагромадження відходів і їх утилізації, відповідно до санітарних норм;
- покращення стану окремих доріг, зокрема покращення поєднання місцевих доріг з головними, покращення їх поверхні з метою постійного доїзду до всіх населених пунктів, незалежно від погодних умов;
- в кінцевому рахунку реалізація проектів стосовно енергії і телекомунікації.

Безперечно, що організаційне забезпечення розвитку підприємництва охоплює достатньо широку гаму як самих структур, так і способів їх діяльності. Ключовою при цьому є діяльність органів місцевого самоврядування, що буде розглянуто в наступних розділах.

4.6. Підприємництво в розвитку сільських територій

Концепція інтегрованого розвитку сільських територій має комплексний, багатогранний, багатовимірний і скоординований характер. Під інтегрованим розвитком сільських територій треба розуміти можливості пошуку безконфліктної

гармонії найрізноманітніших потреб сільських жителів певної території. Це вимагає понад галузевої координації економічних, соціально-культурних і екологічних дій і інтересів за участю відповідних компетентних інституцій.

Сільські території є частиною еволюційних динамічних процесів, пов'язаних з глобалізацією і проблемами, які з цього випливають, передусім демографічними, економічними, суспільними та екологічними. Сільські території в Україні є досить відмінні з огляду умов ведення діяльності, доступу до ринку праці, суспільних послуг і багатьох інших чинників, які формують добробут людей, що там проживають і передбачає багатоваріантність піходів щодо їх дослідження.

Зазначимо, що значну частину територій складають території, що відстають у розвитку. Вони репрезентують сукупність проблем, які передалися у спадщину з минулого і доповнилися нерівномірністю трансформаційних процесів. Території, що відстають у розвитку (депресивні), загалом характеризуються низькою інвестиційною привабливістю, що при слабких власних ресурсах створює “власне коло бідності”.

Диференціація розвитку сільських територій має не тільки історичний характер, але й значною мірою зумовлена територіальним розміщенням, а також:

- змінами форм власності та передумовами приватизації;
- змінами структури елементів – як галузевої, так і виробничої структури;
- розширенням функцій і повноважень органів місцевої влади;
- домінацією ринкових механізмів формування екологічних процесів;
- розвитком фінансового ринку.

У сучасному українському селі домінують традиційні підходи і поведінка громади: пасивність, небажання брати участь у суспільному житті громади. Досить поширеним є явне і скрите неприйняття нових форм і методів ведення аграрного виробництва, відсутність стабільності та політичної єдності в суспільстві. Тому особливої значимості набувають місцеві ініціативи, які повинні виходити, передусім, від органів місцевого самоврядування.

Важливою проблемою для вітчизняного села є те, що в шістдесятих роках значну кількість сільських населених пунктів було віднесено до неперспективних. Це були села переважно незначні за розмірами, які не вписувалися в схему новітнього (на той час) сільськогосподарського виробництва.

Найбільш загально стан сільського господарства і селян можна окреслити наступним чином:

- паритет доходів селян до працівників інших галузей і зокрема до міщан продовжується різко погіршуватися;
- фактично не залишилося господарств, які мають фінансові засоби і здатні їх інвестувати в модернізацію виробництва;
- все більше зростає частка в доходах сільського населення від позасільськогосподарської діяльності;
- доступ до навчання в середні і особливо вищі навчальні заклади (насамперед денної форми навчання) сільської молоді став дуже утрудненим;
- сильний консерватизм, збереження антиринкових настроїв на селі. Все більше селяни очікують на потреби державного керівництва в установленні цін і т.д. Така “надія” на державу
- один з найбільш стримуючих чинників процесів трансформації і реструктуризації аграрного сектора економіки та відбудови українського села.

У контексті аналізу бар'єрів розвитку сільських територій особливо важливим є питання стосовно рушійних сил змін, сутності процесу змін, його причин і джерел. Відповідно до цього пропонується всі бар'єри розвитку сільських територій об'єднати у п'ять груп:

1. Бар'єри, пов'язані зі станом місцевих ресурсів (відсутність відповідно підготовлених територій для інвестицій, низький рівень людського капіталу, деградація природного середовища).

2. Суспільно-політичні і культурні бар'єри (місцеві традиції, брак почуттів спільного інтересу, відсутність бажання кооперуватися, дефіцит громадських цінностей, низький рівень суспільного капіталу).

3. Бар'єри планування і стратегічного розвитку (відсутність програм і стратегій розвитку, просторового планування).

4. Організаційно-інституційні бар'єри (остаточна несформованість багатьох інституцій та політизованість наявних, відсутність та недосконалість способів надання адміністративних та інших послуг, відсутність приватно-публічного партнерства).

5. Бар'єри, пов'язані з поточним управлінням (недостатнє фінансування розвитку, обмеженість функцій та прав органів місцевого самоврядування, неефективне управління нерухомістю).

До основних бар'єрів сільського розвитку треба зарахувати:

- безробіття, особливо те, що зростає на селі внаслідок трансформаційних, насамперед системних, процесів;
- недостатня кількість капіталу, який міг би бути інвестований в будь-яку діяльність та відсутність будь-яких перспектив його отримання;
- відсутність кваліфікованих груп населення з високим рівнем кваліфікації, щоб дозволило широко займатися підприємництвом;
- недостатній розвиток інфраструктури, яка в неповній значній мірі заохочує до інвестування, підвищує виробничі і логістичні витрати та знижує ефективність;
- відсутність системи сільських інституцій, сприяючих активізації сільської громади;
- перевага традиційної поведінки і відношення, що ґрунтується на відсутності місцевих ініціатив, на недостатній вірі у власні сили.

Тривожним сигналом, що вказує на погіршення соціально-економічної ситуації є від'ємне сальдо міграції, що стосується практично всіх регіонів України, особливо сільських територій. Оскільки мігруючі особи переважно молоді люди, то подальше наростання цього явища при систематичному зменшенні природного приросту населення спричинить швидке відносне зростання осіб у непрацездатному, головним чином післяпрацездатному, віці.

Висока міграція з сільських територій, практично по всій Україні, у поєднанні з низькою якістю соціальної інфраструктури на селі можуть спричинити таку ситуацію, при якій навіть високі інвестиції в інфраструктуру не зможуть відродити окремі сільські

населенні пункти (рис. 4.5). Такий загрозливий сценарій може привести до стійкого занепаду окремих сільських територій.

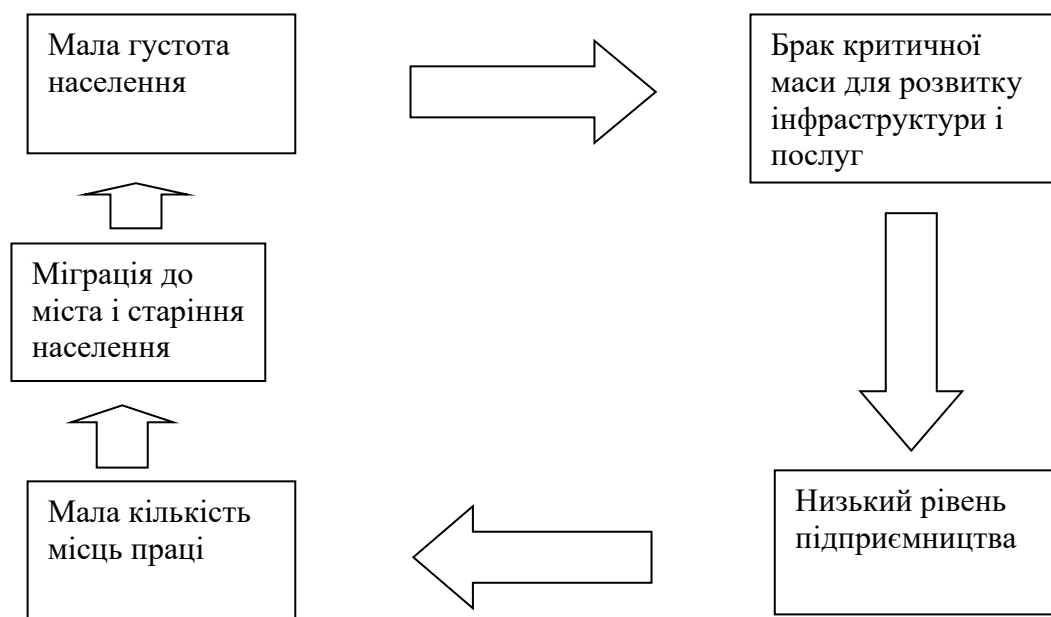

Рис. 4.5. Кругова модель деградації села¹⁴⁹

В цьому контексті особливо значимими є характеристики умов проживання на селі (табл. 4.8), які насамперед негативно впливають на процеси відтворення сільського населення з відповідними наслідками і для підприємницької активності. Серед пануючих позитивних характеристик стану життя на селі особливу перевагу респонденти віддають безпеці проживання, врівноваженому та здоровому способу життя. Натомість основними негативними характеристиками респондентами визнаються безперспективність та несучасність.

Серед бар'єрів розвитку сільських територій особливе місце займають мала активність сільських жителів, брак відваги ризикувати, низький рівень підприємництва. Місцевий розвиток є індикатором різних ініціатив знизу, тобто реалізується саме сільськими жителями. Однак, панує досить поширене переконання, що ситуація на селі залежить передусім від держави, а не сільських жителів.

¹⁴⁹ Опрацьовано на основі The New Rural Paradigm: Policies and Governance, OECD, Paris 2006, s. 32.

Таблиця 4.8

**Оцінка студентами аграрних закладів України
характеристики життя на селі**

(«2» - цілком погоджуюсь, «-2» - абсолютно не погоджуюсь)

Характеристика життя	Західний регіон	Північно-Центральний регіон	Південний регіон	Східний регіон
Цікаве	0,67	0,38	0,31	0,36
Здорове	1,3	0,99	0,95	1,14
Спокійне	0,99	0,84	0,83	0,86
Сучасне	-0,21	-0,40	-0,39	-0,49
Вигідне	0,3	0,02	0,14	0,12
Безпечне	0,69	0,38	0,44	0,54
Перспективне	-0,33	-0,65	-0,50	-0,46

Подолання бар'єрів низької людської активності є завданням не лише розумної державної політики, але і органів місцевої влади і самоврядування. Потрібно розпочати працю щодо формування сільських лідерів, допомогти реалізації місцевих ініціатив, ліквідація (нівелювання) сільської пасивності.

Значними загрозами для розвитку сільських територій є відсутність підприємницьких традицій у місцевих громадах, низький рівень освіти, пасивність більшості селян, зростаючі соціальні проблеми, пов'язані з патологіями – алкоголізмом, злочинністю, конфліктами із співмешканцями, депресією, постійним безробіттям.

Однак, на наш погляд, навіть при такій песимістичній оцінці, навіть у найбільш слаборозвинутих селах можна знайти підприємців, які успішно ведуть бізнес.

Основними цінностями місцевої громади (враховуючи сільську) треба визнати:

- суспільні зв'язки як наступництво сусідства і свідомості інтересів громади в ключових справах, пов'язаних з побутом і працею;

- діючі спонтанно суспільні механізми контролю і пануючої думки, основані на традиційних нормах поведінки і цінностях, сформованих на даній території;
- існуючі думки місцевої громади, трансформовані в місцевий патріотизм.

Це не всі цінності місцевої спільноти. Не всі вони у відповідний спосіб можуть бути і використані. Однак вважаємо, що розпізнання цих цінностей може полегшити розуміння характеру різних суб'єктів господарювання, насамперед їх організаційно-правових форм, що, з одного боку, може бути вихідним пунктом для оцінки подальших трансформаційних процесів, з другого – для самих суб'єктів – основою співпраці з органами місцевого самоврядування.

На відставання в розвитку сільських територій впливає низький рівень технічної інфраструктури, який разом з недостатніми інвестиціями і надлишком робочої сили не заохочують потенціальних інвесторів до розміщення своїх підприємств у селах, а це призводить до обмеження ринку праці і низької зайнятості.

Важливим чинником, що впливає на розвиток місцевості є історично сформована господарська структура. Необхідний пошук чинників, здатних динамізувати реструктуризаційні процеси. Структурні перетворення, які очікують село і сільське господарство потребують певних знань та багатьох альтернативних рішень. В цьому плані проблеми розвитку підприємництва на селі, тісно переплітаючись з пошуком додаткових джерел доходів селян, є достатньо актуальними.

Проблему доходів на селі можна таким чином вирішити двоюко:

- зменшуючи кількість працюючих і тих, хто утримується з сільського господарства;
- зростання доходів з праці не пов'язаної з сільським господарством.

Проблема розвитку сільських територій в Україні традиційна і концентрується навколо сільського господарства. Натомість як показує зарубіжний досвід, вона є достатньо широка, а основна увага зосереджується на таких сферах¹⁵⁰:

¹⁵⁰ Narodowy plan rozwoju obszarow wiejskich I rolnictwa. Ministerstwo Rolnictwa I Rozwoju msi. Walszawa, 2004

- інвестиції в сільське господарство і переробку;
- розвиток сільської інфраструктури;
- промоція і стимулювання малого підприємництва на селі;
- розвиток людських ресурсів на селі;
- охорона природного середовища.

Складовими елементами політики сільського розвитку треба, на нашу думку, також визнати:

- збереження і розвиток українських традицій, національних ремесел тощо;
- збудження економічної активності;
- піднесення рівня конкурентоспроможності та інвестування сільських територій;
- збереження культурного і природного середовища з урахуванням потреб майбутніх поколінь;
- формування і збереження територіального порядку.

Цілком можна погодитися з думкою, що суспільство втрачає село не в значенні економічному чи сільськогосподарському, а в соціальному. Зникає те, що становило найбільш характерну рису сільської спільноти – сусідство. Наступає швидко прогресуюче явище загального розпаду і дезорганізації малих сільських громад, швидке зниження значення сусідських груп як джерел інтимних і безпосередніх контактів, практично зникла функція надання певної допомоги. З появою автоматики і комерціалізацією сільського господарства виробники, переважно фермери переходять від зв'язків, оснований на сусідстві, до спеціалізованих професійних угруповань на понадлокальному рівні. Таким чином, втрачаються місцеві інтереси, почуття солідарності¹⁵¹.

Розвиток підприємництва на селі особливого значення набуває в активізації сільського розвитку, що має важливе загальнодержавне значення, адже на землі населених пунктів припадає 6,9 млн га (11,4% загальної території) із них міста і селища міського типу – 1,9, а села – 5 млн га¹⁵².

¹⁵¹ Bertrand A. T. Socjologia wsi w Stranach zjednoczonych / A. T. Bertrand, Z. T. Wierzbicki. – Wrocław, 1970. – S. 48-49.

¹⁵² Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004-2015р- Режим доступу: [.http://www.fermer.ohr.ua](http://www.fermer.ohr.ua)

Оцінюючи стан політики сільського розвитку в Україні, доцільно зазначити, що вона:

- надмірно централізована;
- перенасичена уніфікацією рішень;
- скромна, з дефіцитом фінансових ресурсів;
- браком інструментів та інституцій щодо координації дій.

Основною передумовою реалізації політики розвитку підприємництва і сільського розвитку є:

- макроекономічні передумови, у тому числі:
 - рівень економічного розвитку;
 - соціально-економічні пріоритети;
- системні передумови, у тому числі:
 - сфера і форми державної інтервенції в економіку;
 - адміністративна структура поділу країни;
 - організація державних фінансів;
- глобалізаційні передумови, у тому числі:
 - зобов'язання взяті Україною в рамках членства в СОТ;
 - вимоги Європейського Союзу, виходячи з намірів України до євроінтеграції.

В Україні переважна більшість сільських територій вимагає активізації шляхом прийняття нового способу мислення і діяльності, пов'язаної зі зміною їх монофункціонального характеру на багатофункціональний. Це означає, що теперішня сільськогосподарська функція мусить бути доповнена новими функціями, не пов'язаними безпосередньо з сільським господарством. Проблеми інтегрованого розвитку сільського господарства і сільських територій тісно переплітаються передусім, з проблемами багатофункціонального розвитку і досить часто використовуються як синоніми. В проблемі багатофункціонального розвитку є дві групи проблем, які можна умовно поділити на такі, що пов'язані з розвитком агропромислового комплексу, зокрема сільського господарства, і ті, які з цим не пов'язані.

З початком реформування сільське господарство опинилося в критичній ситуації, продовжилося зuboжіння людей, що в свою чергу, зменшило попит на сільськогосподарську продукцію, знизилися ціни,

а, відповідно, і доходи селян. Ці труднощі посилювалися з поверненням на село осіб, які звільнилися через безробіття із роботи на міських об'єктах (з інших сфер народного господарства). Тому, перед сільським населенням особливо гостро повсталала проблема пошуку додаткових доходів.

Незважаючи на всю складність ситуації на селі, нові виклики, сільське господарство і надалі трактується як єдина галузь господарської діяльності на селі. Звичайно, що в умовах, коли обсяги виробництва сільськогосподарської продукції були незначними, не вистачало її як продовольства і як сировини для переробки, постановка питання про багатофункціональний розвиток села була не актуальною.

Проблеми багатофункціонального розвитку села пов'язані передусім із сутністю та статусом сільської громади. В "Юридичній енциклопедії" зазначається, що селянство – це "соціальна верства суспільства, економічним змістом трудової діяльності якої є виробництво сільськогосподарської продукції, а спосіб життя і побуту пов'язані з селом, сільськогосподарською працею. Тобто вже в самому понятті „селянство” закладено основи його моногосподарювання, а відмінність між сільськими жителями й селянами полягає саме у сфері прикладання праці.

Поява концепції багатофункціонального розвитку села виникла на відході від сільського господарства, як домінуючої функції в сільській місцевості, і стала реакцією на труднощі дотеперішньої моделі розвитку села. Адже, сільське господарство виконує також неринкові функції в сфері природничій, соціальній, культурній. Воно є все більш диференційоване і багатофункціональне.

Багатофункціональність села і сільського господарства, на думку М.Гурного, утворюють:

- виробничі завдання, тобто виробництво високоякісного продовольства в достатній кількості, що є одним зі складових елементів продовольчої безпеки, за одночасного збереження родючості землі, участь в економічному розвитку і вклад у національний дохід;
- завдання охорони середовища, пов'язаного зі здоров'ям, – створення і підтримання сільських краєвидів, регенерація і

зберігання води, створення привабливих місць проживання, відпочинку і лікування;

- соціальне завдання – створення добрих умов життя і праці на селі, налагодження й зміцнення соціальних зв'язків місцевої громади, а також між виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції;
- культурне завдання – збереження давніх, створення нових культурних цінностей, пов'язаних із життям на селі і в регіоні, охорона історичних, культурних, архітектурних і природних пам'яток, регіональний розвиток¹⁵³.

Сутність багатофункціонального розвитку сільського господарства трактується по-різному, але найчастіше це зводиться до наступного¹⁵⁴:

- виготовлення продовольчих продуктів методами, які не деградують природне середовище;
- скорочення відстані від селянина до споживача шляхом елімінування окремих ланок агробізнесу (переробка, торгівля) і прийняття цих функцій сільськогосподарськими виробниками;
- раціональне просторове господарювання на селі і попередження таким чином міграції із сільського господарства і сільських просторів;
- підвищення ролі сільського господарства в розвитку сільських територій шляхом створення місць праці на селі, збереження культурної спадщини села і інтегрованості локальних громад;
- покращення стану природного середовища шляхом обмеження загроз, що викликаються надмірним рівнем затрат промислового походження чи труднощами з утилізацією виробничих відходів;
- збільшення туристичних достоїнств села через збагачення привабливості краєвиду і розвиток агротуризму.

¹⁵³ Górny M. Ekofilozofia rolnictwa / Wyd. Centrum Edukacji ekologicznej wsi. - Krosno, 1992.- 104s., c.24

¹⁵⁴ Oostindie H., Renting H. Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements.: Wageningen University, 2005.- c.1-18

Багатофункціональний розвиток означає вміти вкомпонувати в сільські території все більше несільськогосподарських функцій. Це є одночасно відхід від монофункціонального розвитку, який ґрунтується виключно на виробництві сільськогосподарської продукції. Багатофункціональний розвиток села означає розумне поєднання функцій сільського господарства з функціями позасільськогосподарськими, метою чого виступає покращення економічного стану сільських родин. Вважається, що в західних країнах 40-60 відсотків працівників отримує більше половини доходів саме від позасільськогосподарської діяльності. Таким чином, виникає потреба в розвитку на селі нових галузей та підприємств. Очевидно, що існують значні можливості і особливості багатофункціонального розвитку в різних регіонах, областях, районах, навіть окремих селах.

Багатофункціональність сільського господарства і сільських територій передбачає комплексний розвиток проблем села і сільського господарства, модернізацію сільського господарства, зміну (перебудову) його оточення, створення нових місць праці. Це стосується не тільки сектору сільського господарства, але також селянина, сільськогосподарського працівника, домогосподарства, часто виходить поза сферу сільського господарства і відноситься до економічних і сільських територій.

Одні з перших визначень багатофункціонального сільського господарства було сформульовано в 1998 р. Сільськогосподарським комітетом ОЕСР. Прийнято, що сільське господарство є багатофункціональне тоді, коли виконує принаймні одну з таких додаткових функцій: бере активну участь у формуванні краєвиду, охороні природного середовища, збереженні біорізноманітності а також в економічній і соціальній активності сільських територій¹⁵⁵.

Таким чином багатофункціональність сільського господарства зводиться до :

- 1) Розширення діяльності сільськогосподарських виробників на нові функції, окрім виробництва сільськогосподарської продукції;

¹⁵⁵ Potter C. Multifunctionality as an Agricultural and Rural Policy Concept // Sustaining Agriculture and the Rural Environment, red. F. Brouwe, Edward Elgar, Cheltenham, UK; Northampton. MA. USA, 2004. с.- 15-35

- 2) Покращення якості продукції шляхом обмеження втручання виробників у біологічні процеси виробництва;
- 3) Збільшення економічної і суспільної привабливості сільських просторів шляхом створення нових місць праці, підвищення доходів сільських жителів, поліпшення природних і культурних достоїнств місцевості, формування властивої поведінки місцевих жителів.

Багатофункціональне сільське господарство є компонентом європейської моделі землеробства, яка повинна забезпечити рівновагу між цілями аграрного сектору економіки, пов'язаними із забезпеченням продовольчої безпеки і все актуальнішою потребою споживачів в постачанні сільським господарством продуктів високої якості в поєднанні з дбайливим ставленням до навколишнього світу, розвиток сільської економіки і побудові оптимальної суспільної структури на селі¹⁵⁶.

Багатофункціональність сільського господарства може розглядатися на рівні селянина, селянського господарства, підприємства, сільського господарства як галузі економіки чи окремої території. Досить цікавою з цього приводу є модель багатофункціонального сільського господарства запропонована Спільною аграрною політикою Європейського Союзу. Зокрема нею передбачено:

- конкурентоздатне сільське господарство, здатне поступово нарощувати експорт (на світові ринки) без надмірних субсидій, або повністю без субсидій;
- зрівноважений розвиток сільських територій у всьому Євросоюзі;
- застосування методів сільськогосподарського виробництва, які сприяють розвитку середовища і забезпеченню високоякісних здорових продуктів, відповідно з суспільними потребами;
- зрівноважене сільське господарство з багатими традиціями, орієнтоване не тільки на продуктивність, але і на сільське

¹⁵⁶ Mardsen T, Murdoch J., Morgan K., Sustainable agriculture, food supply chains and regional development, „International Plannig Studies” 1999, nr 4, s. 295-301

середовище та краєвид, забезпечуючи суспільству продовольство і розширюючи зайнятість;

- простіша, більш зрозуміла сільськогосподарська політика, яка часто розмежовує спільні (союзні) рішення, від тих, що є в компетенції країн-членів ЄС;
- сільськогосподарська політика, яка забезпечує реалізацію діяльності селян відповідно до очікувань суспільства (охорона і збереження середовища).

Багатофункціональне сільське господарство в Україні є, практично, на початковому етапі розвитку, але життєво необхідне з огляду на вирішення багатьох соціально-економічних проблем на селі, є необхідним з точки зору опрацювання оптимальних напрямків розвитку сільського господарства, що дозволить сільському господарству набувати нових функцій, постачаючи блага відповідно до суспільних потреб, дозволяючи при цьому зберігати природне середовище для наступних поколінь.

З огляду на сучасний стан розвитку українського села особливого значення, як найбільш складні проблеми, а відповідно і фінансового забезпечення потребують наступні напрями діяльності:

- розвиток приватного сектора;
- розвиток людських ресурсів;
- розвиток зайнятості за межами сільського господарства;
- покращення стану навчання на селі;
- зміцнення позицій місцевих і регіональних адміністрацій; неурядових організацій;
- розвиток інфраструктури на сільських територіях.

Інтегрований розвиток сільських територій в Європейському Союзі - це реалізація чотирьох осей політики розвитку сільських територій. Поточна політика розвитку сільських територій ЄС на 2007-2013 роки базується на стратегічних напрямках, які об'єднують чотири принципові пріоритетні цілі, відомі під назвою "осі". Кожна з осей має власний набір підпріоритетів - "засобів" – які, у свою чергу, підтримують конкретні види дій з розвитку сільських територій в державах-членах Союзу.

Засоби Програми розвитку сільських територій (ПРСТ) організовані навколо пріоритетних цілей (осей). Наявні три тематичні

осі і одна горизонтальна вісь – методична (рис. 4.6). Назви тематичних осей вказують на типи підтримки розвитку сільських територій:

Вісь 1 – підвищення конкурентоздатності сільського і лісового господарства;

Вісь 2 – покращення природного середовища і сільських теренів;

Вісь 3 – покращення якості життя на сільських територіях і підтримка урізноманітнення економічної діяльності.

Рис. 4.6. Пріоритетні цілі програми розвитку сільських територій ЄС

Вісь 4 концентрується на програмі «Лідер» (Leader) і заохочує до партнерської діяльності за посередництвом місцевих груп діяльності (LGD), які реалізують інтегровану стратегію розвитку сільських територій. Така місцева група діяльності є локальним

публічно-приватним партнерством, що відповідає за реалізацію стратегії місцевого розвитку та вибір відповідних проектів.

Достатньо цікавим представляється і розподіл коштів в рамках осей стратегії інтегрованого розвитку сільських територій в Європейському Союзі (рис. 4.7).

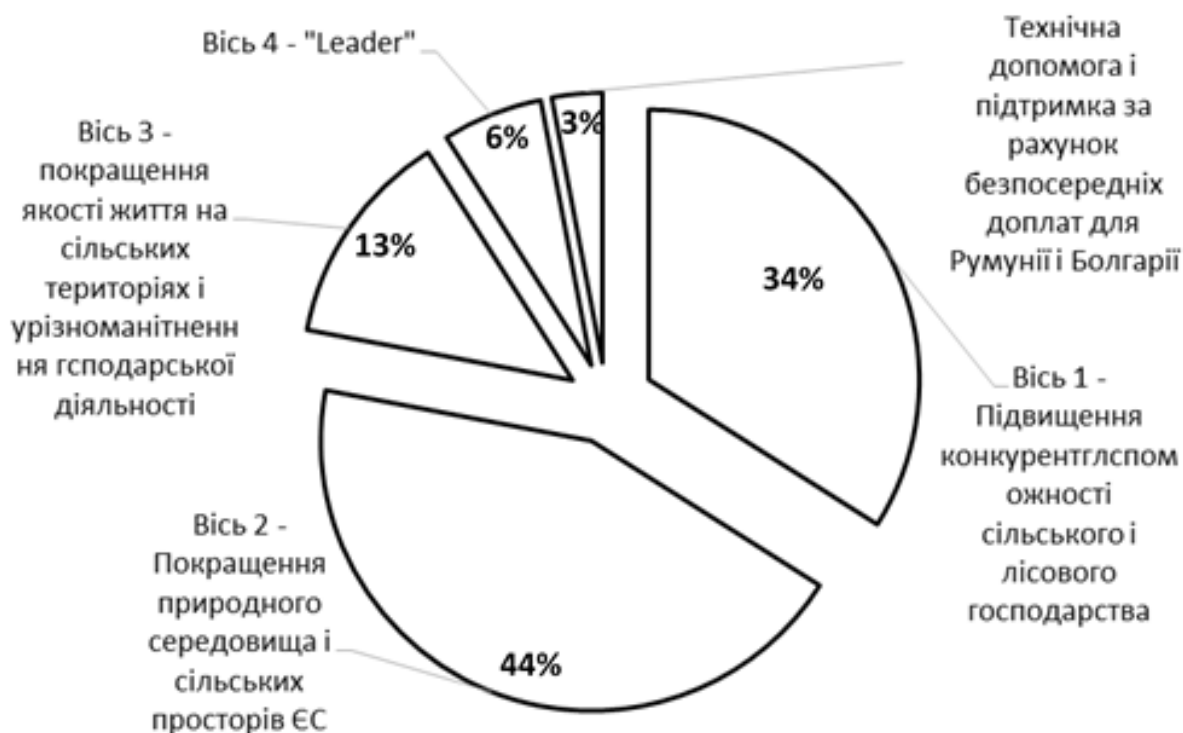

Рис. 4.7. Сукупні видатки Європейського Союзу з Європейського сільськогосподарського фонду з розвитку сільських територій (ERDF) на інтегровану програму розвитку сільських територій¹⁵⁷

Сутність інтегрованого розвитку сільських територій достатньо наглядно видно з ключових цілей і питань щодо ролі кожної з відміченої осей Програми розвитку сільських територій Європейського Союзу (рис.4. 8). При цьому виділяються пріоритетні і найважливіші цілі, кваліфіковані види діяльності та ключові питання.

¹⁵⁷ Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich – wprowadzenie czterech osi polityki rozwoju obszarów wiejskich\ Przegląd Obszarów Wiejskich UE, № 1.- październik 2009 c.12-39, c.14.

Політика розвитку сільських територій на 2007-2013 роки

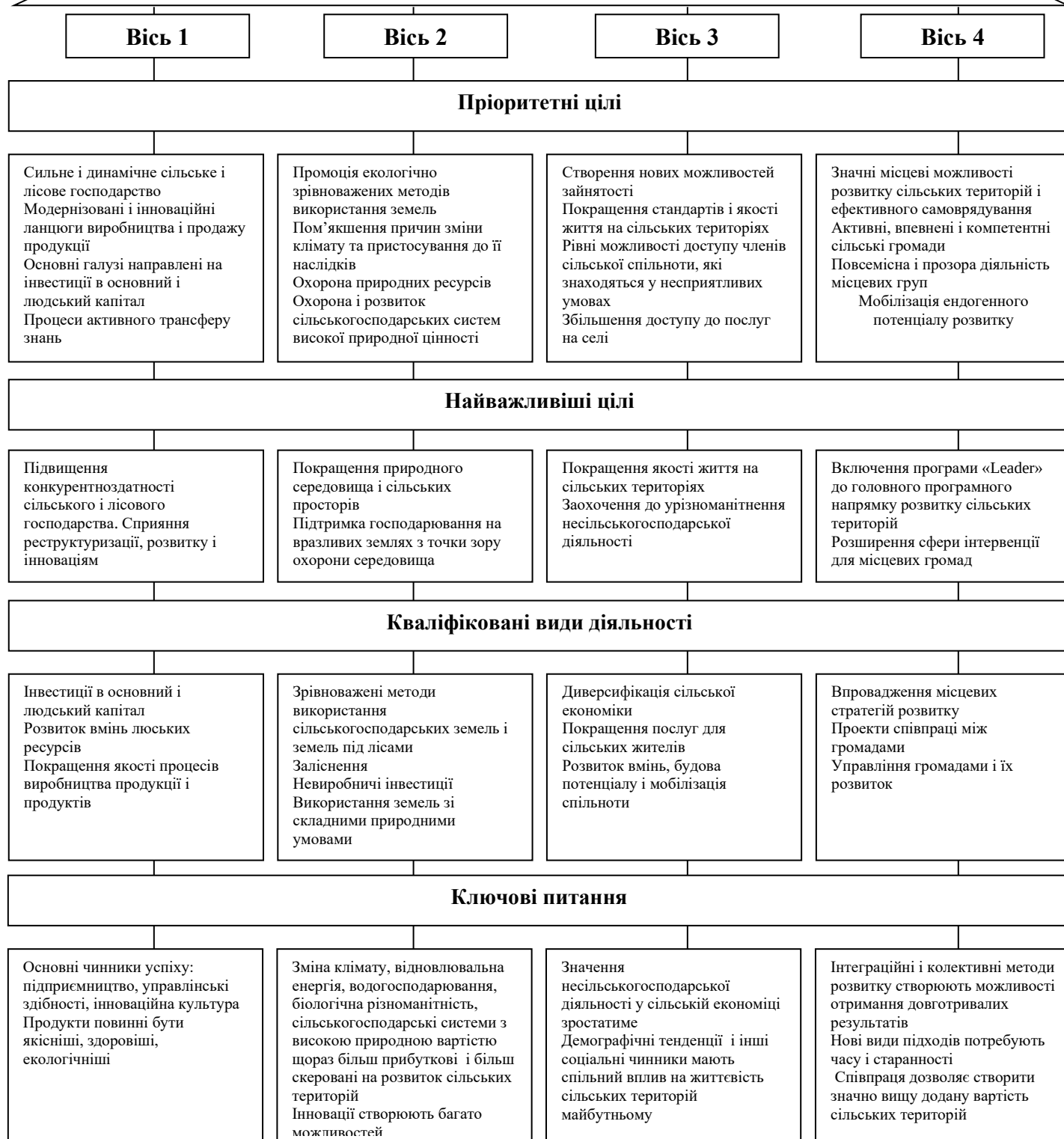

Рис. 4.8. Цілі, види діяльності та ключові питання політики розвитку сільських територій ЄС

Форму політики Європейського Союзу, а відповідно розмір і структуру витрат на сільське господарство і сільські території на перспективу визначатиме стратегія «Європа 2020», яка була прийнята в березні 2010 року і отримала назву «Стратегії інтелегентного і зрівноваженого розвитку, що сприяють суспільній активності». Визначені даною стратегією пріоритети охоплюють всі три елементи класичної концепції зрівноваженого розвитку, тобто економічний, соціальний і природний.

Дебати стосовно Спільної аграрної політики розпочалися в 2010 році, а в кінцеву стадію ввійшли в жовтні 2011 року шляхом започаткування Європейською Комісією публікації проектів стосовно функціонування САП, яка сформована передусім на стратегії «Європа 2020». Головною метою Союзу визнається не тільки підвищення конкурентоспроможності ЄС на глобальному ринку, а й підвищення ефективності використання природних ресурсів та турбота про зрівноважене середовище ведення економічної діяльності.

В стратегії «Європа 2020» визначено три взаємно пов'язані між собою пріоритети розвитку:

- 1) інтелегентний розвиток: розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях;
- 2) зрівноважений розвиток: розвиток економіки, спроможної ефективніше використовувати ресурси, більш узгодженої з середовищем та більш конкурентоспроможної;
- 3) розвиток, що сприяє суспільній активності: розвиток економіки з високим рівнем зайнятості населення, що забезпечує суспільну і територіальну узгодженість.

Пріоритетний розвиток сільських територій зафіксовано у всіх трьох пріоритетах розвитку в стратегії «Європа 2010» (рис.4.9).

Крім прийнятих пріоритетів Європейська комісія визначила ще сім ключових проектів, які мають підтримувати вказані пріоритети і сприяти досягненню цілей реалізації стратегії. Такі проекти мають бути реалізовані на рівні ЄС і окремих країн. Серед них доцільно

відмітити ті, які безпосередньо пов'язані з інтегрованим розвитком сільського господарства і передусім розвитком сільських територій:

- «Союз інновацій» (мета - покращення доступу до фінансування досліджень і інновацій);
- «Дорогу молодим» (мета - покращення результатів системи навчання і полегшення молоді виходу на ринок праці);
- «Європейська програма боротьби з бідністю»;
- «Європа яка ефективно використовує ресурси».

Рис. 4.9. Місце сільських територій в пріоритетах розвитку Європейського Союзу¹⁵⁸

¹⁵⁸ DG Agriculture and Rural Development, Agricultural Policy Analysis and Perspectives Unit (2011), The future of rural development policy. Agricultural Policy Perspectives Briefs, "Brief" no. 4, January 2011,

Цікавим є те, що мабуть вперше не подається жодних відмінностей щодо стратегій розвитку міста чи села.

Визначені і певні кількісні орієнтири реалізації пропонованої стратегії, зокрема:

- рівень зайнятості населення у віку 20-64 роки повинен складати 75 %;
- на інвестиції в науку і розвиток треба призначити 3 % валового продукту;
- кількість осіб, що завчасно закінчують шкільну науку обмежити до 10 %, а 40 % осіб молодого покоління повинні здобути вищу освіту;
- кількість осіб, що є під загрозою бідності – зменшити на 20 млн. осіб.

Європейською комісією опрацьовано три варіанти розвитку сільського господарства, зокрема, на основі існуючих тенденцій і стратегії, найбільш песимістичний та найбільш оптимістичний.

В повідомленні від листопада 2010 року Європейська Комісія визначила основні пріоритети Спільної аграрної політики. Зокрема:

1. Окупність виробництва продовольства:

- підтримка доходів сільськогосподарських виробників і зменшення їх коливань;
- покращення конкурентоспроможності сільського господарства і зміцнення його частки в продовольчому ланцюгу;
- винагорода за труднощі ведення виробництва на територіях з особливими природними обмеженнями;

2. Зрівноважене використання природних ресурсів і діяльність, узгоджена з кліматом;

- гарантія зрівноваженої виробничої діяльності і забезпечення постачання природних публічних благ;
- підтримка екологічного зростання шляхом інновацій;

3. Зрівноважений територіальний розвиток:

- підтримка зайнятості на сільських територіях і допомога в збереженні соціальних структур на селі;

- покращення сільської економіки і промоція диверсифікації;
- врахування структурної різноманітності сільськогосподарських систем, покращення кондиції малих підприємств та розвиток місцевих ринків¹⁵⁹.

У відповідності до цього пропонуються і зміни в основних інструментах САП, зокрема щодо застосування безпосередніх оплат, ринкових засобів та розвитку сільських територій. Вводиться так званий «зелений» компонент оплати, який призначений для виробників, які реалізують три завдання:

1. Диверсифікацію землеробства – господарства, площа яких перевищує 3 га зобов'язані займатися виробництвом, що найменше трьох культур, кожна з яких не повинна перевищувати 70% загальної площі посівів;
2. Збереження площі природних кормових угідь;
3. Призначення для діяльності зі збереження природи мінімум 7% використовуваних земель.

Щодо розвитку сільських територій визначено шість пріоритетів:

- Зміцнення трансферу знань в сільському і лісовому господарстві;
- Зміцнення конкурентоспроможності сільського господарства і забезпечення існування господарств;
- Підтримка організації продовольчого ланцюга і управління ризиком в сільському господарстві;
- Збереження і покращення стан екосистем, залежних від сільського і лісового господарства;
- Підтримка ефективного використання сировини і переходу на низько емісійне господарювання в аграрному секторі;
- Потенціал місць праці і розвиток сільських територій.

Особливістю САП на новий плановий період є те, що поряд з цілями стосовно розвитку сільського господарства і його суб'єктів зростаюча увага приділяється цілям соціальним і збереженню

¹⁵⁹ European Commission, Agriculture and Rural Development (2011), The future of CAPmarket measures. “Agricultural Policy Perspectives Briefs” Brief no. 3, p. 9

навколишнього середовища. Незважаючи на певний конфлікт цілей, така політика ЄС гарантує сільському господарству відповідну фінансову підтримку при одночасному впровадженні різних стимулів до несільськогосподарської діяльності селян, а також обмежень негативного впливу сільського господарства на природне середовище.

Політика розвитку підприємництва повинна бути повністю узгоджена з регіональною політикою, яка охоплює три сфери – виробничу, соціальну і екологічну. Основним завданням такої політики є встановлення цілей, способів і засобів раціонального впровадження в конкретному регіоні.

В цьому контексті особливої значимості набуває проблема конкурентоздатності сільських територій, що обумовлено виробничою орієнтацією вітчизняної економіки. Сільські території виступають як синергія умов, якими вона володіє, які можна надати на різних засадах (платних, безплатних, орендних) до користування зацікавленим суб'єктам і за які можуть конкурувати різні учасники ринку.

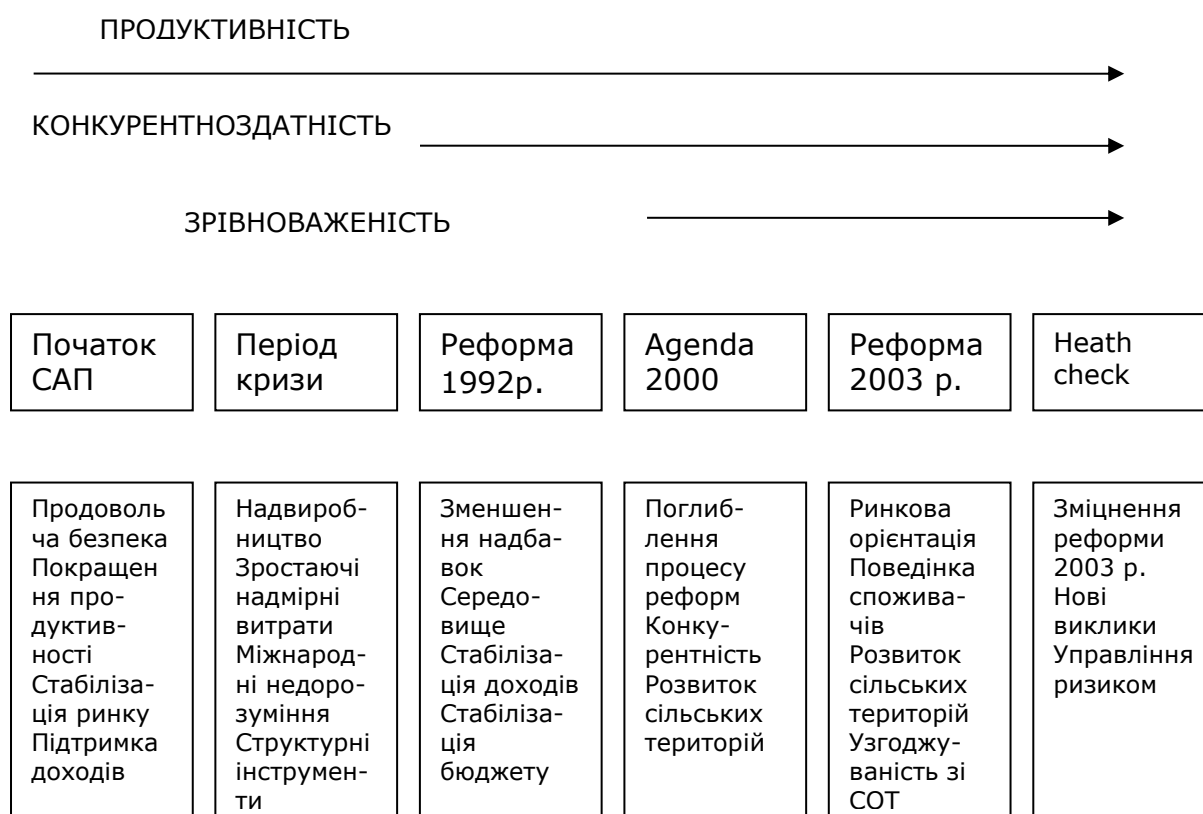

Рис. 4.10. Трансформація Спільної аграрної політики ЄС

Сільські території можуть бути конкурентними, якщо засвідчать це певними атрибутами, які забезпечують досягнення успіху. Очікування активності в їх використанні пов'язано з тим, щоб стратегічні засоби були оцінені з точки зору їх конкурентоздатності.

Конкурентоздатність сільських територій повинна розглядатися з декількох точок зору:

- 1) Традиційним вимірником конкурентоздатності є сукупність природних і сільськогосподарських умов, які в залежності від розміщення та якості, придатні до виробництва тієї чи іншої продукції. Сума різних умов, що характеризують дану територію характеризують назвою якість виробничої поверхні.
- 2) Сільські терени потрібно розглядати також в контексті ціни землі, як засобу, який становить певну вартість з точки зору принесення певного очікуваного доходу. Окрім того земля є місцем локалізації позасільськогосподарських об'єктів (будівництво, дороги тощо).
- 3) Сільські території – це сировинна база для харчової і переробної промисловості. Сучасні світові тенденції полягають у віддаленні підприємств даної сфери від міста, що підвищує цінність віддалених територій.
- 4) Ще один аспект конкурентності – це ринок праці, який з однієї сторони виступає як чинник виробництва продуктів харчування, а з другої, - елементом конкуренції стосовно міських засобів праці.
- 5) Наступне – сучасні форми поселення. Постіндустральні суспільства щораз сильніше виражають потреби житлової міграції із урбанізованих територій в напрямку сільських теренів. Переваги натурального середовища дають підстави до ствердження, що в цьому аспекті конкурентоздатність сільських територій характеризується високим динамізмом.
- 6) Значення сільських територій зростатиме під впливом нових форм туризму. Щораз сильніший вплив має розвиток агротуризму, сільського, зеленого та фермерського туризму.

Ці форми туризму починають все сильніше конкурувати з традиційними формами відпочинку. Саме їх визначають як нову перспективну функцію сільських територій. Принагідно відмітимо, що крім відповідної бази ночівлі та гастрономії, відпочиваючих передусім цікавлять достоїнства тієї чи іншої території, передусім природні умови відповідно різні території представляють різні конкурентні натуральні засоби.

- 7) Конкурентність території проявляється також разом із зростанням заможності населення і, відповідно, зростанням зацікавленості екологічно здоровим харчуванням. Це передбачає зміну підходів до збереження навколишнього середовища, разом з тим здатне приносити додаткові доходи виробникам екологічно чистої продукції, посилюючи тим самим конкуренцію між ними.

Цілком очевидно, що розглядаючи конкурентність сільських територій не можна обмежуватися виключно виробничими аспектами, оскільки такий підхід привів би до однобічного, суто виробничого, розвитку вітчизняних сіл. Для України в майбутньому тут існують значні резерви, особливо з огляду на тенденції в розвитку несільськогосподарської діяльності на селі, характерних для країн Євросоюзу.

Цілком справедливою видається і думка А. Воша, що ми повинні трактувати землю не лише як засіб виробництва, але і як місце всякої діяльності людини, як інтегроване натуральне середовище, а також, як певна культурна цінність сама в собі¹⁶⁰.

Зміст регіональної політики повинен бути спрямований на:

- раціональне використання виробничих ресурсів і пристосування до цього видів підприємницької діяльності;
- запобігання регресу сільських територій;
- пристосування структури земельної діяльності до природного потенціалу;

¹⁶⁰ Woś A. *Ekonomika odnawialnych zasobów naturalnych.* - Warszawa : PWN, 1995.-с.161.-с.16

- охорону природного середовища, розсудливе господарювання на землі;
- розвиток технічної, економічної і соціальної інфраструктури, що сприятиме продуктивності підприємницьких рішень, надходженню інвестицій і в кінцевому рахунку покращанню умов праці і проживання на селі;
- створення умов для виробництва здорової і конкурентоспроможної їжі на зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції.

Політика розвитку підприємництва повинна мати виражений регіональний характер і враховувати:

- просторові відмінності з точки зору інтенсивного розвитку господарства і села;
- майбутні структурні зміни та спеціалізацію регіонів з огляду на природні й економічні умови, спеціалізацію.

Динамічний розвиток регіональних господарських систем, орієнтованих на сільське господарство як пріоритетну галузь, визначає необхідність формування стратегій розвитку на основі адаптивного, враховуючого субрегіональну специфіку підходу. Стратегія розвитку регіону повинна виконувати три основних функції: управлінську; координаційну та інформаційну. Світовий досвід засвідчує, що потенціальні шанси розвитку регіону підвищуються, коли проводиться довготривала активна регіональна політика на основі виробленої стратегії економічного і соціального розвитку.

Актуальність розвитку сільськогосподарських регіонів і методика побудови стратегії дозволяють зробити наступні узагальнення:

1. Використання потенційних можливостей розвитку регіону залежить від консолідації регіональних і місцевих лідерів, а також від ефективного впровадження і опрацювання програм реструктуризації провідних секторів економіки і суспільного життя.

2. В процесах розвитку регіону фундаментальною проблемою виступає проблема капіталу. Головним джерелом фінансування розвитку на регіональному рівні повинні бути засоби існуючих і діючих суб'єктів господарювання і населення.
3. Успіх стратегії розвитку регіону залежить від її суспільного визнання і сприйняття, а також трансформаційних змін в економіці.
4. Стратегія розвитку регіону мусить бути трактована як об'єктивна категорія, що стоїть понад різними політичними укладами.
5. Розвиток регіону повинен здійснюватися двохсторонньо: від регіонального рівня до місцевого і в зворотному напрямку. Особливе значення для регіонального розвитку має локальний розвиток, відповідно і роль органів місцевого самоврядування при цьому набуває особливої значимості.
6. Стратегія розвитку регіону повинна бути пов'язана з освоєнням потенціалу регіону, у контексті привабливості його ресурсів, насамперед природних.

Метою кожної територіальної одиниці та суб'єктів, що в ній функціонують, є добробут місцевої громади. Джерелом його досягнення є розвиток території, що вимагає успішного управління.

Використання маркетингу в управлінні територією повинно допомагати досягнути цілі розвитку територіальної одиниці завдяки ліквідації різних обмежень ззовні та зсередини. Маркетинг мусить бути в кожній галузі, стати підставою прийняття рішень територіальних суб'єктів.

Характерною рисою сучасного територіального маркетингу є його поєднання зі стратегічним плануванням. Саме цей підхід вимагає розглянути територіальний маркетинг як суспільний і управлінський процес, скерований на досягнення цілей через місцеві суб'єкти, зорієнтовані на забезпечення довготривалого добробуту місцевих жителів.

Основними рисами такого територіального маркетингу є:

- орієнтація на клієнта та його потреби в усіх сферах активності територіальної одиниці;
- спостереження за функціонуванням територіальної одиниці;
- систематичне дослідження ринку і передбачення поведінки покупців;
- визначення маркетингових цілей та опрацювання стратегій територіального розвитку;
- вплив на ринок з використанням інструментів маркетингу;
- координація всіх форм діяльності територіальної одиниці, зорієнтованих на ринок.

Ключовим елементом територіального маркетингу виступає маркетингова стратегія. Саме її формування та виконання є основною передумовою конкурентоспроможності відповідної сільської території.

Узгоджена й комплексна маркетингова стратегія дає території наступні вигоди:

- об'єднує і координує окремі територіальні одиниці;
- об'єднує і координує діяльність в окремих сферах функціонування територіальних одиниць;
- зменшує загальні витрати на досягнення маркетингових цілей як території в цілому, так і окремих її суб'єктів;
- скорочує час досягнення маркетингових та інших цілей як території, так і одиниць, що на ній знаходяться;
- гармонізує діяльність суспільного і приватного секторів;
- підвищує шанси внутрішніх чи зовнішніх інвестицій для реалізації стратегії.

Маркетингова стратегія є складовою частиною розвитку території, узгодженою зі стратегією розвитку субпродуктів та окремих територіальних одиниць (рис. 4.11).

У цій стратегії повинні бути визначені основні пріоритети, якими, на нашу думку, можуть бути рослинництво і лісівництво, охорона природи, туризм і рекреація. Одним із важливих напрямів такої програми має бути багатофункціональний розвиток села і сільського господарства, адже сільські території займають понад 80

відсотків території України, у сільській місцевості проживає майже 40 відсотків населення України. Це повинно бути сферою інтересів не лише селян, а всього суспільства. Повинні бути впроваджені технології, які узгоджуються з природним середовищем. Цілком очевидно, що розвиток рослинництва в багатьох регіонах може стати основою їх розвитку.

Рис. 4.11. Зв'язок маркетингової стратегії з іншими територіальними стратегіями

Регіональний (локальний) розвиток мусить бути певною мірою забезпечений інституціонально. Місцеві інституції можна поділити стосовно функцій, які вони виконують. Частина цих суб'єктів головну, а часто єдину ціль своєї діяльності скеровує на реалізацію дій стосовно місцевого розвитку (управління, промоція, ініціювання, контроль розвитку і структурних перетворень регіону), інші — трактують процес розвитку як одну з багатьох цілей. Інституціональний уклад треба розуміти як сукупність організованих у масштабі місцевості взаємозв'язаних інститутів і організацій, які виконують певні функції, основними з яких є:

- дослідницька функція для потреб даної місцевості;

- інформаційне забезпечення – передусім про стан та перспективи окремих видів діяльності;
- допомога і обслуговування у сфері послуг для потреб суб'єктів господарювання в місцевості, які визнані пріоритетними;
- узгодження та координація діяльності суб'єктів, які особливо важливі в стратегії розвитку місцевості.

Головними пріоритетами в стратегії розвитку регіону повинні бути:

- підвищення якості життя і стану здоров'я мешканців;
- впорядкування територіальної економіки;
- стимулювання багатофункціонального розвитку сільських територій;
- формування всередині держави та за її межами візерунку регіону як сприйнятного і привабливого для проживання, інвестування та співпраці;
- підтримка різних форм регіонального навчання дітей, молоді і дорослих;
- ініціювання і підтримка різних форм і проявів регіональної культури.

Ми вважаємо, що основні засади регіонального розвитку повинні будуватись за принципом «4І»:

- інноваційність (розробка стратегії інноваційного розвитку регіону);
- інвестиційність (пошук та створення можливостей для залучення і розширення внутрішніх і зовнішніх інвестицій);
- інформаційність (широка поінформованість місцевого населення та застосування сучасних інформаційних систем);
- інтеграційність (у сенсі поєднання економічної, екологічної та соціальної політики).

Основним напрямом інвестування в сільське господарство і село треба визнати:

- виробничі інвестиції з метою створення і збереження місць праці;

- інвестиції в інфраструктуру, що забезпечать зростання економічного потенціалу, знівелюють ізоляцію регіонів від господарських центрів та сприятимуть диверсифікації розвитку проблемних регіонів;
- розвиток внутрішнього потенціалу – стимулювання місцевих ініціатив у сфері послуг для підприємств, трансферу технологій, доступу до фінансових ресурсів та інфраструктурних інвестицій для подальшого розвитку.

Особливо важливими повинні бути інвестиції в покращання якості сільської спільноти, зокрема:

- активні форми протидії безробіттю, у тому числі: сприяння професійній активності безробітних осіб, осіб, яким загрожує безробіття, та серед молоді; навчання, перекваліфікація, дорадництво і посередництво в пошуку праці;
- протидія антисоціальним проявам, зокрема через забезпечення рівності шансів на ринку праці;
- повсюдний розвиток спеціальної освіти, підвищення кваліфікації і усунення прогалин у знаннях;
- підвищення кваліфікації кадрів і розвиток підприємництва з метою збереження і створення місць праці;
- забезпечення професійної активності жінок завдяки розширенню їх участі і доступу до ринку праці, створенню рівних шансів щодо зайняття посад.

Ресурси людського капіталу, як одного з трьох нових чинників сільськогосподарського виробництва, є значно нижчими, ніж в інших сферах народного господарства. “Невидима рука” ринку не сформувала рівноваги в аграрному секторі економіки і в зрівноваженому розвитку села. Дуже низька якість цього чинника зумовила інтервенціонізм держави в людський капітал (витрати на навчання) у сільському господарстві і село. Без збільшення видатків державного бюджету на поповнення знань і підвищення професійної кваліфікації сільських жителів зростатиме різниця в рівні життя на селі і в місті. Саме тому державні видатки на навчання сільської

молоді є важливою передумовою зрівноваженого розвитку сільських територій і підприємств на селі.

Розвиток підприємництва та інших форм активності сільської спільноти буде результативним, якщо:

- село і територія навколо нього збережуть свою привабливість як місце проживання і праці;
- вигода з ризику діяльності і використання інновацій будуть сприйняті сільською громадою;
- формування підприємництва буде ґрунтоване на потенціалі сільських територій і здійснюватиметься короткими етапами, що забезпечить безперервність праці над активізацією місцевості;
- кваліфікована молодь залишиться на селі;
- будуть сформовані дорадчі і навчальні інституції, що служитимуть розвитку індивідуальних і групових заходів.

Важливими напрямками активізації підприємництва, що повинні складати основу регіонального інвестиційного розвитку, можуть бути:

- активізація галузей економіки, пов'язаних із сектором послуг;
- зміцнення галузей з найбільш динамічним потенціалом, що можуть використати розміщення та сировинну базу;
- навчання у сфері підприємництва та інновацій на шкільному та вузівському рівнях;
- застосування системи пільг і податкових преференцій (для новостворених підприємств, окремих сфер та місцевих інноваційних підприємств).

Соціальна та ефективна програма реструктуризації регіону, що створює йому можливості подальшого розвитку і піднесення його ринкової конкурентоспроможності, є можлива за умови її партнерського планування, з урахуванням економічних інтересів учасників місцевого ринку та інтересів соціальних і екологічних. Особлива увага повинна бути приділена публічно-приватному

партнерству. Тільки спільними зусиллями бізнесу і влади можна досягти кардинальних змін у розвитку регіонів і сільських територій.

4.7. Державна політика розвитку підприємництва в сільському господарстві і на селі

В Україні державна політика, спрямована на підтримку сільського господарства і села, концентрувалася суто на справах сільського господарства, сільськогосподарських виробників і останнім часом функціонування аграрного ринку. Це є політика, яка має вузьку секторну спрямованість. Несільськогосподарська діяльність трактувалась як другорядна. Сучасна критика аграрної політики стосується як недостатнього врахування ринкових умов, так і екологічних і соціальних потреб. Усе це призвело до виникнення багатьох нових теорій, які особливого розвитку набули в розвинутих країнах, зокрема в ЄС. Важливим поштовхом до цього стала розвинута дискусія щодо концепції зростання і зрівноваженого розвитку (sustainable development). Ця концепція підкреслює необхідність гармонізації економічних, суспільних і екологічних аспектів розвитку сучасних і майбутніх поколінь.

Сучасна сільськогосподарська політика і практика господарювання призвела до багатьох негативних наслідків, таких як:

- неврахування ринкових умов, що призводить до нераціонального нагромадження виробничих ресурсів і продукції;
- формування надлишку (надвиробництва) сільськогосподарської продукції зростання витрат на їх зберігання і реалізацію;
- надмірна інтенсифікація сільського господарства і вплив наслідків цього процесу на стан навколишнього середовища;
- несправедливий розподіл вигод з політики підтримки сільського господарства серед різних товаровиробників;

- безрезультативність у розв'язанні проблем доходів і покращання рівня життя більшості сільських родин;
- високі затрати бюджетної аграрної політики і її низьке суспільне визнання та результативність.

Критикуючи таку політику, ми в жодному разі не закликаємо до відмови від неї, тобто від державної підтримки сільськогосподарських виробників. Доцільною є зміна пріоритетів і інструментів аграрної політики. Прикладом цього є сільськогосподарський закон, прийнятий у США у 2002 році, і нові підходи до спільної аграрної політики ЄС, прийняті в червні 2003 року в Люксембурзі. Така політика не змінила кількість передбачуваних для реалізації цілей, а лише стала більш удосконаленою й витонченою.

Основними інструментами правильної політики підприємництва і сільського розвитку є створення необхідних інструментів і їх відповідний відбір. Вони повинні застосовуватися у двох сферах:

- 1) у діагностиці й ідентифікації виникаючих проблем, а також у програмуванні напрямів їх впливу;
- 2) у впровадженні опрацьованих обґрунтувань і в реалізації вибраних програм.

У першій групі широко відомими є такі системи інструментів:

- статистика, метою якої є збір і обробка економічної і соціальної інформації щодо сільського розвитку і надання інформації про ці процеси;
- моніторинг, як постійна оцінка явищ, що вважаються ключовими в сільському розвитку;
- прогнозування (демографічне чи соціальне);
- планування розвитку відповідних територій, як основа побудови концепції і програми розвитку.

До групи реалізаційних інструментів розвитку підприємництва і поліпшення сільського розвитку можна зарахувати:

- правові норми, які є обов'язковими для всієї території країни і реалізуються органами державної влади і місцевого самоврядування;

- адміністративні рішення, що видаються на основі нормативних актів і стосуються окремих адресатів, у вигляді наказів, заборон тощо, що стосується і передумов їх діяльності;
- економічно-фінансові інструменти, впроваджувані на основі фінансово-бюджетної політики, які мотивують або ускладнюють ведення тієї чи іншої діяльності. До них належать:
 - фінансові безповоротні інструменти (дотації);
 - фінансові поворотні інструменти (кредити, позики);
 - фінансові посередні інструменти: гарантії, поручення, капітал ризику (venture capital), пайовий капітал (equity);
- господарські заходи, організовані і здійснювані публічними органами з метою розвитку відповідної території.

Безпосередньо фінансова підтримка є найбільш очікуваною і успішною формою допомоги. Наприклад, у 2005 році ЄС підтримував сільське господарство у 25 країнах - членах Союзу видатками в сумі 54 млрд. дол. США, що склало 32 % доходів європейських сільгоспвиробників. На ці цілі США призначили близько 47 млрд.доларів США і складала 16% доходів американських сільгоспвиробників, Японія - 42 млрд.дол.США, що складало 56 % доходів, в Південній Кореї - 23 млрд.дол.США і складало аж 63 % доходів сільгоспвиробників, Швейцарія - близько 6 млрд.дол.США, але складало 68 % доходів, Норвегія (країна явно не сільськогосподарська) – 3,2 млрд.дол.США, що складало 64 % доходів норвезьких виробників сільськогосподарської продукції. Цілком очевидно, що без цих доплат вартість продовольства у відмічених країнах була б значно вищою, а в деяких з них сільське господарство могло б бути ліквідоване взагалі¹⁶¹.

Однак така фінансова допомога в умовах вітчизняного ринку містить елемент ризику. Не завжди такою допомогою можуть

¹⁶¹ Липчук В.В. Еволюція та структурні зміни в бюджеті Спільної аграрної політики Європейського Союзу //В.В. Липчук Н.В.Липчук// Фінансова система України,Збірник наук.праць.- Острог:Вид. Нац. Ун-ту «Острозька академія», 2009.-Випуск 11- С.92.

скористатися суб'єкти, які активно розвиваються, які можуть успішно конкурувати на щораз більше насичених ринках. Практика показує, що допомога часто потрапляє до слабких фірм, метою яких є покращення їх фінансового стану, або до надто сильних фірм, власники яких мають доступ до фінансових ресурсів через своє становище в суспільстві.

Тому необхідне використання нефінансових інструментів підтримки, які часто називають м'якими, очевидно через те, що складно вартісно оцінити допомогу, яка надається, а також визначити її ефективність, оскільки остання проявляється в тривалішому періоді і самими зацікавленими не ототожнюється з отриманою допомогою.

Характерною рисою нефінансових інструментів є їх універсальність. Вони можуть застосовуватися на всіх рівнях системи, тобто і центральному (державні програми), і регіональному (обласні та районні програми) і місцевому, у проектах, які реалізуються на районному та сільському рівнях, а також навіть в окремих підприємствах і організаціях. Їх універсальний характер проявляється в широкій гамі можливостей їх інституційного, організаційного і методичного використання. Відповідно всі стандартні дорадчі навчальні та інформаційні послуги можуть бути реалізовані державою, органами місцевого самоврядування, різноманітними інституціями підтримки підприємництва і комерційними фірмами – дорадчими і навчальними (табл. 4.9).

Поряд з посиленням процесів структурної перебудови сільського господарства, зокрема стосовно земельних розмірів, необхідне здійснення еластичної соціальної політики, що може пом'якшити наслідки дії ринкових механізмів.

Зазначимо, що можна виділити різні групи користувачів нефінансової підтримки. До них належать:

- органи місцевого самоврядування;
- навчально-дорадчі інституції;
- локальні товариства, фонди тощо;
- малі і середні фірми, у тому числі мікропідприємства;

- фізичні особи, зокрема безробітні, особи, які починають підприємницьку діяльність.

Таблиця 4.9

**Поділ стандартних інструментів підтримки підприємства
на селі в інституційному аспекті**

Стандартні інструменти	Інституційна форма	Компетенції
Інформація	інформаційні пункти в міністерських та інших урядових установах, неурядових організаціях, обласних, районних і сільських органах влади осередки підтримки підприємництва, агенції (інституції) регіонального розвитку, аграрні палати товариства і фонди	державні органи і органи місцевого самоврядування не урядові організації державні суб'єкти допоміжні фонди
Навчання	осередки підтримки підприємництва ВНЗ, початкові приватні заклади комерційні навчальні фірми	органи місцевого самоврядування, державні суб'єкти, приватні особи і заклади, допоміжні фонди
Основне дорадництво	осередки підтримки підприємництва, агенції регіонального розвитку, аграрні палати, господарські товариства, спілки ремісників, районні відділи праці, дорадчі пункти	державні органи і органи місцевого самоврядування, неурядові організації, державні суб'єкти, фонди допомоги
Спеціальне дорадництво	осередки підтримки підприємництва, комерційні дорадчі фірми	державні органи місцевого самоврядування, державні суб'єкти, приватні особи і засоби, фонди допомоги

Загалом цю групу користувачів допомоги можна поділити на дві групи: індивідуальні та інституціональні.

Зауважимо, що потенціальні одержувачі допомоги функціонують часто в умовах, які характеризуються:

- віддаленістю від центрів інформації і дорадництва, які переважно розміщені в районних і обласних центрах;
- обмеженим доступом до Інтернету;
- нижчим рівнем доходів;
- нижчим освітнім рівнем.

Тому дуже важливо, щоб інформація про обсяги чи напрями допомоги була доступною і комплексною та щоб відповідними компетенціями володіли дорадники.

Структурні диспропорції, викликані запізненням розвитку сільського господарства, а відповідно і всього аграрного сектору, раніше чи пізніше можуть призвести до відставання в територіальному розвитку, негативні наслідки якого можуть проявитися як для виробників, так і для споживачів. Тому в умовах ринку лише активна економічна політика може подолати слабкі місця сільського господарства, які випливають з макроекономічних умов чинника землі, таких як тривалий час окупності інвестованого капіталу чи оплата праці, нееквівалентно стосовно затрат власної праці і праці членів сім'ї. Необхідне раціональне поєднання макроекономічної політики держави, зокрема в монетарній сфері, з аграрною політикою і її ефектами.

В результаті реформування АПК, земельної реформи диференціація регіонів і районів за величиною, кількістю мешканців, передусім рівнем розвитку економіки, значно посилилася, що знайшло своє відображення в нерівномірному розподілі заможності, рівні безробіття та інших явищах. Саме тому програма розвитку сільських територій повинна бути направлена на нівелювання цих різниць і сконцентрована в тих регіонах, де ці проблеми найгостріші. З цього випливає, що фінансування, з однієї сторони, повинно бути скеровано до всіх регіонів для побудови відповідної інфраструктури, а з іншої, - особливо до тих регіонів, які цього найбільше потребують.

Головною метою цього може бути створення нових місць праці і відповідно створення сільської інфраструктури.

Критеріями поділу коштів повинні бути такі показники:

- доход (продукція) на одного сільського мешканця;
- безробіття зареєстроване на селі;
- скрите безробіття в сільському господарстві.

Це дозволить углядіти специфіку сільських територій. Відповідно до цього доступними даними треба вважати:

- заможність як доход на одного сільського мешканця (без врахування великих міст);
- показник чисельності зареєстрованих безробітних на селі до загальної їх чисельності (або у працездатному віці) з розрахунку на 1000 осіб;
- зайнятість осіб, що утримуються з сільського господарства з розрахунку на 100 га угідь – цей показник повинен висвітлити скрите безробіття.

Врахувати потрібно і величину регіонів, для чого використати показники як розміру території, так і чисельності населення.

Очевидно, що доцільним з огляду на соціально-економічні особливості окремих регіонів урізноманітнити фінансову підтримку малого бізнесу з врахуванням особливостей регіонів. Очевидно, що це повинно знайти втілення в регіональній політиці, оскільки саме місцеві ради мають безпосередній вплив на допомогу для малих підприємств.

Підтримку розвитку малих і середніх підприємств (МіСП) з різними формами власності належить зарахувати до універсальних завдань економічної політики, у тому числі й аграрної, спрямованої серед іншого і на підтримку підприємництва в сільських територіях.

Саме малі фірми є основною формою підприємництва в Європі, оскільки швидше пристосовуються до мінливих умов ринку, вишукують ринкові ніші. Досить часто саме вони вдаліше проводять нові вирішення у виробництві та послугах. Крім того, саме локальний характер малих фірм створює безпосередній контакт з клієнтами, зменшуючи тим самим ризик здійснюваної діяльності.

На економічний стан, еластичність та конкурентоздатність малих підприємств впливає багато чинників, які формують як внутрішні (мікроекономічні), так і зовнішні (макроекономічні) передумови їх діяльності та розвитку.

До найважливіших мікроекономічних чинників належить:

- величина капіталу, яким володіє підприємство;
- здатність до впровадження науково-технічного прогресу;
- ефективне і результативне управління засобами виробництва;
- знання і підприємливість персоналу;
- якість пропонованих продуктів;
- загальний рівень рентабельності виробництва;
- коопераційні зв'язки;
- здатність до сприйняття ризику.

До важливих макроекономічних чинників можна зарахувати:

- загальний стан і тенденції економічного розвитку держави;
- застаріла структура економічна і зайнятості;
- стабільність валюти;
- регуляції податково-фінансової системи;
- стабільність правових норм;
- сфера інтервенції держави щодо підтримки становлення і розвитку малих підприємств.

Оскільки, стан малих підприємств залежить одночасно від макроекономічних передумов і специфічних чинників, характерних для даного сектора, то і політика щодо підтримки даного сектора повинна здійснюватися в двох площинах: через застосування інструментів і розв'язків, характерних для всіх підприємств, разом з доповненням особливих інструментів, адресованих виключно до малих підприємств.

Для всіх підприємств особливе значення мають такі спільні інструменти:

- оздоровлення державних фінансів, передусім обмеження дефіциту бюджету шляхом раціоналізації бюджетних видатків. Це спричинить зниження рівня інфляції і обмеження позичкових потреб бюджету. Саме цим може бути забезпечено кращий

доступ малих підприємств до банківських та небанківських джерел зовнішнього фінансування;

- створення податкової системи, яка сприятиме інвестиціям та розвитку підприємництва через знижені ставки податку на дохід, прийнятну амортизаційну політику;
- обмеження тиску і бюрократичних бар'єрів, які спричинюють додаткові витрати, а разом з тим знижують рівень конкурентоздатності. Для малих підприємств особливо значимо це, оскільки частка цих затрат у сукупних затратах досить висока.

Серед специфічних інструментів для сектору малих підприємств особливу значимість мають ті, які підвищують їх конкурентоспроможність на ринку. До них можна зарахувати:

- розширення системи кредитних фондів застави для малих підприємств. Особливо це суттєво в силу того, що підприємства цього типу володіють малим капіталом і їх кредитування через неможливість застави і її дрібні розміри робиться не вигідним для банків, які часто уникають співпраці з дрібним бізнесом;
- розбудова системи дорадництва для підприємців з усіх сфер. Складність ринку та відсутність можливості розбудови таких служб у малих за розмірами підприємствах, недостатні знання та відсутність відповідних інструментів дослідження робить застосування дорадництва особливо значимим;
- покращення доступу малих підприємств до інформації стосовно діяльності суб'єктів малого бізнесу, зокрема доступ до баз даних стосовно потенціальних експортних можливостей, особливостей функціонування на зовнішніх ринках;
- правове та інфраструктурне забезпечення розвитку ринку капіталу, зокрема фонду підвищеного ризику. Досвід країн з розвинутою економікою свідчить про особливе значення таких фондів для малих підприємств.

Можна визначити такі основні потреби політики уряду щодо МіСП:

- дії повинні мати горизонтальний характер, тобто повинні бути адресовані до всіх підприємців, незалежно від місця, виду правової форми діяльності; у рамках горизонтальної політики здійснюються дії, спрямовані на покращання правового й організаційного оточення МіСП та розвиток підприємницької ідеології у свідомості людей;
- у сфері реалізації заходів, зокрема на територіях з високим рівнем безробіття, метою повинно бути вирівнювання шансів і можливостей для підприємців;
- підтримка повинна бути скерована також і до інституцій з оточення малого підприємництва, які виконують прийняті умови;
- діяльність фінансується з державного бюджету, залученням міжнародних банківських кредитів, інших джерел кредитування та засобів приватних підприємців. Вказані фінансові джерела особливу роль повинні відігравати в стимулюванні заходів спрямованих на розвиток сільських територій.

Існуюча ситуація в Україні не сприяє розвитку малого бізнесу. Як відмічають Ю.Долгоруков та О.Кужман, „Поки що не до кінця використані наявні можливості й не створені економічні передумови для того, щоб малий бізнес став рушійною силою інноваційного розвитку, антикватром структурної перебудови економіки, гарантією її зростання¹⁶².

Цікавою в цьому плані є Політика Європейського Союзу в цій сфері, яка ґрунтується на засадах допомоги, шляхом поділу компетенцій між Союзом та державами його членами з метою підвищення ефективності діяльності малого бізнесу.

Політика Європейського Союзу стосовно підтримки малих підприємств спрямована на вирішення трьох таких основних цілей:

¹⁶² Долгоруков Ю., Кужман О. Про розвиток малого підприємництва. „Економіка України” № 12, 2005.- С.11

- підвищення конкурентності сектору малих підприємств;
- зростання експорту малих підприємств;
- зростання інвестицій в секторі малих підприємств.

У програмі розвитку МіСП в Європейському Союзі, що може бути корисним і для України, висунуті такі завдання:

- 1) спрощення і вдосконалення адміністративного і правового середовища;
- 2) покращання доступу МіСП до фінансових ресурсів;
- 3) розвиток спеціальних фінансових інструментів для МіСП;
- 4) полегшення МіСП процесу і інтернаціоналізації стратегії своєї діяльності, широкого доступу до інформації за допомогою:
 - створення й розвитку мережі EURO-Info Centers;
 - промоції кооперації підприємств через відповідні мережі пошуку партнерів (BC NET і BRE);
- 5) підвищення конкурентоспроможності МіСП, розширення розвитку науково-дослідницьких програм, інновацій професійного навчання;
- 6) розвиток співпраці між підприємствами і створення спільних груп за інтересами¹⁶³.

Членство України в Світовій Організації Торгівлі та передбачуваний вступ до ЄС посилять труднощі в функціонуванні малих підприємств, спричинить ліквідацію багатьох з них. Основною причиною цього може виявитися слабе розуміння підприємцями істоти функціонування на відкритому ринку, і, зокрема, слабкий фінансовий стан підприємств.

Вітчизняні малі і середні підприємства вже сьогодні знаходяться у складній ситуації, коли на ринок починають входити іноземні компанії та концерни, які володіють солідним капіталом, сучасними технологіями та застосовують агресивну маркетингову політику.

В такій ситуації для малих підприємств важливим буде доступ до різних джерел фінансування. Очевидно, що кожне підприємство

¹⁶³ Mrozińska J. Uregulowanie prawne oraz polityka wspólnotowa wobec malych i srednich przedsiebiorstw / J. Mrozińska ; Uniwersytet Gdanski [Electronic resource]. – Mode of access : www.ikr.tdu.pl/serwis/euro/ref/mrozinska.htm, s. 4-9.

може в такій ситуації скористатися з загального джерела фінансування, яким виступає кредит. Але і в цьому випадку доступ до кредиту суб'єктів малого бізнесу обмежений через наступні причини:

- дуже високі кредитні гарантії;
- погані умови фінансування (високі затрати);
- відсутність можливості підприємства узгоджувати умови кредитування з банком;
- ризик кредитування вищий порівняно з великими підприємствами;
- у випадках невиклати кредитів відсутність державної підтримки;

Вищенаведене дозволяє відмітити, що малі підприємства „дискредитовані кредитно”.

Кредити – це тільки одна з проблем, з якою стикаються підприємці при веденні малого бізнесу в місті і на селі. Важливим чинником обмеження діяльності малих підприємств є і фіскальні бар'єри, до яких можна зарахувати:

- високий рівень оподаткування і брак відповідних пільг;
- високі ставки соціальних платежів;
- надмірна кількість податкових розрахунків;
- тривалий період стягування заборгованості і оплат від клієнтів;
- відсутність зі сторони держави охорони від економічної злочинності.

Покращенню діяльності сектора малих підприємств в Європейському Союзі сприяють передусім інструменти, включені в так звану Карту малих і середніх підприємств, прийнятій в червні 2000 року. Вони включають: розвиток освіти і навчання підприємництва; дешевший і прискорений процес реєстрації фірм; спрощення законодавчих регулювань; розвиток професійного навчання; покращення доступу до електронних послуг; покращення функціонування фірм на території Союзу, спрощення податкової системи і покращення доступу до фінансів; покращення доступу до системи нових технологій; промування кращого досвіду застосування

е-бізнесу і високоякісних систем підтримки фірм; краще представлення інтересів підприємств на державному і союзному рівнях, координація мережі підтримки бізнесу, зокрема покращення діяльності, співпраці і координації осередків Euro Info.

Euro Info Centre (EIC) – це європейська сітка інформаційних осередків для малих і середніх підприємств, створена Європейською Комісією в 1987 році. В 2008 році функціонувало 258 осередків в 37 країнах Союзу і кандидатів у члени Союзу¹⁶⁴. Свого роду це посередник між Європейською Комісією і малими та середніми підприємствами.

В країнах Євросоюзу відсутні єдині організації, які представляють інтереси підприємців. В Ірландії, наприклад, діє дві головні організації малого бізнесу – Small Firms Association і Irish Small and medium Enterprises. У той же час в Голландії функціонує аж 310 таких організацій. В Євросоюзі на рівні Європейської Комісії і Ради ЄС інтереси малих і середніх підприємств представляють різного роду федерації, товариства і лобістські організації, які стараються впливати на законодавство європейське, знаходити доступи до різних дозволів, пільг, дотацій та іншої публічної допомоги. Проте ці групи не мають формальної акредитації, немає відповідних правових документів, які б регулювали їх діяльність, проте Європейська Комісія постійно утримує з ними контакти, в окремих ситуаціях може прийняти рішення про створення відповідного Комітету.

Достатньо цікавим для організаційного забезпечення розвитку підприємництва може бути приклад Польщі, яку небезпідставно вважають промотором України на європейській і світовій аренах. Вона зробила значні кроки в будові інституціональної структури для підтримки сектору малих і середніх підприємств буквально за останні два роки. Зокрема в 2001 році створено Польську Агенцію Розвитку Підприємництва, завданням якої є консолідації прийнятих раніше ініціатив і програм на предмет побудови системи підтримки підприємництва відповідно, які виникають в процесі інтеграції з ЄС.

¹⁶⁴ Euro Info Centres.- Mode of access: www.euroinfo.org.pl.

При допомозі даної агенції підприємства користають з різних фондів підтримки. Зокрема, дотації на навчання, одержання сертифікатів якості, приготування до участі в ринку капіталу і т.д.

Стає очевидним, що розвиток вітчизняного малого бізнесу не може розвиватися ізольовано від міжнародного ринкового оточення, за суто внутрішніми законами. Бажання і прагнення ввійти в Європейську спільноту потребує прийняття і „правил гри” спільноти, зокрема застосування системи інструментів фінансової підтримки, прийнятої в Європейському Союзі.

В окремих країнах існують значні відмінності в фінансуванні МіСП. Наприклад, в Голландії особливо розбудована система урядових кредитових гарантій, в Німеччині малий бізнес фінансується переважно з комерційних кредитів, в Бельгії і Португалії – тенденція до фінансування інвестицій власним капіталом. Особливо велика увага фінансуванню МіСП поділяється в Іспанії, головним чином із-за політики ЄС щодо вирівнювання розвитку регіонів через структурні фонди. В середньому частка допомоги сягає 50 відсотків всіх інвестицій, причому вона може бути безповоротна, або кредит з нульовою чи пільговою ставкою.

Головним інструментом фінансової підтримки малих підприємств на рівні Союзу є позички, які виділяє Європейський Інвестиційний Банк, який фінансує третину кредитів Союзу в обсязі 8,3 млрд.євро. З цього користають понад 49 тис. підприємств, в основному з чисельністю зайнятих менше 50 осіб¹⁶⁵.

Дуже важливим видається прийняття відповідної спеціальної програми щодо змін дій стосовно малих підприємств, яка б охоплювала такі напрями як:

- підвищення конкурентоздатності малих і середніх підприємств;
- стимулювання експорту малих і середніх підприємств;
- стимулювання інвестицій.

З цією метою повинна бути вдосконалена робота відповідних державних організацій, завданням яких має бути:

¹⁶⁵ Euro Info Centres.- Mode of access: www.euroinfo.org.pl

- надання дорадчих і експертних послуг для підприємців, безробітних, органів адміністрації;
- призначення дотацій підприємцям і інституціям, які підтримують підприємництво;
- покращення підприємцям доступу до знань, навчання і інформації;
- опрацювання відповідних рапортів про стан та тенденції в економіці;
- організація інформаційних і промоційних заходів.

Треба пам'ятати, що старання і декларування щодо вступу до Європейського Союзу, вимагає і прийняття відповідних зобов'язань і дій на всіх рівнях влади.

З метою зростання затрат на інвестиції важливим є модифікація податкової системи, зменшення ставок і однорідність їх для всіх господарюючих суб'єктів, корисніші норми стосовно амортизації, підвищення ліміту витрат на презентації та рекламу. Простішою повинна бути звітність, спрощений доступ до зовнішньої інформації, зовнішніх джерел фінансування, покращена система страхування та ширше використання лізингу.

В багатьох країнах Євросоюзу податкова політика використовується як інструмент підтримки розвитку підприємництва. Найбільш застосовуваними є преференційні ставки податків і пільги для малих і найменших фірм. В Німеччині, наприклад, для одноособових фірм застосовують знижені ставки податку з доходу, а в тих, які мають дохід менший за 50 тис.євро – знижені ставки ПДВ. Цікавим є застосування цього інструменту у Великій Британії. Тут підприємства, які мають доходи нижчі за 52 тис.фунтів (80 тис.євро) звільнені від ПДВ, а фірми, які мають доходи менші за 10 тис. фунтів – сплачують лише 10-процентний податок з доходу. Широкого поширення, практично в усіх країнах Союзу мають податкові пільги для стимулювання певних цілей – інвестицій, інновацій, зайнятості.

Характерною особливістю є те, в Європейському Союзі заборонено державній владі, регіональній чи місцевій субвенціювати підприємців, з тим, щоб не створювати для окремих країн, фірм чи

галузей пріоритетів і не порушувати тим самим засади конкуренції. Однак дозволена допомога в трьох випадках:

- 1) заборона не стосується регіональної допомоги для найбідніших регіонів Союзу. Фірмам з регіонів, де вартість національного продукту на одного жителя менша ніж 75 % середнього для цілого ЄС, надається допомога на інвестиції в обсязі 35 % суми початкової інвестиції, а у випадку малих і середніх фірм – до 45 відсотків. Допомога призначається на розвиток фірм і створення нових місць праці.
- 2) допускається дофінансування Спільнотою спеціально визначених цілей, зокрема охорона середовища, проведення наукових досліджень і навчання, порятунку і ресруктуризації підприємств, яким грозить занепад.
- 3) допускається секторна допомога для конкретних галузей, які зараховують до так званих вразливих секторів.

В Європейському Союзі існують і спільні програми для підтримки підприємництва. Так, спеціальна програма CRAFT (Cooperative Research Action for Technology – Спільна програма досліджень розвитку технології) підтримує спільну діяльність малих підприємств з розвитку і технологій. З цією метою можна отримати дофінансування до 75 відсотків вартості проекту. Впроваджена і система CORDIS, яка дає підприємцям доступ до даних на тему здійснюваних досліджень, а також можливості використання результатів досліджень в діяльності фірми. Продовжено дію спільної програми Leonardo da Vinci, метою якої є підтримка якості професійного навчання шляхом міжнародної співпраці.

Стає зрозумілим, що процес входження України до Європейського співтовариства буде не простим і тривалим, як з огляду на невідповідність багатьох аспектів правових і господарських, так і недосконалістю функціонування, не пристосованістю до умов ринкової господарки.

Зрозуміло і те, що потрібні серйозні структурні зміни, зміни правові та інші, оскільки відносини навіть з добрими партнерами-сусідами будуватимуться за принципом ЄС – Україна.

Потрібний цілком новий прагматичний підхід до розвитку малого підприємництва, його підтримки, як основи подальшого розвитку. Передусім розвиток відповідних досліджень та створення відповідних інституцій. Роботи в цьому плані повинні бути вже розпочаті, а не тільки задекларовані.

Особливо увагу доцільно звернути на розвиток експортних можливостей, що в майбутньому посилить конкурентність вітчизняного ринку і вітчизняних товарів. З цією метою сильніший натиск повинен бути зроблений на якість продукції і управління, її відповідність міжнародним стандартам. Тому в урядовій політиці пріоритети повинні бути визначені в напрямку якості продукції і технології.

Серйозною проблемою залишається пристосування вітчизняного права до права в ЄС, зокрема в частині праці, зайнятості, найму, тривалості праці.

Включення України в інтеграційний процес і приготування до вступу у європейські структури потребує насамперед опрацювання стратегії розвитку країни. У цій стратегії на першому місці повинні бути здоров'я, освіта, наука, культура і мистецтво. Вона повинна ґрунтуватись на ідеї екорозвитку, тісно пов'язаній з економією та економічним розвитком.

В стратегії розвитку українського сільського господарства ключовими можна визнати три завдання:

- 1) реструктуризація і модернізація сільського господарства та його оточення для забезпечення ефективності і конкурентноздатності в світовому масштабі, зокрема з врахуванням інтеграційних намірів;
- 2) формування умов праці і життя селян та зайнятих в сільському господарстві відповідно до цивілізованих стандартів;
- 3) створення умов для зрівноваженого розвитку, відповідно до сучасних вимог екорозвитку.

Особливого значення набуває екологічно збалансований розвиток усіх сфер діяльності. Найбільш узагальнено з позицій економістів-екологів, сталий розвиток визначається через створення соціально

орієнтованої економіки, що спирається на раціональне використання природних ресурсів та охорону навколишнього середовища і не загрожує благополуччю прийдешніх поколінь»¹⁶⁶. Без активної фінансової політики не буде компенсована природна слабкість сільського господарства порівняно з його несільськогосподарськими партнерами. Не буде можливим і багатофункціональний розвиток сільських територій, якщо не вдасться забезпечити відповідний рівень сільськогосподарських доходів (як в сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах населення), адже це саме вони детермінують поступовий розвиток аграрного сектору в напрямі динамічно прийнятної внутрішньої рівноваги з оточенням.

Ефективна реалізація комплексної політики сільського розвитку неможлива лише в рамках державної аграрної політики. “Ця сфера, як відмічають окремі автори, потребує тісного партнерства і скоординованих зусиль урядових структур, органів місцевого самоврядування, сільських громад, громадських організацій та бізнес-структур. В діяльності регіональних та місцевих органів влади повинна відображатися державна політика щодо розвитку підприємництва на селі”¹⁶⁷.

Подальший розвиток села і сільського господарства вимагає зміцнення індивідуального та інституціонального (групового) підприємництва, а також активності органів місцевого самоврядування і місцевих громад та відповідного спрямування стратегічних ініціатив, а сама концепція інтегрованого розвитку сільського господарства і села мусить бути інтегральною частиною концепції і стратегії розвитку окремих територіальних одиниць (села, району, області).

Державна політика щодо розвитку підприємництва на селі повинна знайти своє втілення в діяльності регіональних та місцевих органів влади і потребує, насамперед, розробки відповідних обласних та районних програм. Вони повинні враховувати:

¹⁶⁶ Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій/Пвідз аг редакцією л.-кор. НАН України Б.М.Данилишина.К.:ЗАТ «Нічлава». 2006, - С.19

¹⁶⁷ Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. – С. 185.

- формування стратегічного плану розвитку регіону;
- орієнтація регіону на експорт продукції за його межі;
- популяризація існуючих видів несільськогосподарської діяльності і ініціатив;
- поширення знань про засади ведення господарської і комерційної діяльності;
- доцільність тих чи інших видів діяльності з позицій регіональних потреб та користі регіону;
- формування осередків підприємливості та осередків підтримки бізнесу на селі;
- сприяння розвитку нових підприємств через надання переваг в оподаткуванні;
- пробудження локального патріотизму, стимулювання до інвестування зароблених та заощаджених коштів в розвиток регіону.

Локальні програми активізації підприємництва на селі мусять передбачати і узгоджуватися з такими програмами:

- ліквідації безробіття;
- розвиток різних форм навчання, освіти, сільськогосподарського і соціально-побутового дорадництва на селі;
- просторового загосподарювання території і регіонального розвитку;
- охорони середовища;
- інтервенційної допомоги держави, яка прискорює структурну перебудову в сільському господарстві і створення нових робочих місць поза сільським господарством.

Все це вказує на те, що активізація підприємництва залежить в значній мірі як від регіональної влади, так і від макроекономічних передумов.

Таким чином, підприємництво в умовах інтегрованого розвитку повинно розвиватися на трьох основних засадах: сприяти збереженню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та їх нарощування відповідно до існуючих потреб внутрішнього та глобального ринку з урахуванням можливості виходу на цей ринок;

визначатися суспільною доцільністю ведення; забезпечувати збереження екологічної безпеки продуктів харчування та природного середовища. Розвиток підприємництва повинен стати ключовим елементом політики сільського розвитку, основними передумовами реалізації якої є макроекономічні, системні та глобалізаційні.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Дослідження підприємництва в умовах інтегрованого розвитку сільського господарства і села є достатньо актуальним і одночасно мало розробленим в економічній літературі, що викликано відсутністю дискусії щодо систем ведення сільського господарства та урахування існуючих тенденцій у світовій практиці господарювання. Автори переконані, що право на застосування мають різні системи господарювання у вітчизняному сільському господарстві: конвенціональна, інтегрована та екологічна. В обґрунтуванні перспектив розвитку окремих із них треба виходити не тільки з короткострокових, а й довгострокових інтересів розвитку суспільства, що повинно знайти відображення у відповідних стратегіях і програмах.

Інтегрований розвиток потребує узгодження розвитку сільського господарства та розвитку територіального. Інтегрований розвиток висуває свої специфічні вимоги до організації підприємницької діяльності в сільському господарстві. Це стосується двох підходів. Передусім, перевага повинна надаватися тим формам господарювання, які вдало поєднують комерційні та суспільні інтереси з урахуванням природно-екологічної стабільності. Крім того, підприємництво повинно розвиватися в напрямі обмеження подальшого зростання інтенсифікації та хімізації виробництва, а також обмеження розмірів великих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві.

У сукупності середовищних, інституційних і технічних змін, які визначатимуть розвиток підприємництва в сільському господарстві, основними будуть: впровадження нових технологій і адаптація до них, зміни на ринку і зміни доступу до ринку, доступність ресурсів та їх альтернативне використання, забезпечення можливості несільськогосподарської зайнятості сільського населення.

Господарства населення є основним резервом активізації підприємництва на селі і в сільському господарстві. Пріоритетними напрямками політики уряду щодо їх трансформації у підприємницькі

структури треба визнати: полегшення в їх створенні і розвитку; зменшення ризику діяльності; підвищення конкурентоспроможності; розвиток фінансових послуг для цієї категорії підприємств. Розвиток кооперативних відносин селянських господарств може бути основою формування серед них підприємницьких структур. Процес формування виробничих кооперативів в сільському господарстві за участю селян повинен відбуватися в декілька етапів і бути підкріплений законодавчо, інституційно та фінансово.

Важливими напрямками активізації підприємництва, як основи регіонального інвестиційно-іноваційного розвитку, можуть бути: пріоритетний розвиток галузей економіки, пов'язаних з сектором послуг; зміцнення галузей з найбільш динамічним потенціалом, що можуть використати розміщення та сировинну базу; навчання у сфері підприємництва та інновацій на шкільному та вузівському рівнях; застосування системи пільг і податкових преференцій (для новостворених підприємств окремих сфер та місцевих інноваційних підприємств).

Перспективними сферами розвитку підприємництва на селі є: сфера послуг для сільського господарства і населення, торгівля, розвиток рекреаційно-туристичної діяльності, виробництво екологічної і регіональної сільськогосподарської продукції. Підприємницькі структури у сфері послуг можуть бути створені у двох напрямках: послуги для підприємств сільськогосподарських, торгових, зі сфери послуг та інших фірм; послуги для населення, які надаватимуться індивідуальним споживачам (включаючи послуги господарствам населення та домогосподарствам).

Розвиток підприємництва повинен стати ключовим елементом політики сільського розвитку, основними передумовами реалізації якої є макроекономічні, системні та глобалізаційні. Забезпечення розвитку підприємництва може бути досягнуто лише за умови формування відповідної стратегії територіального розвитку на основі застосування активної маркетингової діяльності щодо інноваційної та підприємницької привабливості регіону.

Підсумовуючи відмітимо, що специфіка українського сільського господарства, зокрема його внутрішня різноманітність, вказує на потребу поглиблених, багатоаспектних досліджень над можливостями і бар'єрами розвитку підприємництва, що може створити добрі можливості для розвитку багатьох господарюючих суб'єктів, сільських територій та країни в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрна політика в умовах ринкової трансформації економіки агропромислового комплексу: кол. монографія / за заг. ред. П. С. Березівського. – Львів: ЛДАУ, 2006. – 559с.
2. Актуальные проблемы устойчивого развития / под общ. ред. И. В. Недина и Е. И. Сухина. – К. : Знание, 2003. – 430 с.
3. Варналій З. С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З. С. Варналій – К. : Т-во “Знання” ; КОО, 2003. – 302 с.
4. Вдовенко Л. О. Розвиток малих підприємств у сільському господарстві / Л. О. Вдовенко, О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 38-42.
5. Веблен Т. Теория делового предприятия / Т. Веблен.– М. : Дело, 2007. – 288 с.
6. Господарський кодекс України // Кодекси України. – 2008. – № 11. – 260 с.
7. Губені Ю. Е. Основи підприємництва та агробізнесу : навч. посіб. / Ю. Е. Губені. – Львів : Укр. технології, 2002. – 256 с.
8. Губені Ю. Е. Індивідуальне підприємництво на селі / Ю. Е. Губені // Економіка АПК. – 1995. – № 6. – С. 18-12.
9. Губені Ю.Е. Підприємництво: Навчальний посібник.-Львів: НВФ»Українські технології», 2012.-572 с
10. Даниленко А. С. Розвиток підприємництва в АПК України (теоретико-прикладні аспекти) / А. С. Даниленко. – Львів : УРД НАН України, 1997. – 224 с.
11. Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року.- Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/557-2009-%D0%BF>

12. Долгоруков Ю., Кужман О. Про розвиток малого підприємництва. "Економіка України" № 12, 2005.-с.11-18.
13. Друкер П. Эффективное управление / П. Друкер ; пер. с англ. М. Котельниковой. – М. : Астрель, 2004. – 284 с.
14. Екологічні проблеми землеробства / Д. Примака, Ю. Манько, Н. Рідей, та ін. ; за ред. І. Д. Примака. – К. : Центр навч. літ., 2010. – 456 с.
15. Економіка підприємств : навч. посіб. / [Черевко Г. В., Горбонос Ф. В., Іваницька Г. Б., Павленчик Н. Ф.] ; за заг. ред. Г. В. Черевка. – Львів : Апріорі, 2004. – 384 с.
16. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.
17. Економічний енциклопедичний словник. Т.1 / за ред. С. В. Мочерного ; Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устинко О. А., Юрій С. І. – Львів : Світ, 2005. – 618 с.
18. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності». Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-17
19. Заставний Ф. Д. Географія України: У 2-х книгах.-Львів: Світ, 1994.
20. Земельний кодекс України : Науково-практичний коментар / [за ред. В. І. Семчика]. – К. : Ін-Юре, 2003. – 676 с.
21. Збарський В. К. Підприємливість як соціалізованість особистості в умовах трансформації суспільства / В. К. Збарський // Економіка АПК. – 2006. – № 5. – С. 45-48.
22. Зубець М.В. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України / М. В. Зубець, М. Д. Безуглий. – К.: Аграр. наука, 2010. –17 с.
23. Ільчук М. М. Основи підприємницької діяльності та агробізнесу : навч. посіб. / за ред. М. М. Ільчука. – К. : Вища освіта, 2002. – 298 с.

24. Керімов Ю. А. Регіональна модель управління розвитком малого бізнесу в Україні / Керімов Ю. А., Яценюк І. І., Гаврилюк А. М. // Економіка та держава. – 2005. – № 8. – С. 58-60.
25. Ковальчук І. В. Економіка підприємства : навч. посіб. / І. В. Ковальчук. – К. : Знання, 2008. – 679 с.
26. Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minagro/kyiv.ua/economic.
27. Коробка С. В. Окремі аспекти фінансування розвитку малого підприємництва / С. В. Коробка // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи : ресурси і механізми ефективного управління : зб. наук. пр. Вип. 2 (58) / НАН України, Ін-т регіон. Досліджень ; редкол. : відп. ред. академік НАН України М. І. Долішній. – Львів, 2006. – С. 500-511.
28. Коперницький І. С. Українські економісти ХХІ ст. та західна наука / І. С. Коперницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
29. Кредісов В. Вплив Українського малого та середнього підприємництва на прискорення інтеграції України до Євроатлантичних структур / В. Кредісов // Підприємництво. Економічний часопис – ХХІ. – 2003. – № 11-12. – С. 23-26.
30. Липчук В. В. Агротуризм: організаційно-економічні засади розвитку / Липчук В. В., Липчук Н. В. – Львів : Сполом, 2008. – 158 с.
31. Липчук В.В, Н.В.Липчук Еволюція та структурні зміни в бюджеті Спільної аграрної політики Європейського Союзу Фінансова система України,Збірник наук.праць.-Острог:Вид. Нац. Ун-ту «Острозька академія», 2009.-Випуск 11- 486с.С.90-94.
32. Липчук В. В. Розвиток малого підприємництва у сільському господарстві / В. В. Липчук, С. В. Коробка. – Львів : Сполом, 2011. – 227 с.

33. Липчук В.В. Стан і проблеми використання приміських сільськогосподарських земель// В.В.Липчук, О.І.Черечон. - Львів: Сполом.2011.- 228 с.
34. Липчук В. В. Фермерські господарства: стан, проблеми і стратегії розвитку / Липчук В. В., Гнатишин Л. Б., Кордоба О. М. – Львів : Магнолія-Плюс, 2010. – 218 с.
35. Липчук В.В., Черевко Г.В., Іваницька Г.Б, Перспективи і проблеми інтеграції України в Європейський Союз: аграрний сектор економіки.// Інноваційні виміри Європейської інтеграції. Монографія. За загальною редакцією д.е.н., проф..Д.Г.Лук'яненка, д.е.н., проф.. В.І.Чужикова. Київ«Інститут сучасного підручника» 2007. С.- 239-250.
36. Ляпін Д. СОТ та малий бізнес України / Д. Ляпін // Вступ України до СОТ: перспективи та виклики для малого та середнього бізнесу : матеріали наук.-практ конф., 3 лют. 2006 р. – К. – 2006.
37. Малік М. Й. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки / М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2006. – № 4. – С. 3-6.
38. Месель-Веселяк В. Я.Розвиток особистих селянських господарств в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 7-15.
39. Михайлова Л. І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах : монографія / Л. І. Михайлова. – К. : Центр навч. літ., 2008. – 388 с.
40. Музика П. Інноваційне підприємництво в аграрному секторі України / П. Музика // Регіональна економіка. – 2004 – № 1. – С. 14-16.
41. Національна доповідь “Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні” [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://www.dkrp.gov.ua/info/746>
42. Національна програма розвитку малого підприємництва // WELCME. – 2003. – № 8. – С. 12-24.

43. Невлад В. Ф. Оцінка наслідків аграрної реформи в олієжировій галузі України / В. Ф. Невлад // Землеустрій і кадастр. – 2008. – № 1. – С.30-34.
44. Онищенко Д. Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері / Д. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 1997. – № 4. – С. 52 – 58.
45. Основи економічної теорії: політекономічний аспект / [Климко Г. Н., Нестеренко В. П., Каніщенко Л. О., Чухно А. А.]. – К. : Вища шк., Знання, 1997.– С. 455-462.
46. Основи аграрного підприємства / [Малік М. Й., Зіновчук В. В., Луценко Ю. О. та ін.] ; за заг. ред. М. Й. Маліка. – К. : Ін-т аграр. екон., 2001. – С. 582.
47. Офіційна Web-сторінка Міжнародної федерації органічного сільськогосподарського руху (IFOAM) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ifoam.org.
48. Пашута М. Мале підприємництво та інноваційна діяльність як фак.тор зростання економіки / М. Пашута // Економіст. – 2004. – № 1. – С. 23-25.
49. Природно-ресурсна сфера України : проблеми сталого розвитку та трансформацій / під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Нічлава, 2006. – 704 с.
50. Про господарські товариства : Закон України // Голос України. –1991. – 11 жовтня.- С. 10–14.
51. Про власність : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 20. – С. 357.
52. Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : Закон України від 21 груд. 2000 р. №2157-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minagro>.
53. Про підприємства : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14.
54. Про підприємництво : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 14. – С. 154.

55. Про фермерське господарство : Закон України (із змінами і доповненнями)[Електронний ресурс] Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=973-15>
56. Програма розвитку села та АПК на 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fermer.org.ua>.
57. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / [Трегобчук В. М., Пасхавер Б. Й., Юзефович А. Й. та ін.] // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 3-11.
58. Про органічне виробництво : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.minagro.gov.ua.
59. Прокопишак К. В. Стан та перспективи розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні / К. В. Прокопишак. – Львів : Укр. технології, 1998. – 124 с.
60. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності : Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 2008. – 7 жовт.
61. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 1999. – 4 груд.
62. Пуцентайло П. Р. Ефективність виробництва в підприємницьких структурах / П. Р. Пуцентайло // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 51-55.
63. Реверчук С. К. Малий бізнес: методологія, практика і теорія / С. К. Реверчук. – К. : ІЗМН, 1996.
64. Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства: монографія / [С. М. Онисько, В. В. Липчук, П. С. Березівський, І. В. Вороний]. – Львів : Укр. технології, 2001. – 170 с.
65. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 року “Про затвердження заходів щодо виконання Національної програми розвитку малого підприємництва в Україні на 2005 рік” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chp.com.ua/persp_08.htm.

66. Ринейська Л. С. Проблеми малого підприємництва України з погляду міжнародного досвіду / Л. С. Ринейська // Регіональні перспективи. – 2002. – № 2 (21). – С. 12-15.
67. Рутинський М.Й., Зінько Ю.В. Сільський туризм: Навч. посіб.-К.: Знання, 2006. -271 с.
68. Саблук П. Т. Розвитку АПК – надійність та стабільність / П. Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 4. – С. 11-16.
69. Сисмонди С. Новые начала политической экономии / С. Сисмонди. – М., 1936. – 246 с.
70. Система ведения сельского хозяйства [Электронный ресурс]// Большая советская энциклопедия : полн. собр. соч. – 5-е изд. Т. 3. – С. 247–327.
71. Солтис М. В. Вдосконалення системи збуту тваринницької продукції / М. В. Солтис. – Львів, 2010.- 138 с.
72. Солтис О. Передумови та засади побудови стратегії розвитку сільських територій / О. Солтис // Вісник Львівського державного аграрного університету : економіка АПК. – 2008. – № 15. – С. 645-648.
73. Стан та перспективи українського села(дослідження громадської думки мешканців сільської місцевості України)/ за ред. Т. О. Осташко. — К.: Інститут сільського розвитку, 2006. — 60 с.
74. Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 1. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 368 с.
75. Статистичний щорічник Львівської області. Ч. 2. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2009. – 312 с.
76. Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// www.fermer.ohr.ua](http://www.fermer.ohr.ua).
77. Тарас Я.Н. Принципы формирования курортно-рекреационных систем с учетом расселения (на примере Украинских Карпат): Автореф. дис...канд. арх. .-М., 1984.- 24 с.

78. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1989. – 294 с.
79. Туган-Барановський М. І. Політична економія : Курс популярний / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка, 1994. – 261с.
80. Файчук О. М. Передумови інтеграції АПК України у світове господарство / О. М. Файчук // Економіка АПК. – 2005. – № 12 – С. 58-63.
81. Фермерські господарства Львівщини : стат. зб. – Львів : Гол. упр. стат. у Львів. обл., 2010. – 112 с.
82. Худолій Л. М. Підприємництво в Україні на початку ХХІ століття / Л. М. Худолій // Економіка і управління. – 2005. – № 1. – С.14-19.
83. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи// [http:// galinfo.com.ua/news/ 108592.html](http://galinfo.com.ua/news/108592.html)
84. Шувар І. А., Шувар Б. І. Біологічне землеробство та його перспективи //Агросектор. – 2007. – № 9. – С.18-20
85. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку / Й. Шумпетер. – М. : Прогрес, 1982. – 454 с.
86. Що таке прецизійний кондиціонер? – Режим доступу: <http://azov-tehnoholod.com.ua/kondicioneri/precizijni-kondicioneri.html>
87. Adamowicz M. Wymiary i cele interwincjonizmu rolnego w krajach o roznym poziomie rozwoju//Wspolna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Uwarunkowania, mechanizmy, efekty, pod red.M. Adamowicz.- Warszawa: SGGW, 2009.- S.13-17
88. Agroturystyka. Pod red. Nauk.Urszuli Swietlikowskiej.Warszawa: FAPA, 2000.- 525 s.
89. Agricultural cooperatives: key to Feeding the World//World Food Day , 16 October 2012.
90. Baumol W. J. Entepreneurship, Managemant, and the strukture of Payoeffs / W. J. Baumol. – Cambridge ; Mussachusetts ; London, 1993. – P. 11.

91. Baumol W. J. Say's (at Least) Eight Laws, or What Say and James Mill May Really Have Meant / B W. J. Baumol. - *Economica* (Blackwell Publishing). – 1977. – № 44 (174).- P. 145–161.
92. Berger B. Kultura przedsiębiorczości. Oficyna Literatów / B. Berger. – Warszawa, 1994. – 256 s.
93. Bertrand A. T. Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych / A. T. Bertrand, Z. T. Wierzbicki. – Wrocław, 1970. – S. 48-49.
94. Brodyński M. G. Spółdzielczość obsługująca wieś i rolnictwo w okresie przekształceń ustrojowych / M. G. Brodyński. – Warszawa : WSE, 2004. – 67s.
95. Chrapek Grzegorz. Przedsiębiorczość osób fizycznych na obszarach wiejskich Podkarpacia // *Wieś i Rolnictwo*, Rok 2009 Nr 4 (145).- s. 181-198
96. DG Agriculture and Rural Development, Agricultural Policy Analysis and Perspectives Unit, 2011.
97. Duer S. Polski kodeks dobrej praktyki rolniczej / S. Duer, M. Fotyma. – Puławy : IUNC. – 1999.
98. European Commission, Agriculture and Rural Development (2011), The future of CAP market measures. “Agricultural Policy Perspectives Briefs” Brief no. 3, p. 9
99. Euro Info Centres.- Mode of access: www.euroinfo.org.pl
100. FAO. Статистичні дані (FAOSTAT) [Electronic resource]. - Mode of access: <http://faostat.fao.org/default.aspx>.
101. FAO, The State of Food Insecurity in the World 2003: Monitoring progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals, Rzym 2003.
102. Gabińska Celina Grażyna. Kształcenie na rzecz przedsiębiorczości na obszarach wiejskich // *Rola przedsiębiorczości w edukacji*. red. Z. Zióło i T. Rachwał, *Przedsiębiorczość-Edukacja* Nr 8, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa – Kraków 2012. - S. 259-277
103. Gorny M. Koncepcja proekologicznego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce // *Ziemia domem człowieka*, red. J. I. Krakowiak.

- Centrum Uniwersalizmu. Wyd.Uniwersytetu
Warszawskiego,1997.- S. 80-84/
104. Górny M. Ekofilozofia rolnictwa //M. Górny/ Wyd. Centrum Edukacji ekologicznej wsi. - Krosno, 1992.- 104s.
 105. Granstedt A., Tyburski J. 2006. Współczesne europejskie systemy rolnicze. Fragm. Agron. N2.- S. 72-95
 106. Grosse Tomasz, Hardt Łukasz Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi. [Electronic resource]. - Mode of acces: [http://www.mrr.gov.pl/aktualnosci/fundusze_europejskie_2007_2013 /Documents/dzielo_do_umowy_14_MRR_2010_24012011.pdf](http://www.mrr.gov.pl/aktualnosci/fundusze_europejskie_2007_2013/Documents/dzielo_do_umowy_14_MRR_2010_24012011.pdf) .- c.30
 107. Harasim A. 2006. Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie. IUNG Puławy: 113, San Thy. Management and utilization of biodigesters in integrated farming systems. [Electronic resource]. - Mode of acces: <http://www.mekarn.org/msc2001-03/theses03/santlrcit.htm>
 108. Hisrich R. D. Entrepreneurship. Starting Developing and Managin a new Enterprise / R. D. Hisrich,M. P. Peters. – Boston, 1989.
 109. Hunek T. i inni. Dylematy polityki rolnej. Integracja polskej wsi i rolnictwa z UE.- Warszawa-FAPA, 2000—272s.
 110. Innowacje w rozwoju przedsiębiorczości w procesie transformacji\\ Praca zbiorowa pod redakcją naukową W. Janusza.-Warszawa: Difin, 2004.-s.272
 111. Integrater Pest Management [Electronic resource]. – Mode of access : [http: // tfpg.cas. psu. Edu](http://tfpg.cas.psu.Edu).
 112. International for Biologucal and integration Control of Nexious Aninals and Plants – IOBC [Electronic resource]. – Mode of access : www/iobc.ch, [www. Gaertnee – bw. De](http://www.Gaertnee-bw.De).
 113. Jedrzejczyk J. Ekologiczne uwarunkowania i funkcji turystyki / J. Jedrzejczyk. – Katowice, 1995. – 24 s.
 114. Kirzner I. Competition and Entrepreneurship / I. Kirzner.– Chicago :University of Chicago Press, 1973. – 34 p.

115. Krzymowska-Kostrowicka A. Geoekologia turystyki i wypoczynku / A. Krzymowska-Kostrowicka. – Wyd. 2. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – 131 s.
116. Kamińska W, Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988–2003, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2006
117. Kania J. Wdrażanie rent strukturalnych na przykładzie województwa małopolskiego / J. Kania // Kwestia agrarna. – S. 400-406.
118. Kapitał i proces produkcyjny w ujęciu F. von Hayeka i F. Knighta [Electronicresource]. – Mode of access : <http://mises.prawo.uni.wroc.pl/artykuly>.
119. Kostrowicki J.. Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody//Przegląd Geograficzny- t.XLI., z.4, 1969. – S. 599-621
120. Kowalik I. Rynek żywności specjalnej / I. Kowalik, T. Sikora // 2008. – № 11. – S. 28-33.
121. Kraśnicka T., Koncepcja rozwoju przedsiębiorczości ekonomicznej i pozaekonomicznej, Wyd. AE, Katowice, 2002.
122. Kuś J. Systemy gospodarowania w rolnictwie. W: Mały poradnik zarządzania gospodarstwem rolniczym. Mat. szkol. 9, IERiGŻ Warszawa, 2002. – S. 119-126.
123. Leibenstein H. Entrepreneurship und development / Leibenstein H. // American. Economie. Review. – 1968. – P. 14.
124. Lessem R. Global Management Principles/ R. Lessem.- New York: Prentice Hall International, 1990
125. Lipczuk W. Wowk Myrośława. Atrakcyjność inwestycyjna rolnictwa ukraińskiego/ W. Lipczuk, M. Wowk// ROCZNIKI NAUK ROLNICZYCH, SERIA G, T. 98, z. 4, 2011.- S. 97-104
126. Mayo A.J., Nohria N, Czas rekinów. Liderzy amerykańskiego biznesu, Harvard Business School Press, Helion, Gliwice 2007.

127. Mardsen T, Murdoch J., Morgan K., Sustainable agriculture, food supply chains and regional development, „International Planning Studies" 1999, nr 4, s. 295-301
128. Mayo A.J., Nohria N, Czas rekinów. Liderzy amerykańskiego biznesu, Harvard Business School Press, Helion, Gliwice 2007
129. MPiPS: w Polsce działa 447 spółdzielni socjalnych. Mode of access: <http://www.promotion.org.pl/news.htm>
130. Mrozińska J. Uregulowanie prawne oraz polityka wspólnotowa wobec małych i średnich przedsiębiorstw / J. Mrozińska ; Uniwersytet Gdański [Electronic resource]. – Mode of access : www.ikr.tdu.pl/serwis/euro/ref/mrozinska.htm, s. 4-9.
131. Narodowy plan rozwoju obszarów wiejskich I rolnictwa. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju wsi. Warszawa, 2004
132. New York Times, 19.03.2009
133. Novak M. The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism / M. Novak. – New York ; Toronto : Free Press, 1993. – P. 13.
134. Nickels W. G. Zrozumieć biznes/ W. G. Nickels.- Warszawa: Dom Wydawniczy „Rytm”, 2000
135. Oostindie H., Renting H. Multifunctionality of activities, plurality of identities and new institutional arrangements.: Wageningen University, 2005.- C.1-18
136. Pender J. Development pathways for hillsides and highlands : some lessons from Central America and East Africa / Pender J. // Food Policy. – 2004, P. 339-367.
137. Peplinski B. Agrobiznes. Podstawy ekonomiki / B. Peplinski. – Warszawa : WSIP, 2009. – 384 s.
138. Perspective Analysis of Agricultural Systems. 2005. Technical Report EUR 21311, Brussels, Luxembourg. European Commission, Directorate General Joint Research Centre
139. Potter C. Multifunctionality as an Agricultural and Rural Policy Concept // Sustaining Agriculture and the Rural Environment, red. F. Brouwe, Edward Elgar, Cheltenham, UK; Northampton. MA. USA, 2004. c.- 15-35.

140. Prawie 500 spółdzielni socjalnych. Jak sobie radzą? Mode of access : <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/wiadomosc/761394.html>
141. Riedel J. Sheep farming intensification and utilization of natural resources in a Mediterranean pastoral agro-ecosystem / Riedel J., Casasus I., Bernues A. // *Livest. Sci.* – 2002. –№ 11. – P. 153-163.
142. Rolnictwo jako sektor gospodarki. Mode of access: www.e-sgh.pl/niezbednik/plik.php.id
143. Rostow W.W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960), Chapter 2, "The Five Stages of Growth--A Summary," - P. 4-16.
144. San Thy. Management and utilization of biodigesters in integrated farming.- Mode of access: [systems// http://www.mekarn.org/msc2001-03/theses03/santlrcit.htm](http://www.mekarn.org/msc2001-03/theses03/santlrcit.htm)
145. Sanjay S.J., Pogge T.W., How not to count the poor, „Colombia University Technical Paper”, wersja 6.2, 29 października 2005. Mode of access: www.columbia.edu/~sr793/count.pdf
146. Shaughnessy M. O. Out with old and in with the new An examination of the role of the early Retirement Scheme in rejuvenating the Irish farm workforce. *Europe at the Margins I EN Regional Policy. Peripherality and rurality*, University of Angers, 2004. France.
147. Spółdzielnia socialna jako forma działalności gospodarczej // Warszawa: Wojewódzki Urząd Pracy w Warszawie. Wydział Regionalnej Polityki Rynku Pracy.- 2009.-19c
148. Spółdzielnia socialna na Opolszczyźnie - Opole: Opolskie Centrum Demokracji Lokalnej FRDL. - 2011 -61 s.
149. Spółdzielczość socjalna w Polsce/Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich Mode of access://www.rpo.gov.pl .- 10 s.
150. Schuh G. framework for the integration of environmental and sustainable development issues into agricultural planning and

- policy analysis in developing countries / Schuh G., Archibald S. // Integration of Sustainable Agriculture and Rural development. Issues in Agricultural Policy. –Morrilton : Winrock international, 1996.
151. Schumpeter J. Can Capitalism Survive / Schumpeter J. // Harper and Rom.– New York, 1952.
 152. Social_cooperative.- Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Social_cooperative.
 153. Stevenson H. H. A Paradigm of Entrepreneurship Management / Stevenson H. H., Jalillo J. C.// Strategic Management Journal. – 1990. – № 2. – P. 23.
 154. Stolton S. The relationship between biodiversity and organic agriculture [Electronic resoursse]/ S. Stolton, D. Geier // High Level Pan-European Conference on Agriculture and Biodiversity. – 2002. – Mode of acces: http://www.sbs.gov.uk/sbs_gov_files/researchandstats/smestats2005pr.pdf.
 155. The future of rural development policy. Agricultural Policy Perspectives Briefs, "Brief" no. 4, January 2011,
 156. The New Rural Paradigm: Policies and Governance, OECD, Paris 2006.
 157. USA: 300 tysięcy rolników przeciwko Monsanto//[Електронний ресурс]. – Mode of access: <http://astromaria.wordpress.com/2012/02/17/usa-300-tysiecy-rolnikow-przeciwko-monsanto/>
 158. Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy Mode of access://<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20040991001>
 159. Welsh R. The industrial Reorganization of U. S. Agriculture / R. Welsh. – Greenbelt, 1997. – P. 43-44.
 160. Wilkin J. Dlaczego potrzebujemy długokresowej Strategii zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce? / J. Wilkin // Wies i rolnictwo. – 2004. – № 2. – S. 166-168.

161. World Standards of Social Cooperatives. International Organisation of Industrial, Artis Industrial, Artisanal and Service anal Service Producers' Cooperatives. Mode of access: http://www.cecop.coop/IMG/pdf/World_Standards_of_Social_Cooperatives_EN.pdf
162. Wos A. Rolnictwo Społeczne zromno mazone,- m poszukiwaniu nowego modelu dla Polski / A. Wos, J. Zegar // Mies, rolnictwo. – 2004. – № 33. – S. 9-23.
163. Wos A. Rolnictwo zrownowazone / A.Wos, J St. Zegar. – Warszawa, IERsGZ, 2003.
164. WośA. Ekonomia odnawialnych zasobów naturalnych.- Warszawa : PWN, 1995.- 161 s.
165. Zegar I/ Kwestia gospodarstw samozapatrzeniowych w Polsce. Wies i Rolnictwo, 1 (134).
166. Zimny L.Definitions abd Division of Farming Systems / Lesław Zimny. Acta Agrophys. 10(2), 2007.- s.507-518.
167. Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich – wprowadzenie czterech osi polityki rozwoju obszarów wiejskich\\Przegląd Obszarów Wiejskich UE, № 1.- październik 2009 c.12-39.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1.1	Системи ведення сільського господарства	30
Рис. 2.1	Основні завдання підприємця	49
Рис. 2.2	Еволюція теорій підприємництва	52
Рис. 2.3	Способи розуміння підприємництва	57
Рис. 2.4	Характеристика підприємництва як процесу	60
Рис. 2.5	Класифікаційні ознаки видів і форм підприємницької діяльності	63
Рис. 2.6	Форми підприємницької діяльності в сільському господарстві	66
Рис. 3.1	Оцінка значення підприємницької діяльності сільськими жителями Львівської області	104
Рис. 3.2	Оцінка ставлення до підприємницької діяльності сільськими жителями Львівської області	105
Рис. 3.3	Структура виробництва валової продукції рослинництва і тваринництва за категоріями господарств Львівської області у 2007-2009 рр.	114
Рис. 3.4	Частка прибуткових і збиткових підприємств різних організаційно-правових форм у 2009 р.,%	120
Рис. 3.5	Питома вага чистого доходу, отриманого фермерськими господарствами від несільськогосподарської діяльності	127
Рис. 3.6	Розподіл сільськогосподарських підприємств Львівської області за обсягом товарної продукції та рівнем рентабельності, 2009 р.	146
Рис. 4.1	Детермінанти трансформаційних процесів у сільському господарстві і розвитку підприємництва	158
Рис. 4.2	Засади розвитку підприємництва в умовах інтегрованого розвитку	163
Рис. 4.3	Процес трансформації неформальних об'єднань селян у кооперативи	201
Рис. 4.4	Взаємозв'язок між містом і селом в контекстів	224

	розвитку підприємництва	
Рис. 4.5	Кругова модель деградації села	229
Рис. 4.6	Пріоритетні цілі програми розвитку сільських територій ЄС	239
Рис. 4.7	Сукупні видатки Європейського Союзу з Європейського сільськогосподарського фонду з розвитку сільських територій (EFRROW) на інтегровану програму розвитку сільських територій	240
Рис. 4.8	Цілі, види діяльності та ключові питання політики розвитку сільських територій ЄС	241
Рис. 4.9	Місце сільських територій в пріоритетах розвитку Європейського Союзу	243
Рис.4.10	Зв'язок маркетингової стратегії з іншими територіальними стратегіями.	246
Рис.4.11	Зв'язок маркетингової стратегії з іншими територіальними стратегіями.	252

СПИСОК ТАБЛИЦЬ

Таблиця 1.1	Етапи суспільного розвитку та їх характерні риси	10
Таблиця 1.2	Порівняльні характеристики екологічного і конвенціонального сільського господарства	20
Таблиця 1.3	Організаційно-економічний механізм сталого розвитку підприємств АПК	35
Таблиця 2.1	Підприємець в економічних теоріях (основні характеристики)	58
Таблиця 2.2	Особисті риси підприємливих працівників	59
Таблиця 2.3	Відмінні риси малих і великих підприємств	65
Таблиця 2.4	Характеристики форм господарювання в сільському господарстві	67
Таблиця 2.5	Критерії віднесення сільськогосподарських підприємств до відповідних типів за рівнем їх розвитку	75
Таблиця 2.6	Система показників оцінки розвитку окремої сільської територіальної одиниці	81
Таблиця 3.1	Соціально-економічні особливості досліджуваного регіону, 2009 р.	87
Таблиця 3.2	Структура розподілу площ сільськогосподарських угідь за землевласниками та землекористувачами у Львівській області, %	90
Таблиця 3.3	Особливості сільського господарства і села Львівської області, 2009 р.	92
Таблиця 3.4	SWOT- аналіз сільського господарства і села Львівської області	94
Таблиця 3.5	Профіль сильних і слабких сторін сільськогосподарських підприємств залежно від географічного положення	95
Таблиця 3.6	Зведена зважена оцінка підприємницьких структур у сільському господарстві Львівської області за результатами SWOT-аналізу, балів	97

Таблиця 3.7	Аналіз динаміки місця України в міжнародних інвестиційних рейтингах	98
Таблиця 3.8	Оцінка життєвих пріоритетів сільських жителів (за п'ятибальною альтернативною непарною шкалою)	102
Таблиця 3.9	Оцінка престижності різних професій студентами аграрних навчальних закладів вищих рівнів акредитації України (2011 рік)	103
Таблиця 3.10	Думка представників органів місцевого самоврядування щодо бар'єрів розвитку підприємництва на селі	106
Таблиця 3.11	Думка сільських жителів щодо бар'єрів розвитку підприємництва на селі	107
Таблиця 3.12	Основні організаційні бар'єри розвитку індивідуальної економічної діяльності на селі	109
Таблиця 3.13	Кількість підприємств за організаційно-правовою формою господарювання у сільському господарстві Львівської області, од.	111
Таблиця 3.14	Динаміка питомої ваги сільськогосподарських угідь сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, у площі угідь усіх категорій господарств Львівської області	112
Таблиця 3.15	Групування адміністративних районів Львівської області за питомою вагою земель, що знаходяться у користуванні сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств (2009 р.)	115
Таблиця 3.16	Динаміка середньорічної кількості працівників, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах Львівської області, тис. осіб	117
Таблиця 3.17	Динаміка середньорічної кількості працівників, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції у сільськогосподарських підприємствах Львівської області, тис. осіб	119

Таблиця 3.18	Економічні показники діяльності сільгосп-підприємств Львівської області за організаційно-правовими формами господарювання, 2009 р	121
Таблиця 3.19	Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції сільського господарства в організаційно-правових формах господарювання Львівської області, 2009 р., %	122
Таблиця 3.20	Розподіл сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання Львівської області за станом розвитку, 2009 р., %	123
Таблиця 3.21	Частка сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання Львівської області за станом розвитку, 2009 р., %	123
Таблиця 3.22	Частка доходів від несільськогосподарської діяльності в сільськогосподарських підприємствах Львівської області залежно від розмірів, 2009 р., %	126
Таблиця 3.23	Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств Львівської області за розмірами сільськогосподарських угідь станом на 1.01.2009 р.	130
Таблиця 3.24	Розміри землекористування сільськогосподарських підприємств у Львівській області за даними	132
Таблиця 3.25	Середні земельні розміри різних організаційно-правових форм господарювання у Львівській області, 2009 р.	134
Таблиця 3.26	Групування районів Львівської області за розмірами сільськогосподарських підприємств, 2009 р.	135
Таблиця 3.27	Вплив розмірів сільськогосподарських підприємств Львівської області на результати їх господарювання, 2009 р.	136
Таблиця 3.28	Загальна характеристика сільськогосподарських	137

	підприємств Львівської області за розмірами, 2009р.	
Таблиця 3.29	Розподіл сільськогосподарських підприємств Львівської області різних організаційно-правових форм господарювання за обсягом товарної продукції, 2009 р.	138
Таблиця 3.30	Структура сільськогосподарських підприємств за обсягом товарної продукції, 2009 р., %	139
Таблиця 3.31	Структура товарної продукції в організаційно-правових формах господарювання різних за розмірами, 2009 р., %	141
Таблиця 3.32	Коефіцієнт концентрації виробництва у сільськогосподарських підприємствах Львівської області за обсягом товарної продукції, 2009 р.	142
Таблиця 3.33	Концентрація виробників сільськогосподарської продукції	143
Таблиця 3.34	Статистичні характеристики впливу розмірів виробництва (обсяг товарної продукції, тис. грн) на результативність та ефективність виробництва в різних організаційно-правових формах господарювання Львівської області, 2009 р.	147
Таблиця 4.1	Динамічні тренди кількості господарюючих суб'єктів у сільському господарстві Львівської області, 2000-2009 рр.	164
Таблиця 4.2	Фактична і прогнозована кількість різних категорій господарств у Львівській області на основі екстраполяції трендів	165
Таблиця 4.3	Джерела доходів сільських сімей (за результатами опитування студентів вищих навчальних аграрних закладів України)	168
Таблиця 4.4	Кількість районів, що відповідають окремим критеріям розвитку агротуризму	188
Таблиця 4.5	Кількість районів, що відповідають сукупності критеріїв розвитку агротуризму	188

Таблиця 4.6	Розподіл районів Івано-Франківської та Львівської областей за сприятливістю розвитку агротуризму	190
Таблиця 4.7	Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за напрямками діяльності станом на 1 липня 2012 року (діючі)	200
Таблиця 4.8	Оцінка студентами аграрних закладів України характеристики життя на селі	230
Таблиця 4.9	Поділ стандартних інструментів підтримки підприємства на селі в інституційному аспекті	260

Додаток

Основні дати з історії розвитку світового сільського господарства

IX–VIII тисячоліття д. н.е.	Початки сільського господарства на Близькому Сході
V тисячоліття д. н.е.	Початки сільського господарства в Європі
IV тисячоліття д. н.е.	Застосування зрошувальних пристроїв в Мезопотамії, перші чотирьохколісні вози, винахід рала
III тисячоліття д. н.е.	Повсюдний і швидкий розвиток сільського господарства: в Європі – вирощування пшениці, ячменю, проса, льону, сочевиці, бобів, гороху; в Китаю – також сої і рису; в Єгипті – овочів і фруктів. Кормовиробництво
II–I тисячоліття д. н.е.	Одомашнення курей, гусей, качок
I-ша половина I тисячоліття д. н.е.	Застосування в сільському господарстві металевих знарядь
500 років д. н.е.	Перший збір вказівок і правил з сільського господарства в Карфагені
300 р. д.н.е.	Перший опис рослин груцьким філософом Теофрастом
1 ст.д.н.е.-1 ст.н.е.	Римські писання (Плінія Старшого і Колумелі) про сільське господарство, використовуване пізніше протягом всього середньовіччя
2 пол I тисячоліття	Поява сохи в східній Європі, винахід плуга в західній Європі, початок двопільної системи землеробства
IX–X ст..	Поява колісного плуга в західній Європі, початок трипільної системи землеробства
XII ст	Перші водні млини, поява коси

XIII ст..	Перші вітряки, застосування гною для удобрення
1306 р.	Підручник з сільського господарства П.Кресценсі (Р. Crescenzi, Італія)
2 пол . XIV– 1 роł. XVст.w	Розквіт сільського господарства і городництва в зв'язку з потребами швидкого розвитку міст
1520-1570 рр.	Поява в Європі (з Америки) кукурудзи, тютюну, соняшнику та індиків
XVII ст.	Поява сівозмін (Голландія)
1710 р.	Поява першої теплиці з обігрівом
1731	Започаткування сучасних сівозмін (норфольська Великобританія)
1747 р.	Отримання цукру з цукрових буряків – Німеччина (А. Meikle)
2 пол. XVIII ст..	Поширення картоплі, вівчарства (мериносів)
1785 р.	Конструкція першої рядової сівалки у Великобританії (J. Cooke)
1802 р.	Формулювання першої гумусної теорії живлення рослин (А. Thaer - Німеччина), перший цукровий завод (F.C. Achard - Німеччина)
1806-1807	Виникнення вищих сільськогосподарських навчальних закладів в Європі (Німеччина, Швейцарія)
1810 р.	Початки застосування чилійської селітри для удобрення
1830 р.	Поява парових тракторів (США, Великобританія, Франція)
1836 р..	Будова першого кінного комбайну – США
1840 р.	Теорія мінерального удобрення (J. Liebig, Німеччина), будова першого сільськогосподарського локомотива - США
1869	Впровадження пастеризації до переробки продукції

1889	Перші дизельні трактори - США
1902-1904 рр.	Перші зернозбиральні і картоплюзбиральні комбайни – США
1913 р.	Пеший бурякозбиральний комбайн –Німеччина
1918-1939 рр.	Сільськогосподарські реформи в західній Європі
1920-1925	Поява перших електричних молочних апаратів – Німеччина
1939 р.	Відкриття ДДТ (знаний в народі як «дуст») та інтенсивне застосування синтетичних сполук в захисті рослин
Від 1944 р.	Радикальні сільськогосподарські реформи в країнах комуністичного блоку, в колишніх колоніальних країнах Азії, Африки і Латинської Америки.
1950-1985 рр.	Швидкий розвиток хімізації сільського господарства (мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин)
Від 1950 р.	Технічний розвиток сільського господарства (енергетика, машинобудування, меліорація іт.д.), розвиток селекції і насінництва.
1955	Поява високоврожайних сортів низькорослої (карликової) пшениці – США (N.E. Borlaug)
Від 1955 р.	«Зелена революція» - розповсюдження високоврожайних зернових культур з одночасним сильним удобренням, хімічним захистом рослин, меліорацією на територіях постійного браку продуктів харчування. Розвиток аграрного інтервенціонізму у високорозвинутих країнах
Від 1970 р.	Започаткування екологічного сільського господарства і впровадження правових, економічних і організаційних механізмів збереження природного середовища

Від 1980 р.	Перші спроби використання GPS в сільському господарстві (точне сільське господарство)
Від 1990 р.	Земельні і аграрні реформи в країнах бувшого СРСР
Від 1994 р.	Впровадження генетично модифікованих рослин (соє, кукурудза, бавовна, ріпак і ін..) переважно в Аргентині, США, Китаю.

УДК 334.722:338.436

ББК 65.321.4

Липчук В. В. Предпринимательство в развитии интегрированного сельского хозяйства и сельских территорий / В. В. Лыпчук, Н.В.Лыпчук, О. Г Солтыс. – Львов : Сполом, 2013 . – 310 с.

В монографии раскрыто широкий спектр проблем развития предпринимательства в сельском хозяйстве и на сельских территориях. Особое внимание обращается на активизацию предпринимательства с учетом потребности в интегрированном развитии сельского хозяйства и села. В работе достаточно широко освещен европейский опыт по активизации предпринимательской деятельности на селе в контексте новых стратегических ориентиров Европейского Союза и возможностей имплементации его в отечественную экономику.

Книга ориентирована на широкий круг ученых, студентов и преподавателей учебных заведений аграрного направления, работников органов местного самоуправления, а также читателей, интересующихся проблемами аграрной экономики.

Lypchuk V.V. Entrepreneurship in the development of integrated agriculture and rural areas / V. V. Lypchuk, N. V. Lypchuk, O. G Soltys. - Lviv: Spolem.-2013.- 310 s.

The book revealed the wide range of problems of entrepreneurship development in the agricultural sector and rural areas. Particular attention is paid to enhancing of entrepreneurship together with the need for an integrated development of agriculture and rural areas. European experience of enhancing business activities in rural areas in the context of the new strategic guidelines of the European Union and its possible implementation in the domestic economy is widely described in the book.

The book is focused on a wide circle of scientists, students and teachers of agricultural educational institutions, employees of local governments, as well as readers interested in the problems of the agricultural economy.

Наукове видання

В. В. Липчук, Н. В. Липчук, О. Г. Солтис

**Підприємництво в розвитку інтегрованого
сільського господарства і сільських територій**

Підписано додруку 20.03.2013. Формат 60х84/16

Гарн. *Times New Roman* Папір офсетний. Ум.друк арк... 11,62.

Наклад 500 прим. Зак. № 20/3

